tarih VE toplum

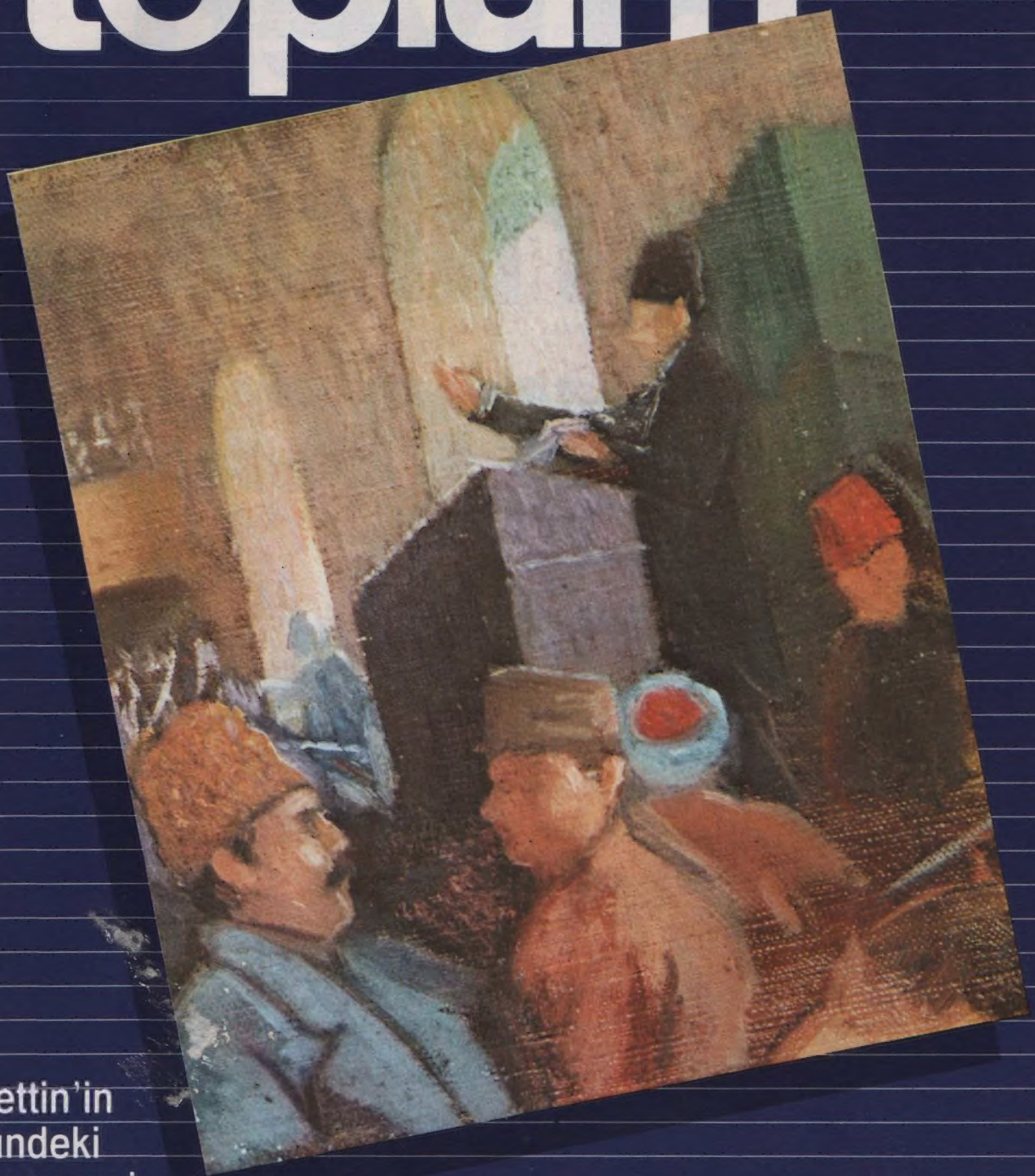

Vahidettin'in Sürgündeki Beyannamesi

Eski Türk Çarşı Ressamları ■ Refik Halid Karay'ın Anıları

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi: Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen: Murat BELGE
Yayın Yönetmeni: Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme: Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı: Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler: Aslı YADA-Çiğdem ÖZKAYA
Düzelti: Lütfi KUZU-Abdullah ONAY, Mustafa ŞAHİN
Pikaj: Hamiyet GÜRSOY

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000

YILLIK ABONE (12 sayı) 4000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 4000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları/Perka A.Ş,
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 500 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

Siyah Beyaz Filmler: Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı: ÜÇEL Ofset
Baskı: ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım: GAMEDA

5 Kahvenin Telvesi

6 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

8 Dilci Artin Hindoğlu Hakkında
Kevork Pamukciyan

9 Bir Ömür Boyunca (4)
Refik Halid Karay

14 Kuşdili Tiyatrosu
Adnan Giz

16 Atatürk Sayfası

18 Koleksiyoncunun Dağarcığından

19 XVI ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar
Robert Mantran

24 Uruk'tan Ankara'ya (1)
Kudret Emiroğlu

29 Bizans İmparatoriçeleri (6) Dindar Theodora
Ahmed Refik

32 Bir Devri Yansıtan Sigara Kâğıdı Kapakları (2)
Dr. R. Anhegger

40 17. Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları
Metin And

46 Millî Hâkimiyet ve Millî Birlik Kavramları
Prof. Dr. Hüsrev Hatemi

48 Hiçbir Zaman Bizim Olmayan İki Türk Dretnotu

50 Geçmiş Şölenler

51 Yaşayan Türkologlar (4)
Jean-Louis Bacquè-Grammont

62 **Kitabiyat**
"Yeni Mecmua Nüsha-yı Fevkalâde"si: Çanakkal'a
Necdet Sakaoğlu/62
Kanunî Sultan Süleyman ve Halefleri Zamanında İstanbul'da Günlük Hayat
Fatmagül Berktay/65
İki Saltanat Arasında
Mustafa Şahin/66
Osmanlı Veliahtı Abdülmecid'in 16 Temmuz 1919 Tarihli Lâyihası
Cemil Koçak/68
Röntgen Şu'â'âtı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi
Dr. Nuran Yıldırım/70

Avni Lifij'in Birinci TBMM Tablosu (Bn. Harika Lifij'in Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü'ne bağışladığı tablo)

Okuyucu Mektupları

MEKREMETLÛ EFENDİM HAZRETLERİ,

Mektubumun hitabını yadırgamış olabilirsin. Müderrisler için genel olarak kullanılan bir elkab olması nedeniyle, mektubumun başına almayı uygun gördüm. Ancak hemen belirteyim, müderrisler için yaygın olarak kullanılan bir elkab, ama kullanılan tek elkab da değil. Hele biraz gerilere gidersek, yani Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanırsak,

"... iftiharu'l-ulema-el muhakkikîn muhtarü'l-fuzalael-müdekkikîn yenbû-elfazl ve'l-yakîn varis-i ulûmi'l-enbiyai'l mürselîn..." vb. daha nice şatafatlılarına raslamak olanaklı. Bu arada bir noktaya daha değinmek istiyorum. *Ma'zul* ya da *matrud*, yani görevinden uzaklaştırılmış müderrislerin de ayrı bir elkabı var mı, doğrusu merak ettim. Şeyhülislâm ve kazaskerlerin görevlerinden ayrıldıktan sonra da özel elkablarla anıldıklarını biliyoruz. Aynı şey müderrisler için söz konusu mu, bilemiyorum? Eğer *ma'zul* ya da *matrud* müderrisler için kullanılan özel bir elkab bulabilseydim, mektubumun başına onu koyacaktım.

Bu mektubumda, eski medreseler ve müderrisler üzerine birkaç "hoş", hoş olduğu kadar da düşündürücü öykü aktaracağım. Konuyla ilgilenmeme yol açan, Haldun Özen'le birlikte geçen yılın sonlarında dört ayrı yayın organında kaleme aldığınız makaleler.[1] Bence çok değerli olan bu dört makaleyi, teşrih masasına yatırılmış bir "kadavra"ya vurulmuş dört önemli neşter darbesine benzetiyorum. Kuşkusuz sizin başlattığınız bu teşrih ameliyesinin tamamlanması gerekir. Geçmişi ve günümüzdeki durumuyla üniversitenin böyle bir teşrih ameliyesine gerçekten ihtiyacı da vardır.

Asıl konuma geçmeden önce, gerek sizlerin bulgularınıza dayanarak, gerek "hasb-el-icâb" on yıl içinde bulunarak "bi-t-tecrübe" edindiğim izlenimlere dayanarak, üniversite üzerine görüşlerimi bir iki cümle ile özetlemeye çalışayım. Kuşkusuz, bütün genellemelerde olduğu gibi, benim genellemem de biraz fazlaca siyahbeyaz olabilir. Ara tonların yakalanması, her şeyden önce, yukarıda sözünü ettiğim teşrih işleminin tamamlanmasına bağlıdır.

Bir kere, her önemli siyasal çalkalanmada, üniversiteye de bir elense çekilmiştir. Üniversite bu elenselerden hep kaybetmiştir. Ne siyasal iktidarlar üniversiteden el çekmiş, ne de üniversite kendisine özerk ve saygın bir kimlik kazandırabilmiştir.

İkinci olarak, ünlü İngiliz devlet adamı Benjamin Disraeli'nin, "Üniversite, ışık, özgürlük ve bilim yeri olmalıdır" nitelemesine uygun ve evrensel "universitas" kavramıyla bağdaşır bir üniversitenin ülkemizde varolduğu kuşkulu. İstisnaların kaideyi bozmayacağını söylemeye gerek bile yok.

Son olarak, üniversite kendini geliştirecek ve işlevlerini etkin bir biçimde yerine getirecek bir bünyeye kavuşamadığı gibi, onu temsil eden kişi ve kurullar da -yine istisnalar bir yana- sorumluluklarının bilincinde olamamışlardır. Duvarlarında kocaman harflerle, "Hayatta en hakiki mürşid ilimdir" yazan bir fakültenin mensupları, "...(parti) umdelerin(in) mânâ ve değerine aykırı herhangi fikir ve kanaate, şimdiye kadar olduğu gibi, şimdiden sonra da yer vermeyeceğiz..."[2] diyerek "ubudiyet" bildirileri imzalamaya zorlanabilmiş ve işin kötüsü pek çok kimse de bunu imzalamıştır. Bu belgenin imzalanmasından çok değil, altı yıl sonra bir başka parti iktidara gelivermiştir. "Ubudiyet" belgesine imza atanların, iktidara gelen yeni partinin (Demokrat Parti) umdelerine sadık kalacaklarına dair bir ikinci belge imzalayıp imzalamadıkları da, doğrusu incelemeye değer.

Şimdi asıl konuya geçiyorum. İzin verirsen, birkaç yüzyıl gerilere gideceğiz. Zaman tünelinde bu yolculuğa çıkmaya hazırlanırken, Şeyhülislâm Yahya'nın pek sevdiğim bir beyti aklıma geldi:

"Mecliste riyâ-pişeler etkin ko
riyayı
Meyhaneye gel kim, ne riya var ne
mürayi"

Yanlış anlamaya yol açmamak için yine bir küçük not düşmek istiyorum. Efendi hazretlerinin sözünü ettiği meyhane, Tasavvuf edebiyatında Tanrı'ya, gerçeğe ulaşmak için çaba harcanan yer, yani Tekke anlamında olsa gerektir. Bu kıssadan çıkarılacak hisseyi okuyana bırakarak asıl hikâyeme geçiyorum.

Yukarıda andığım makalelerinizi okuduktan sonra, rahmetli İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, adlı kitabını raftan indirdim ve şöyle bir karıştırdım. Biliyorsun, kitabın birinci baskısı 1965 yılında yapıldı. Hattâ, *"selef-i meşhurunuz" Hayat Tarih* Mecmuası'nda yayımından iki yıl sonra bir yazı ile tanıtılmış ve yanlışlar bakımından bir hayli yüklü olduğu ileri sürülmüştü.[3] Bununla birlikte, Osmanlı İlmiye Teşkilâtı üzerine yazılmış derli toplu tek kitap olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. Konusunda onu aşan bir başka kitabın yazıldığını ben bilmiyorum. İşte yapacağım aktarmalar, ikinci baskısı 1984 yılında çıkan bu kitaptan olacak.

Üstadın anlattıklarına göre, Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın ve özellikle medreselerin bozulması, nerdeyse Fatih dönemine kadar geri gidiyor. Ve o tarihten Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulmasına kadar, "tarik-i ulema"daki bozuklukların giderilmesi için bir sürü "arîza" yazılıyor, "hatt-ı humayûn" kaleme alınıyor ve "yasakname" gönderiliyor.

Uzunçarşılı'nın "Şakayık Tercümesi"nden aktardığına göre, padişahların müdahalesiyle iltimas ve kayırma İkinci Bayezid döneminde başlıyor. Bayezid, bir adamını, Sahn-ı Seman müderrisi yapmak istiyor ve Kazasker Müeyyet-zâde Abdurrahman Efendi'nin, bu kişinin atanacağı göreve uygun ilmi kimliğinin olmadığını hatırlatması üzerine, "Fünûn-u âliyyeden okutınağa kâdir değil ise Kâfiye'nin (İbn-i Hacib'in Arap gramerine ait ünlü eseri) şerhlerinden Mutavassıt nâm kitaptan ders vermeğe kadirdir" diyerek, adamının tayinini yaptırıyor. Günümüzde YÖK Başkanı'nın "Herkes her dersi okutur" yaklaşımına ne kadar da benziyor değil mi? Gerçi arada bazı küçük farklar var: Bir kere, "fetvayı" verenlerden birisi padişah, öteki değil. Üstelik, arada, dört tane de kocaman yüzyıl var...

Bu tür padişah kayırmalarının daha sonra da sürüp gittiği biliniyor. Ulemadan Tabib oğlu Ehlî adlı bir zat, kendisi duruken, Gelibolu kadılığına ehliyeti olmayan birinin tayin edildiğini duyunca dönemin Rumeli Kazaskeri Bostanzâde'ye şu yakınmayı göndermiş:

"Bihamdillah zamân-ı devletinde
Temeyyüz ehli vü na-ehl olunurken
Bu kâr-ı müşkili kime soralım
Serîr-i fazlda sen otururken
Gelibolu'da nâ-ehlin kazası

1 "1933 Darülfünun Tasfiyesi", *Yeni Gündem*, 1-15 Ekim 1984; "1933 Tasfiyesinde (Fen ve Tıp Fakülteleriyle Eczacı, Dişçi Mekteplerinden Atılanlar", *Bilim ve Sanat*, Ekim 1984; "1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1984; "1933'ten Önce Darülfünun", *Yapıt*, Ekim-Kasım 1984.

2 "1933 Darülfünun Tasfiyesi", *Yeni Gündem*, 1-15 Ekim 1984.

3 *Hayat Tarih Mecmuası*, Şubat 1967, Sayı 1, s.94-95.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Aceb caiz midir ehli dururken"

Semahatlû Efendi hazretlerinin buna verdiği cevap daha da güzel:

"Tecahül eyledin ey merd-i arif
Sual ettin cevabını bilirken
Gel insaf eyle ne itsin kazasker
Efendi, hatt-ı sultanî dururken."

Kimbilir, günümüzde de bilmediğimiz bir "hatt-ı sultanî" belki vardır da, işler bu "hatt-ı sultanî" üzre yürütülmektedir. Ancak günümüzde Bostan-zâde gibi bir kazaskerin olmadığı kesin...

Bir de pek ünlü beşik ulemalığı meselesi var. Onaltıncı yüzyılın sonlarında yaşamış müverrih Âlî, bu beşik ulemaları için şunları yazıyor:

"... Tarik-i tahsilde kendülere hareket lâzım olmayıp yani hiçbir medresede sıra tahsili görmeden beşikte iken mülâzim, söz söylemeğe kudreti olduğu zaman müderrislik almağa yol açılır ve büluğ yaşına gelince mollalığa (büyük kadılık) doğru yol alır, traşı gelinceye kadar menasıb ve medarisi dolaşır ve traşı geldikten sonra beşyüz akçe mevleviyete ulaşıp ve nadiren eline kitap alsa bile o da muhazarât, cönk ve gazeliyattan ibaret kalır"

Oysa ben bu beşik ulemalığının o kadar da kötü bir şey olduğunu sanmıyorum. Üniversiteye eleman bulmak açısından, ıslah edilerek, "günümüz şartlarına uydurularak", yeniden diriltilmesinde sayısız yararlar olduğunu düşünüyorum. Bilmem yanılıyor muyum?

Medrese ve müderrislere "ihtilâl ârız olduğu" dönemlerin padişah buyrukları da bir o kadar ilginç. 1577 tarihinde, yani III. Murad döneminde yazılmış böyle bir hatt-ı humayûndan bir iki satır aktarmak istiyorum:

"... Ve dahi müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi olmayıp mücerred âhâr mansıba vesile olmak için tevcih olunur imiş ve ol makuleler cemiyet eylemeyip ve şugl etmeyip (iş yapmayıp) zamaned şugl edenlere müzahim olurlar imiş (zahmet verirlermiş) ol makule müderrisler ref olunup min-bâd arz olunmaya. Velhasıl menasıb ehline sevk olunup ilmi ve fazlı olanlar ve maharet-i tammesi olanlar terbiye olunup riayet oluna. Kimesnenin iltimasıyla nâehle mansıb arz olmaya..." Padişah buyruğu, "bilmiş olsunlar", "gözlerin açsınlar", "yoksa zararu kendüleredür" vb. tehditlerle devam ediyor. Ancak Osmanlı'nın yasağı üç gün sürdüğünden bu tür şikâyetlerin ardı arkası kesilmiyor.

Bu konuda eski ile günümüz arasında bir hayli fark var. Bir kere günümüzde, dersi olmayıp akçesi olan müderrisler bulmak mümkün... Ayrıca, akçesi olup da dersi olmayan müderrisler, eskisi gibi boş durmuyorlar, holdinglerde şugl ediyorlar...

Yine müverrih Âlî'ye göre, babadan olma "beşik ulemaları"nın sayısının artması, gerçek medrese talebelerinin yolunu tıkadığından "evlâd-ı etrak" (Türk çocukları) medreselere rağbet göstermez olmuşlar.

Mektubuma son vermeden önce bir de sakal hikâyesi nakledeceğim. Günümüzde nasıl "ehl-i ilmin" sakalını kestirerek üniversitenin itibarının artırılması düşünülmüş ve uygulanmışsa, XVIII. yüzyılın ilk yarısında meğer tam tersi yapılırmış. III. Ahmed döneminde, imtiyazlı ulemanın, iyi öğrenim görmemiş çocuklarının mutlaka sakal koyvermeleri emredilmiş. Cehaletin sakalla örtülebileceği düşünülmüş. Şimdi olduğu gibi o zaman da bu girişimler halk arasında epeyce alay konusu olmuş. Seyyid Vehbi adlı zâtın bu konuda yazdığı bir şiirden iki beyti aktararak mektubuma son vereyim.

"İltiha ile vakûr etmek için etbâın
Mün'imlere ferman-ı humayûn geldi
.....
Medd-i âh iyle bu vech üzere yazıldı tarih
Hüsni azl eylemeğe hatt-ı humayûn geldi."

Bâki selâm, Hüdaya emanet ol hocam.

Uygur KOCABAŞOĞLU, İstanbul

POZİTİVİST'LERİN MEKTUPLARI HAKKINDA İKİ KÜÇÜK UYARI

"Tarih ve Toplum" dergisinin 14'üncü sayısındaki, Sayın İlber Ortaylı'nın "Mustafa Reşit ve Midhat paşalarla A.Comte ve Pozitivistler" adlı yazısı, dayandığı kaynaklar yönünden gerçekten vararlı olmuştur. Özellikle Midhat Paşa'ya Paris'teki evinde takdim edilen mektupla Paşa'nın bu mektuba verdiği yanıtının asıllarına Türkçede şimdiye kadar rastlamamıştık. Ancak:

1- Sayın Ortaylı'nın sözkonusu yazısında geçen "...Literatürde hiç bilinmeyen bir belge ise, Pozitivistler'in kırk tanesinin imzası ile Midhat Paşa'ya sunulan ve ilk kez burada basılan lâyihadır. 26 Ağustos 1877 veya 14 Gutemburg 89 tarihli bu öneri mektubuna Paşa da cevap vermişlerdir." şeklindeki yargısına iştirak etmek mümkün değildir.

Her ne kadar sözü geçen lâyiha ve yanıtının metinlerinin Türkiye'de yayınlanıp yayınlanmadığından şimdilik haberimiz yok ise de, bu olay hakkında bilgimiz, *"Basiret"* gazetesinin 20 Şaban 1294 tarih ve 2187. sayısında verilen bir haberden kaynaklanmaktadır.

Haber aynen şöyledir:

"Paris, 27 Ağustos,

Tabi'yun Cemiyeti (Pozitivistler) tarafından irsal olunan hey'et-i meb'use dün Midhat Paşa'ya bir beyanname takdim ederek bunda cemiyet-i mezkûrenin Devlet-i Âliye-i Osmaniye'ye olan muhabbet ve meveddeti (sevgisi) beyan olunmuştur. Midhat Paşa cevaben Avrupa'da İslâmiyet hakkında birtakım zehab (fikir) mevcut olup halbuki İslâmiyet'in medeniyet ve te'sisat-ı cedideye muvafık olduğunu te'yid ve beyan eyledikten sonra Paşa, Avrupa ileri gelenlerinin ittihaz eyledikleri hareket aleyhinde protesto etmiş ve bunların hissiyat-ı mezhebiyeleri kuvve-i mantıkıyelerine galebe ederek Rusya'nın iki yıldan beri ittiği şeylere karşı yalnız Devlet-i Âliye'nin efkârına karşı bulunmuş olduklarını beyan etmiş ve bir mezheb adalet ve hakkaniyeti istilzam etmediği halde o mezheb ne yapar demiştir. Midhat Paşa, Paris'te mûkim Macarların bir nutkuna cevabında, Macarları Osmanlılar'ın hemşehrisi namiyle tesmiye eylemiş ve bu iki millet elyevm birbirini sevmektedir, demiştir."

Gazetenin vermiş olduğu bu haberde görülüyor ki, Ortaylı'nın, Osmanlı basınında bir araştırma yapmadan varmış olduğu yargısı hatalıdır diyemeyeceğim, ama eksiktir. Bu eksikliği, konuyla ilgilenecek okuyucular için tamamlamayı bir ödev sayıyorum.

2- Mustafa Reşit Paşa'ya aynı cemiyet tarafından verilen mektubun tarihinde de bir yanlışlık yapılmıştır: Gerek Ortaylı'nın yazısında, gerekse bu mektubun çevirisinde gösterilen tarih, 4 Şubat 1858 veya 8 Homers 65'dir. Oysa Mustafa Reşit Paşa aynı yılın 7 Ocak Perşembe günü ölmüştür. (*Ceride-i Havadis* Gazetesi 28 C 1274 Tarih No.869.) (*)

Reşit Paşa'ya verilen sözkonusu mektubun Sabri Esat Siyavuşgil'e göre, gönderilme yılı ise 1854'tür. (*Tanzimat*, I, Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle 1940, s.755.)

Mustafa Reşit Paşa'nın, mektubun gösterilen tarihinden aşağı yukarı bir ay önce ölmüş; ve öldüğü sırada da altıncı defa Sedarette bulunması gibi hususlar, Sabri Esat'ın gösterdiği tarihin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Sanırım ki, gözden kaçan bu tarih hatasının tashihi cihetine gidilecektir.

Necdet KURDAKUL, İstanbul

Haklısınız! Biz, Comte'un mektubunun fotokopisi üzerinde iyi okunamayan tarihi 1853 diye düzeltmiştik, ama arkadaşlarımız dikkat etmemişler.

(*) Mustafa Reşit Paşa'nın ölüm tarihini Ebuzziya Tevfik Bey, *"Nümûne'i Edebiyat"*'ında; "Altıncı def'a'i sedaretinin yetmişbirinci günü, ki 1274 senesi Cemadiyelevvelisi'nin yirmibirine müsadiftir..." diye göstermiştir. Bu takdirde Milâdi olarak hesaplandığında ölüm tarihi 8 Aralık 1857 çıkmaktadır. (*Nümûne'i Edebiyat-ı Osmaniye*, 6. Baskı 1329, s.162.)

Okuyuculara Mektup

Bu sayımızın ilginç bir özelliği, iki ayrı yazının içinde aynı metnin yer alması. Refik Halid Karay'ın anılarının bu ayki tefrikasının son bölümünde de, "Yaşayan Türkologlar" dizisinde bu kere tanıttığımız Bacqué-Grammont'un (H.Mammeri'yle ortaklaşa yazdığı) örnek makalesinde de, Sâkıt Sultan Vahideddin'in Cumhuriyet'in ilânından önce, 1923 yılında, Mekke'de yayımlanan beyannamesi bütünüyle alıntılanıyor. Bu iki yazıyı aynı sayıya koymamız, rastlantı değil tabiî. Daha ileride yayımlamayı düşündüğümüz Jean-Louis Bacqué-Grammont ile Hasseine Mammeri'nin yazısında, söz konusu bildirinin vaktiyle El Ahram'da çıkan Arapçasından yapılmış Fransızca çevirisi vardı. Refik Halid'in anıları arasında orijinalini bulunca, doğal olarak onu kullanmayı yeğledik. Ama metni, Fransızcadan çevirttiğimiz ve yayım sırasını öne aldığımız "Yaşayan Türkologlar" makalesine monte ettik ve anılarda oraya gönderme yapmakla yetindik. Çünkü Refik Halid, sadece bu beyannamenin (Vahideddin adına) gerçekte kimin tarafından yazılmış olabileceğini tartışıyor ve "ciddî", çok-yönlü bir tarih anlayışına erişmek için, artık bu gibi aykırı belgelerin de ortaya konulması gerektiğini vurguluyor. Bacqué-Grammont ile Mammeri'nin yazısında ise, bu metin merkezî bir yer tutuyor ve birçok bakımlardan irdeleniyor. Bizi Arapçadan yapılmış Fransızca çevirinin yeniden Türkçeye çevrilmişini basmaktan kurtaran Refik Halid Karay'a, bu beyannameyi evrakı arasında saklayıp koruduğu için bir kez daha rahmet dilerken, okuyucularımızın bu önemli belgeye lâyık olduğu tarihî değeri biçeceklerini umuyoruz.

Vahideddin'in beyannamesinde, Mustafa Kemal Paşa'yı yenik düşmekle suçladığı Birinci Dünya Savaşı sonu Suriye çarpışmalarının, O'nun açısından -Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya*'sındaki- anlatımını ise, bu ayın Atatürk sayfamıza koyarak, okuyucuları, söz konusu ithamın haksızlığının kanıtlarını arama zahmetinden kurtarmayı amaçladık.

Bu ay, 23 Nisan 1920 günü ilk TBMM'nin açılmasını Ulusal Egemenlik Bayramı olarak kutluyoruz. Kapak resmimiz (Avni Lifij'in şimdiye dek yayımlanmamış bir tablosu) ve Hüsrev Hatemî'nin "Millî Birlik" üstüne denemesi, yakın tarihimizin bu önemli olayını vurgulamakta.

Değerli araştırıcı Metin And'ın eski Türk Çarşı Ressamları üstüne yazısı, bu sayımızın en önemli katkısı oluyor. Sayın Adnan Giz'in Kuşdili Tiyatrosu'yla ilgili anılarının merak ve zevkle okunacağına güveniyoruz.

Dr. Anhegger'in ilk bölümünü geçen sayıda yayımladığımız sigara kâğıdı kapakları hakkındaki ilginç araştırması bu kere sonuçlanıyor. Bizans İmparatoriçeleri tefrikamızda sıra, Dindar Theodora'ya geldi. Bazı okuyucularımız bu diziden hayal kırıklığına uğradıklarını yazıyorlar. Anlaşılan, Bizans İmparatoriçeleri denince, "tarihî" çizgi romanlardaki gibi iç gıcıklayıcı bir şeyler ummuşlar. Ne yapalım? Ahmet Refik merhum, popüler tarih yazmış, ama uyduruk masallar düzmemiş. (Geçen sayımızdaki Bizans İmparatoriçelerinden Eirene yazısının görüntülendirilmesinde bir gariplik var. Her imparatoriçenin resmini bulamıyoruz. S.57/201'deki Ayasofya mozayiklerinden siyah-beyaz tabloyu ben verdim. Verirken de, bunun Ahmet Refik'in yazısında anlatılan İmparatoriçe Eirene değil, ondan üçyüz yıl sonra yaşamış bir başka İmparatoriçe Eirene olduğunu belirttim. Bu not resmin yanına güzelce yazılmış. Ama tefrikanın ilk sayfasında aynı mozayik tablodaki kadıncağızın -görüntü yönetmenimizden gelen- resmi bu kere renkli olarak konulmuş ve herhangi bir açıklama konulmamış. Gözden kaçan bu aksaklık için özür dileriz. Hazır özür dilemişken, yine geçen sayımızda Mantran'ın esas makalesini dilimize çevirdiği halde, sehven adı konulmayan Dr. Can Hamamcı arkadaşımızın da bizi bağışlamasını isteyelim.)

Geçen yıl *Tarih ve Toplum*'daki yazıları geniş bir ilgi uyandıran genç arkadaşımız Kudret Emiroğlu'nun "Uruk'tan Ankara'ya" başlıklı (iki sayı sürecek) disiplinlerarası tarih çalışmasının da takdirle karşılanacağını umuyoruz. Kevork Pamukcıyan dostumuz, kısa yazısında, yine eski bir Ermeni bilim adamı hakkında bio-biblio grafik bilgiler veriyor.

Kitabiyat sayfalarımızda beş yazı yer almakta. İlki, *Yeni Mecmua*'nın Çanakkale Savaşları hakkındaki özel sayısını tanıtıyor. Bir başka yazı, Tıp Tarihi'ne ilişkin (ilk Türk röntgencisi). Üçüncü olarak, R.Mantran'ın Türkçe çevirisi yayımlanmak üzere olan "Kanunî ve Halefleri Zamanında İstanbul'da Gündelik Hayat" kitabı üstüne bir tanıtma yazımız var. Öteki iki yazı da, bu sayının ağırlıklı konusu olan son sultanla eklemlenmekte. Ruşen Eşref (Ünaydın), Vahidettin'in tahta çıkışını zamanın gazetelerinde anlattıktan sonra yazdıklarını kitap haline getirmiş, onu özetledik. Bir makalesinin çevirisini verdiğimiz G. Jaeschke de, son halife Abdülmecid'in henüz veliahd iken padişaha takdim ettiği Millî Mücadele ile ilgili bir arîza üzerinde duruyor. Özgün metinle birlikte sunuyoruz.

Saygı ve sevgilerimle,
Mete Tunçay

Kahvenin Telvesi

Aralık'tan Mart'a kadar sürdürdüğümüz "Kahve" yazıları, geniş bir ilgi uyandırdı. Birçok okuyucumuz, anlattıklarımıza katkılarda bulunmak istediler. Kabak tadı vereceği korkusuyla sözü kesmek zorunda olmasaydık, bu kahve bahsi daha çok devam edebilirdi. Şimdi, şöyle bir telveyi sıyıralım.

Bir dostumuz, bize Evliya Çelebi'den onyedinci yüzyıl İstanbulu'ndaki Kahvehaneciler ve Kahvecilerle ilgili şu bilgiyi iletti:

"*Esnaf-ı Tüccar-ı Kahveciyan:*
70 dükkânda 100 neferdirler. Pirleri Şeyh Şazilî Hazretleri'dir. Hazret izni ile Veysel Karanî kemerin bağlayıp pir oldu. Yemen'de Uveysülkaranî hüddamından [hizmet edenlerinden] idi, yine Yemen'de medfundur [gömülüdür]." (s.554)

"*Esnaf-ı Kahve Satıcıyan:*
Mahzen 300, nefer 500. Bunlar büyük bezirgânlardır. Her birinin Mısır'da, Yemen Sana'sında ortakları vardır. Binlerce kantar kahveleri kantarlara urarak geçerler. Pirleri nâ-malûmdur. Çünkü kahvenin icadı karib'ül-uhuddur [yakın zamanlardadır]. Amma kahve yemek Şeyh Şazilî'den kaldı." (s.602)

Evliya Çelebi Seyahatnamesi
(İstanbul, 1314/ 1898, s.602)

Bir ikincisi, Ocak sayısındaki Kahve Yazını notumuzda (s.61), Fahri Celâl'in *Avur Zavur Kahvesi* kitabını, Kahvehane Edebiyatı arasında saymamızı eleştirdi. Haklı! Öyküyü okumadan örnek göstermişiz.

Bir üçüncü dostumuz, yetmiş küsur yıl önce *Mecmua-i Ebüzziya*'da çıkmış, bizimkine benzer bir yazı dizisine dikkatimizi çekti. Araştırdık. Bu haftalık derginin 21, 28 Muharrem ve 5 Sefer 1330 tarihli (1912 başları), 129, 130 ve 131'inci cüzlerinde "Kahvehaneler" başlıklı üç makale var (s.15-21, 44-49, 65-70). En sonuncusu, Ebüzziya (Tevfik) imzalı; hepsini o yazmış olacak. İlk yazı, daha çok, kahvenin Batı'da yayılışından, Londra ve Paris'in ünlü kahvehanelerinden söz ediyor. Ötekilerse, Türkiye'deki kahvehaneleri anlatıyor. İkinci yazının başlarından bir konu aktaralım:

"Malûmdur ki lisanımızda 'Avur Zavurun Kahvesi' diye bir tâbir deveran eder. Bu tâbir ne mefhum ifade eder? Bu bir isim midir, yoksa lâkap ve sıfat mıdır? Herhalde bu tâbir bir mânây-ı nezih ifade etmez. Meselâ (abur cubur) tâbiri etima-i şehiyye [iştiha uyandıran yemekler] zıddı, mideyi ifsad eden karışık makûlât mânâsı ifade ettiği gibi, mecazen *türrehat* [boş sözler] kabilinden herze ve heyezan mânâsına da kullanılır ki, onüçüncü asrın en büyük edibi olan Âkif Paşa bile bir mektubunda istimâl ve irad etmiştir.

Tâbirin şekline nazaran (avur zavur) da, *avam-ı nassın esfel* [halkın en aşağı] *derekâtında müteaşi* [bilisiz] bir takım *bi-serupâ* [ne idüğü belirsiz] veyahut *herzehâr* ve *herzepeyma* [boş şeylerle uğraşan] eşhastan kinâye olsa gerektir.

Maamafih, suret-i terkibe bakılınca (avur zavur) bir şahsın sıfatı olmak lâzım gelir. Çünkü âna sıfatla (Avur Zavurun Kahvehanesi) deniyor. Bundan anlaşılıyor ki, (terkip) *âlemiyete* [özel isme] tahavvül eylemiş [dönüşmüş] sıfattandır.

Her ne mânâya ise, bu nam ile meşhur olan kahvehane bundan on sene mukaddemine kadar mevcut idi. İstanbul cihetinden Galata'ya geçmek üzere elyevm kayığa bindiğimiz Balıkpazarı iskelesinde olan bu kahvehanenin şimdi yerinde kârgir bir ticarethane kaimdir. [Eminönü Balıkpazarı kıyıdan kalkalı çok oldu. Tarif edilen yerde, şimdi Kadıköy ve Kasımpaşa dolmuş motorları duruyor.]

Hakikaten, *sınıf-ı avamın ecnas-ı sefilesine makarr-ı içtimâ* [avam sınıfın alçak türlerine toplantı yeri] olan bu kahvehane, İstanbul'un bir asırdan ziyade devam etmiş emâkin-i tarihiyesindendir. *Evâilde* [önceleri] Kalyoncuların Tersane'ye gelip gittikçe dinlenip kahve içtikleri yermiş."

Ebüzziya, âdeti üzere, çoğu Namık Kemal'e dair anılarla bezediği yazısını, bizim Ekin A.Ş. tasarılarımızı da önceden haber veren şu sözlerle bitiriyor:

"Zannederiz ki bugün İstanbul'un mûteber bir semtinde Paris'teki emsâli gibi mükemmel bir kahvehane tesis edilse ve çay, çikolata [kakao], sütlü kahve dahi ihzar eylese ve *matbuat-ı yevmiye ve mevkute* [günlük ve süreli basın = gazete ve dergiler] ile Avrupa *neşriyat-ı musavveresini* [resimli yayınlarını] de celp eyleyecek olsa, *eshab-ı haysiyetten* [onurlu kişilerden] pek çok müşteri kazanabilir. Halbuki bugün İstanbul'da (bir semt-i muteber) iraesi de müşkildir."

Bir dördüncü dostumuz da, ilk tefrikaya başlarken epigraf gibi aktardığımız Beliğî'nin Gazel'inin bir başka versiyonunu bulmuş, getirdi: *Yeni Mecmua*, Sayı 31 (8 Şubat 1918), s.86'daki "Mâziden Hâtıralar" başlıklı yazıda, bizim yayımladığımız beş beyitten ikincisinin yerinde şu dizeler var:

Puhtedir bâde gibi gürdi igen hâm değil
Şeyh ü şabbın âna bir pâre ısındı cânı

Buna karşılık, bizdeki -edepsizce sayılabilecek- dördüncü beyit, o metinde yok. Beşinci beyit ise bizimkinden biraz farklı:

Söyle ol ru-siyehin bana ne keyfiyeti var
Ey Beliğî akıtır ayağına yârânı.

Dergi, bu yeniçeri şairinin gazelini, savaş sırasında kahve yokluğundan üzülen okuyucularına avuntu olsun diye yayımladığını yazıyor.

Bu eklerle, telveyi de tamamladık. "Ziyade olsun" dileğiyle nokta koyalım artık.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mütazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVÂDİSİ

☐ Sadettin Bey nâmında bir zâtı Cuma gecesi Hatip Kapısı civarında refiki bulunan bir şahsın cerh eylediği [yaraladığı] ve cârihin polis tarafından derdest kılınmış olduğu haber veriliyor...
(1 Nisan 1885)

☐ Üsküdar'da İbrahim Ağa Çayırında Rıza efendi nâmında biri orada bir çeşmeye su getirmek için civar komşularından üç bin kuruş alıp savuşmuş olduğu mervîdir [söylenmektedir]...
(1 Nisan 1885)

Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden

☐ Dünkü gün saat dokuz raddelerinde Şişli cihetinden gelmekte olan yetmiş dokuz numaralı tramvay arabası Topçu Kışla-i Hümâyunu önünden geçmekte bulunan ihtiyar ve seele [dilenci] gürûhundan bir Rum hatununu çiğneyip başını ve çenesini ve göğsünü ve sol ayağının serçe parmağını yaralamasından ve sol kulağından ziyade kan cereyan etmesinden dolayı mezbûrenin müteessiren vefat ve arabacı yani firar etmeleriyle biletçi Aleko derdest ve müteveffiye-i mezbûrenin keşf ü muayenesi bi'l-icra kiliseye gönderildiği ve arabacının kumpanyaya gittiği tahkik olunup ahz ü girifti için memur üserâ edildiği Beyoğlu Mutasarrıflığından,

- Şehremaneti civarında Ereğli mahallesi sâkinlerinden ve tütün kaçakçılarından Mustafa Çavuş dünkü gün saat on bir raddelerinde zevcesiyle bir yaşındaki çocuğunu tabanca ile yaralayıp firar ettiği haber alınması üzerine bi't-taharri [aratılıp] merkûmun derdest ve mezbûre ile çocuğun berâ-yi tedavi nisâ [kadınlar] hastahanesine irsal edildiği ve mezbûrenin ifadesine nazaran o saatte kaçak tütün işinden dolayı o civarda Paşabakkalı nâm mahalde sâkin Borucu İsmail oğlu İbrahim ile hanelerinin önünde münazâa [ağız kavgası] ve mücadele etmekteler iken merkûm Mustafa münâzaaya iştirak etmesine ve yedinde [elinde] tabanca görmesine binâen mezbûre bir fenalık vukûa gelmemek için def'e teşebbüs ettiği sırada merkûm hiddetlenerek ve tabancayı üzerine ateş ederek kurşun göbeğinden sol tarafına ve kucağında bulunan çocuğun sağ diz kapağına tesadüf ettiği anlaşılmış ve merkûm bazı esbâbdan dolayı kendi kendisini telef etmek kaydında iken tabanca nasılsa ateş alarak mezbûreye ve çocuğa isabet ettiğini söylemiş olduğu cihetle mezbûre ile çocuğun icrâ-yı keşf ve muayenesine ve tahkikatının ta'mikine [derinleştirilmesine] teşebbüs olunduğu İstanbul Polis Müdüriyet-i behiyyesinden,

- Geçen Ağustosun beşinci günü Arnavutköyünde Meyhanece Enklin'in meyhanesi önünde Sucu Vasil'i çakı ile sağ koluyla sol kalçasından cerh ederek firar etmiş olan ve zâbıtaca taharrî altında bulunan karye-i merkûmeli [adı geçen köylü] sabıka-i mükerrere ashâbından meşhur Bible Nikoli dünkü gün karye-i merkûmede Kosti'nin meyhanesinde derdest olunmuş ve üzerinde üç mecidiye ve bir bıçak ve bir çekecek zuhur etmiş olduğu halde tahkikatının icrâsı polis meclisine havale kılındığı mezkûr mutasarrıflıktan alınan jurnallerden müstebân olmuştur [öğrenilmiştir]. Fî 25 Mart Sene 301...
(7 Nisan 1885)

☐ Kâğıthane mevsimi olmak cihetiyle bazı kesan Cuma ve Pazar günleri kayık ve bazıları da numarasız sandallar ile giderek edebe mugâyir ef'al ve harekâtta ve herkesin edep dairesinde tenessühüne [gezintisine] bir şey denilemez ise de edebe mugâyir ef'al vukûu karîn-i cevaz olamayacağına binâen ba'demâ herkesin arz ü edebiyle azîmet ve avdet etmesi ve şayet edebe mugâyir ef'al ve harekâtta bulunanlar olur ise o makuleler [o türlü kişiler] bittabi zabıta memurları tarafından çevrilerek haklarında kanûnen muamele edilmek tabiî ve kayık ve sandal ile birinci köprüden içeriye girmek katiyyen memnû idüğü ihtar olunur... (14 Nisan 1885)

☐ Haydarpaşa demiryolunu iltizam eden İngiliz kumpanyası tarafından Köprü ile Haydarpaşa iskelesi beyninde [arasında] işlettirmek üzere mübâyaa olunup Dersaadet'e götürülen ve idare-i mahsusa tarafından işlemesine mümânaat gösterilen [karşı çıkan] Haydarpaşa nâm vapurun idare-i mahsusaya alınması musammem [kararlaştırılmış] olduğundan müdir-i idare saadetlû Mehmet Paşa hazretleri ile Bahriye Nezaret-i celîlesi tarafından tayin

buyurulan Saadetlû Hasan ve Hüsnü Paşalar hazerâtı ve memurîn-i saire evvelsi gün mezkûr Haydarpaşa vapuruna râkiben yoluna tecrübe için Büyükada'ya ve daha ileriye kadar bir seyahat etmişler ve vapur-u mezkûr otuz sekiz dakikada Kınalı'ya ve elli iki dakikada Büyükada'ya varabilmiştir... (17 Nisan 1885)

TEVCÎHÂT

☐ Erzurum vilâyetinin umur-u askeriyye ve istihkâmat ve tensikat-ı mukteziyyesini [gereken ayıklamalarını] ikmal etmek ve taht-ı inzibata almak üzere devletlû Gazi Ahmet Muhtar Paşa hazretleriyle devletlû İsmail Hakkı Paşa hazretleri Erzurum'a gidecekleri karşı gazetelerinin merviyatındandır... (1 Nisan 1885)

☐ Maliye Müsteşarı âtufetlû Stendrof Beyefendi hazretleri iade-i sıhhat ettiğinden karîben Avrupa kaplıcalarına gideceğini (La Turki) yazıyor... (30 Nisan 1885)

☐ Düyûn-u Umumiyye meclisi idaresi âzâsından Mösyö Mankardi dünkü gün muvakkaten ve me'zûnen Avrupa'ya gitmiştir... (30 Nisan 1885)

HAVADİS-İ RESMİYYE

☐ Bazı mahallerce asâkir-i şâhâne firârîlerinden olup da sirkat ve sâire gibi mevâddan dolayı mahkûm olanlara daire-i askeriyyeye malûmat verilmeksizin mülkiye hapishanelerinde ikmal-i müddet ettirilmekte ise de bu suret-i câiz olamayacağından ba'd-ez-in cenûd-u cenâb-ı mülûk-ânenin kabl el-itham haklarından mensub oldukları ordularına malûmat i'tâsı ve firarî bulunanların bilâ-tevkif sevk ve i'zâmları hususunun bu kere Dahiliye Nezaret-i Celîlesi tarafından vilayete ta'mîmen bildirilmiştir... (27 Nisan 1885)

☐ Şarköy civarında Paskal Kâhyanın mandırasına dört nefer-i müsellâh haydudun taarruz eylediği Gelibolu Mutasarrıflığına ihbar olunup haydutların takibine miktar-ı kâfi asakir-i zaptiyye çıkarılmıştır... (27 Nisan 1885)

GAZETELERDEN MUKTEBESAT

☐ Fransa'nın sâbık imparatoriçesi Öjeni Hazretleri (Ömrümün Bazı Tahatturatı) unvanı tahtında kaleme almış olduğu bir eserini tab' ve neşr etmek niyetinde olduğu İngiliz gazetelerinde görülmüştür... (12 Nisan 1885)

☐ Paskalyanın ilk günü ma'şûkası olan bir âlûfte [sokak kadını] ile ülfeti olmasından dolayı Nikola nâm işçiyi katl ve telef etmiş olan Giritli Yorgi'nin Maltepe civarında tutulup Beyoğlu Polis Dairesinde haps edilmiş olduğu yazılmıştı.

(Stern Ekspres)'in rivayetine göre kâtil-i merkûm, muhafazasına memur olan polislerin uykuya dalmış olmalarından bi'listifade firar edebilmiş ve vukû-u hal zâbıtaya arz olundukta katilin yerine polisler haps olunmuş ise de evvelki gün kâtil Galatasaray Dairesine gelip teslim olmuş ve haric-i hapishanede yiyecek lokma ve yatacak mahal bulamadığından yine hapishaneye ilticâdan başka çare bulamamış olduğunu ifade etmiştir... (17 Nisan 1885)

☐ Ziyadesiyle şâyân-ı dikkat ve itina ihbardan olmak üzere, Hilâl Gazetesinde beyan olunduğuna göre, Makedonya'da fesad çıkarmaya çalışan Bulgar ihtilâl komitelerine Şarkî Rumeli Vilâyeti veznesinden üç bin beş yüz lira kadar bir meblâğ i'tâ kılınmıştır... (23 Nisan 1885)

TELGRAF HAVÂDİSİ

Ajans Havas Telgrafnameleri

Londra 7 Nisan

☐ (Morning Post) Gazetesinin Petersburg'dan aldığı haberlere göre Rusya devleti tedarikat-ı cesime-i askeriyye ile meşgul bulunuyor... (9 Nisan 1885)

Paris 7 Nisan

☐ Fransa ile Çin arasında iade-i sulh ahidnamesinin mukaddimesi imza olunmuştur. Lâkin İngiltere ile Rusya devletleri arasında cereyan eden münasebatça görülen gerginlikten dolayı ziyadesiyle endişe olunmaktadır... (9 Nisan 1885)

Londra 8 Nisan

☐ Afgan meselesine dair Rusya devletinin göndermiş olduğu cenapta İngiltere devletinin husulî-i muvafakati mûcib bir esas göremediğini devlet-i müşarileyhin sefiri Baron (Stael) Devlet Matbaasına bildirmiştir... (10 Nisan 1885)

Berlin 8 Nisan

☐ Prens Dögal buraya gelip kemal-i iştiyakla kabul olunmuştur... (10 Nisan 1885)

Varşova 8 Nisan

☐ Belgrad Şefaret-i Seniyyesi ikinci serkâtibi izzetlû Artin Makaryan efendinin mezûnen [izinli olarak] Dersaadete muvâsalatı on gün evvel (La Turki) gazetesinde yazılmış ise de üç gün evvel Dersaadet'e muvâsalat ettiği tahkikat-ı mevsûkadandır... (10 Nisan 1885)

İLÂN VE REKLÂMLAR

☐ Dahilî ve haricî on üç oda ve iki mutfak ve müştemilât-ı sâireyi hâvî İstinye vapuru iskelesi sırasında üçüncü sahilhâne [yalı] kiraya verileceğinden o sırada Gelembevîzâde Aziz Efendi merhumun sahilhânesine müracaat buyurulması.

Küçük Çamlıca'da Nişantaşı nâm mahalde başka başka haremlik ve selâmlık dairelerini ve müştemilât-ı adîdeyi hâvî olan Ahmet Halit Efendi merhûmun bağı satılık olduğu gibi kiraya dahi verileceğinden gezmek için derûnundaki bağcıya müracaat buyurulması... (4 Nisan 1885)

☐ Mahmutpaşa'da Tarakçılarda büyük yeni han karşısında kâin Tarakçılar Şirketinin ilânıdır.

- Mezkûr şirket on yedi seneden beri devam etmekte olup mamulâtının nefaset ve metaneti ve bu cümle ile fevk-el-gâye [son derecede] ehveniyeti memâlik-i mahrûsa-i şâhâneden maâda memâlik-i ecnebiyyede dahi takdir olunmuştur.

Şirket-i mezkûre Zengibar'dan celb eylediği cins-i âlâ fildişinden imâl etmekte olduğu taraklarda fiyatı ber-vech-i âtî [aşağıda olduğu gibi] ilân olunur.

Lira yüz kuruş hesabıyla
Beher kıyyesi

Kuruş

505 Birinci nev' şehrî denilen cins-i âlâ fildişi taraklar
455 Birinci nev' sık ve âdetâ tâbir olunur taraklar
405 İkinci nev' şehrî taraklar
355 İkinci nev' sık ve âdetâ taraklar
255 Üçüncü nev' sık ve âdetâ taraklar.
(9 Nisan 1885)

Vefat

☐ Fazl ü dirayeti müsellem [söz götürmez] olan şehremanet-i celîlesi mektupçusu saadetlû Nâzım Beyefendi hazretlerinin pederleri vefat etmiştir.

Mîr-i müşârileyh hazretleri bu keyfiyet-i ciger-sûzu taraf-ı âcizânemize ihbaren göndermiş oldukları tezkirenin mukaddimesinde şu ibare-i rikkat-engîzi yazıyorlar.

(Bugün babamı toprak altına koydum. Bu adam iffet ve istikamete inhimâli [namus ve doğrulukla uğraşması] sebebiyle memuriyetçe pek çok terakkî etmemiş ve fakat devlete kırk beş sene hizmet etmiş bir biçâre idi. Mezarı Merkezefendidedir.) Cenâbıhak rahmet eylesin...
(21 Nisan 1885)

DIŞ HABERLER

☐ Felemenk'in (Amsterdam) şehrine gitmiş olan Avusturya İmparatoriçesi Maşya sokakta giderken üstü başı temiz herifin biri bilâ-sebep elindeki şemsiye ile imparatoriçenin elindeki yelpazeyi şiddetle urup yere düşürmüş ve derdest olunup istintak olundukta, imparatoriçe olduğunu tanımadığını ve başkasına benzettiğini beyan ettiğinden ve sarhoş olduğu anlaşıldığından sebîl-i tahliye olunmuştur... (3 Nisan 1885)

☐ Sırbistan'da Manastır ve Selânik vilâyetleri nâmına geçende bazı mitingler yapılmış idi. İşbu mitinglerin Bulgarlar tarafından tasavvur olunan "ittihad" fesadını protesto etmek üzere akd olunduğu bu defa Belgrat'tan yazılmıştır.

Binaenaleyh Sırplılar bu vechile menâfi-i kavmiyyelerini Bulgarlar aleyhine vikâye eylemektedirler... (4 Nisan 1885)

Dilci Artin Hindoğlu Hakkında

KEVORK PAMUKCİYAN

İlgi ile izlediğimiz, "Tarih ve Toplum " dergisinin, 1984 Aralık sayısının sonunda (s.430-432) dercedilen, sayın Hüsrev Hâtemi'nin "Fransızca-Türkçe İlk Sözlükler" başlıklı kıymetli yazısını büyük bir zevkle okuduk. Saygıdeğer yazar, ikinci Fransızca-Türkçe sözlük olarak, Artin Hindoğlu 'nun lûgatından bahsedip, Fransızca önsözünün tercümesini de sunmuştur. Ancak müellif hakkında ayrıca herhangi bir bilgi vermemiştir. İşbu yazımızla bu boşluğu doldurmaya çalışacağız.

Artin Hindoğlu üzerine, araştırmacı Bimen Zartaryan'ın (1880-1956), 15 Ağustos 1944 tarih ve 13828 sayılı "Jamanak"gazetesinde bir yazısı dercedilmiştir. Rahmetli yazarın, İstanbul Ermeni basınında şehrimizin eski abide, ibadethane ve semtlerine, keza, Türk Devleti ile Türk kültürüne hizmet eden Ermenilere dair birçok ilginç makaleleri neşredilmiştir.

Zartaryan'ın verdiği bilgileri, diğer iki kaynaktan da faydalanarak, aşağıda sunuyoruz.

Artin Hindoğlu 1780'de Kütahya'da doğmuştur. Buradaki Ermenilerin anadili, Kayseri'dekilerinki gibi Türkçe olduğu için Türkçesi kuvvetli olmuştur. Yaklaşık olarak 1795'de şehrimize gelip, on yıl burada kaldıktan sonra, Venedik'e geçip, 1812 tarihine kadar, San-Lazzaro adacığındaki Mıkhitharist Rahiplerin Manastırı'nda tahsilde bulunmuş ve Ermenice ile birlikte bazı Batı dillerini de öğrenmiştir. Zartaryan, aynı tarihte, rahip olmadan, oradan ayrılıp Viyana'ya yerleşmiştir, diyorsada, Fransızca-Türkçe Sözlüğünün önsözünden, 1817-1818 sıralarında Viyana'ya gittiği anlaşılmaktadır. Burada Almancayı da öğrenerek, 1824-1831 yılları arasında Türk lisanı müderrisi olmuştur. Daha sonra, aynı şehrin, İmparatorluk Yüksek Mahkemesi'nde tercümanlık yapmıştır.

Eserlerinde, Venedik Mıkhitharistler Akademisi'ne üye olduğunu daima zikretmiştir. İlk çalışması, Fransızca izahlı Türkçe öğreten bir kitaptır. Zartaryan, basıldığı yeri ve tarihini maalesef kaydetmemiştir. 1829'da, Almanca izahlı Türkçe öğreten bir Grameri Viyana'da basılmıştır. 1830'da ise, Ermenice izahlı "Deutsch-Armenische Sprachlehre" (Almanca-Ermenice Gramer) adlı Almanca öğreten bir kitabı, Venedik'de, Mıkhitharistlerin matbaasında basılmıştır (12+292 s.). 1831'de, sayın Hüsrev Hâtemi'nin tanıttığı Fransızca-Türkçe sözlüğü Viyana'da basılmıştır. Müteveffa dilci Agop Dilaçar'ın (Martayan, 1895-1979), "Ermeni Kültürü Panoraması" adlı Ermenice mufassal tefrikasında (8 Aralık 1963 t. "Marmara" gazetesi), 1838'de işbu sözlüğün ikinci baskısının da yapıldığı ve 564 sayfadan ibaret olduğu açıklanmıştır. Zartaryan ve Dilaçar, 1838'de, Türkçe-Fransızca sözlüğünün de, "Hazne-i Lûgat" adı altında Viyana'da neşredildiğini bildirmişlerdir. Dilaçar, sayfa adedinin 516 olduğunu da kaydetmiştir. Zartaryan ise önsözden birkaç satırın tercümesini sunmuştur. Ancak mühim olmadığı için burada sarfınazar ediyoruz.

Zartaryan, biyografik notlarını "Hazne-i Lûgat"ından aldığı Hindoğlu'nun, 1840 sıralarında Viyana'da öldüğünü tahmin etmektedir. Fransızca-Türkçe Sözlüğü'nün mukaddemesinde, henüz yayınlamadığını bildirdiği Ermenice-Almanca-Türkçe ve Türkçe-Ermenice-Almanca lûgatlerinin, ileride de neşredilmemiş olduğu nazar-ı itibare alınırsa, Zartaryan'ın, tahmininde yanılmadığını kabul edebiliriz.

Bir Ömür Boyunca-IV

REFİK HALİD KARAY

Bir imparatorluğun çökertilmesinden ziyade -zira o imparatorluk hiçbir idare tarzı ile kurtarılamazdı- öz Türk vatanı olan yerlerin Rus, Ermeni azınlıklarına taksimine yol açılışından dolayı kan ağlayarak, içi yana yana harbe girme siyasetlerini tenkid ve hicvettiğimiz İttihad ve Terakki elebaşları neden böyle bir âkıbete sürüklenmişlerdi?

Biraz da o sebepleri araştırmak lâzımdır. Biliriz ki, asırlar süren bir padişahlık ve esirlik devrinden kısa zamanda hürriyete erişilemez. En seri kanunlar bile insan tabiatını ve sosyal nizamı yıkmaya, yerine hemen bir yenisini kurmaya yetmez. Tarihte böyle bir işi başaran olmamıştır. İlk sebep budur, biz de başaramadık, kimse başaramazdı.

31 Mart tarihî ve sosyal bakımından pek tabiî, adeta olmaması imkânsız bir hadise idi; elbette bir değil, birbiri arkasında birçok "karşı ihtilâl"ler beklemeleri idi; dünyanın her yerinde olduğu gibi! Zira Meşrutiyet idaresi çoğunluğun rahatını kaçırmış, onu alıştığından etmiş, bağlı bulunduğu hayat tarzını değiştirmiş, büyük gördüklerini küçültmüş, küçük sandıklarını büyültmeye kalkışmıştır.

İşte bu bir sürü değişikliği hangi millet çarçabuk sindirebilmiştir ki, biz sindirelim? Haksızlığın en büyük sebebi de iktisadî idi; geçim korkusu, işinden olma korkusu. Önce ihtilâlleri, sonra "karşı ihtilâl"leri daima iktisadî sebeplere bağlamak lâzımdır. Makedonya dağlarında maaş çıkmasını bekleyenlerin hoşnudsuzluğu, sonra tensikat ve kitle halinde aziller. İhtilâli gençliğin, aydın muhitin veya bizzat o ihtilâli yapanların sindirmesi de yetmez. Esasen onlar da sindirememişlerdi; hazım cihazları, yani kültürleri henüz buna elverişli değildi. Sadece başka memleketlerde nice aksaklıklardan sonra nihayet yerleşebilmiş olan bir şey'i, hürriyeti beğenmişlerdi. Gerçekten de güzel şeydi o. Fakat Meşrutiyet isteyenler arasında gerçekten büyük bir baş yoktu. Mesela komünist ihtilâlindeki Lenin, kuracağı binanın bütün teferruatıyla projesini yapmış, her ayrıntısını hazırlamış, hem idealist hem icraatçı bir başmimar!

"İttihad ve Terakki"nin o sırada ve daha sonra başında bulunanlardan hiçbiri "büyük" değildi. Miralay Sadık bey mi? Ahmed Rıza bey mi? Niyazi veya Enver bunlar veya arkalarında duranlar arasında, ne o zaman, ne daha sonra -Mustafa Kemal hariç- tek büyük adam yetişmemiştir. O kadar ki, hürriyetçiler, hürriyetin yerleştirilmesi işini, uzun müddet Said Paşa, Kâmil Paşa, Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Mahmut Şevket Paşa gibi padişahçı terbiye ile yetişmiş, idealden mahrum, esasta bu idealin faydasından ziyade mahzurlarına inanmış adamlara bırakmak zorunda kalmışlardı; cesaretsizce geride duruyorlardı, öğrenmenin arasıra eteğini çekmekle, kulağına bir şeyler fışıldamakla yetiniyorlardı. Neden tam kadrolarıyla ortaya atılmıyorlardı? Zira kendilerini küçük görme psikozu içinde idiler, bundan kendilerini sıyıramamışlardı.

Bir "perde arkasından idare" idi ki, gerçek hürriyetçinin, gerçek ihtilâlcinin tenezzül edeceği işlerden olamazdı. Uğraştıkları, küçük işlerdi ve kü-

Refik Halid'in bir çocukluk resmi ve resmi çeken Gülmez Biraderler fotoğrafhanesine ait kartın arkası

Mütareke'de Refik Halid Çalışma Masasında

çük işlerle büyük bir ideal kurulamazdı.

"İttihad ve Terakki" büyük bir başa sahip olamadığından yahut birçok küçük başların elinde kaldığından dolayı bir siyasî partinin başına gelen en elemli âkıbete uğradı: ideali olan hürriyet idaresini kuramadıktan başka devleti de çökertti.

İşte bu misâl de gösterir ki, şayet "Millî Mücadele" büyük baştan mahrum kalsa, küçük başlarla yürütülse idi, başarıya ulaşamazdı.

"İttihad ve Terakki" Partisi, nihayet Said Halim Paşa gibi, sonuncu padişahı da başından atarak tam kadrosuyla hükûmete geçti, amma o zaman da iş işten geçmişti, kaçınacağına katılmaya can attığı harp çoktan kaybedildi. Güya yerleştireceğimizi sandığımız hürriyet elden gittikten başka, hürriyetsizliğe bir Ecnebi'ye esirlik eklenmişti.

Bünyesi, teşekkülü, elemanları, tümü ile o parti ve dayandığı kitleler -hatta hiçbir parti- bize meşrutî idareyi getirecek yaratılışta değildi. Bu bakımlardandır ki, "İttihad ve Terakki" yi mazur görmemiz adeta lâzım gelir. Onların yapamadığını kim yapacaktı? Öteki siyasî topluluklar mı? Yoktu öyle varlıklar!

Ancak bir şey olabilirdi: I. Dünya Harbi'ne girmemek. Şayet "İttihad ve Terakki" bunu başarabilseydi, bizi de, kendini de ne hacaletlerden kurtarmış olurdu. Affedilmez millî suç odur.

Şunu da diyebiliriz: harp çıktığı sıralarda aklı başında bir padişah ve sergüzeşt muhalifi, mutedil, fakat az çok enerjik bir devlet adamı -büyük adam olmasına lüzum yoktu- bulunsaydı harbe atılmaktan kurtulurduk. Şanssızlık burada! Şayet Sultan Vahideddin tahtta ve Tevfik Paşa sadarette, malûm komite de daha önceden tasfiye edilmiş halde bulunsaydı, o badireyi sulh içinde atlatmamız mümkün olurdu. "Şayet'lerle Eyfel Kulesi'ni bir şişeye sokabilirsiniz", diyen Fransız sözünü hatırlayıp, bu "şayet"li fikrimi geri alıyorum.

Her bakımdan çökmeye ve o zilleti çekmeye mahkûm imişiz. Çökmemek ve çökmemek için de lüzumlu bütün unsurlardan mahrum olduğumuza göre, başka netice beklenemezdi. Keşke -bu da "şayet" gibidir- onun yerine o sırada bir İnönü yahut ayrı yaratılışta bir benzeri iktidarı ele geçirmiş olsaydı da, II. Dünya Harbi'nde yaptığı gibi bizi birincisine de katılmaktan korusaydı!

Yine pek bir şey olmazdık, amma -zira ikincisine girmemekten lüzumu kadar faydalanamadık- ne büyük facialardan kurtulduk! Daha iyisi de olabilirdi. Enver'i tam zamanında devirip, ordunun başına geçen bir Mustafa Kemal!

Meğerse Meşrutiyet tarihinde birbiri ardından uğramadığımız talihsizlik kalmamış.

Ne olurdu, Sultan Reşad dört sene evvel vefat edemez miydi? Enver Paşa Trablus'da şan ve şerefiyle şehadet rütbesine kavuşamaz mıydı? Mahmud Şevket Paşa yerine Talât Bey bir suikaste uğrayamaz ve yahut tabiî eceliyle ölemez miydi? Padişah için bir "Çanakkale" şiiri yazmaya lüzum görmeden, Enver için meccanen bir "Sarıkamış" felâketi geçirmeden ve Talât için de çökmüş bir devletin cesedi üstünden atlayarak firar üzüntüsü çekmeden ölmek elbette daha iyi olurdu, olacaktı. Üçü de beş altı yıl daha yaşamakla ne kazandılar ve memlekete ne kazandırdılar? Üçünü de gözyaşları dökerek toprağa verecek bir millet bulunacaktı arkalarında. Vah oldu.

Suriye ve Lübnan'da iken memleketin gazeteleri benimle uzun müddet çok meşgul olmuşlardı. Çoğu uydurma haberlerdi, nitekim bunlardan bir örneğini vermiştim: barda masayı bir aşüfte şerefine şampanya ile yıkamam gibi. O haberleri çok defa, hudut boylarındaki şehir ve kasabalardan çeşitli sebeplerle Haleb'e gelip giden vatandaşlarım yayarlardı, gazetelere de bunların ağzından aksederdi. Kızar mıydım? Eh, bazen... Fakat unutulmadığıma da memnun olurdum.

Çıkarılan haberlerden bir tanesi öbürleriyle kıyaslanamayacak bir tesir yapmıştı: ölüm haberim. İşte size şimdi bu işin -eski tabiriyle- "ledünniyat"ını

yani içyüzünü anlatacağım. Mühim olanı şudur ki, o haberi başkası değil, ben yaymıştım! Bıkıp da "İllâllah!" dediğim bir gün, daha doğrusu bir gece, içki masası başında, arkadaşlarla otururken...

Bunlardan biri yan cebinden bir "Cumhuriyet" gazetesi çıkardı:

— Bak, dedi, senin ağır hasta olduğuna dair şurada bir telgraf haberi var, Adana'dan çekilmiş.

Aylardan Teşrinisânî yani şimdiki ismiyle Kasım... Zaten kışa girdiğimiz kapalı bir yerde oturmamızdan belli. Yoksa masamız bir otel lokantasında değil, bahçelerden birinde kurulmuş olacaktı. O haber galiba hastalanıp ölüm arefesinde bulunduğumu müjdeler gibi bir tesir yaptığından canımı sıktı.

— Şu gazeteye sert, hatta kaba bir cevap vereyim.

dedim, hemen kâğıt istedim, yazdım da... Fakat beğenmedim, çirkin bir şeydi; telgrafhaneye gönderdiğim halde geri getirttim ve işte o zaman nedense aklıma bir muziplik geldi ve münasebetsiz bir ilham ile yazdığım haber şu idi: "Refik Halid iltihab-ı sehâ'yadan vefat etti."

Bir de imza lâzımdı, bir isim. Haleb'e sığınmış eski bir maarif müdürümüz vardı, çıkardığımız gazeteye de yazılar yazar, çeşitli yardımlarda bulunurdu; kendi halinde, azâ kâni, az konuşur, az görünür, kısaca bütün vasıfları "az" bir ahbab. Yine neden, nasıl bir "tedâî" ile onun adı zihnimden geçti? bilmiyorum; hemen yazdım.

Telgraf gitti. Ama biz diyorduk ki, gazete bu faka basmaz, tahrir hey'eti telgrafı kâğıt sepetine atar. Atmasa, gazetesine koysa da haber fazla bir tesir yapmaz. Az sonra başka sohbetlere dalmış, yaptığımız azizliği unutmuş, bir eğlenceye gitmiştik. Bir gün sonrası için sırf gezinti olsun diye İskenderun seferi kararlaştırmıştık.

Nitekim o yolculukta Kırıkhan'a varmıştık, elimize bir "Cumhuriyet" tutuşturdular ve bana:

— Öbür dünyada ne var, ne yok? Pek çabuk döndünüz!

demeyi de unutmadılar. Hepimiz gülerek, okumamız bittikten sonra içim tuhaflaşmış bir halde gazetenin birinci sayfasında, resmimin yanına dizilmiş haberi okuduk:

"Haleb -(Muhabir-i mahsusamızdan) Refik Halid iltihab-ı sehâ'yadan vefat etti."

Altındaki yazıdan bazı cümleler:

"Türk edebiyatında çok kıymetli ve yüksek bir mevki' sahibi olan genç nâşirin vefatından, yine edebiyatımız namına, derin bir teessür duyduk. Türk lisan ve edebiyatının tekâmülünde başlı başına bir çığır açan ve üstad Ziya Gökalp'in ta'birince yegâne Türkçe yazan bu muharrir Türk millî edebiyatının temellerini kurmaya çalıştı. Eserlerinin başlıca hususiyeti sadeliği ile beraber haklılığı fikirlerini ve hislerini derhal kâri'in gözü önünde tecessüm ettirebilen kudret-i fevkalâdesiydi. Denilebilir ki muasır edebiyat müntesipleri arasında Refik Halid ayarında kudretli bir hikâye-nüvis, onun ayarında yaman bir heccav ve mizah-nüvis yok idi."

Malûm ya, o devirde, 1924 senesindeyiz, gazeteler Arap harfleriyle dizilirdi ve gazete "iltihab-ı sehâ'ya"daki "sehâ" yı yazarken bir hata yapmış, "ha" harfi yerine "he" kullanmıştı. Benim gözüme ilk ilişen bu oldu, eski Türkçeyi o kadar iyi bilirdim. Ölüme sebep olarak gösterdiğim hastalığın Frenkçesi "menenjit" idi, zamanın tıp lisanıyla yazmayı daha inandırıcı bulmuştum.

Biz İskenderun'da iken, öbür gazeteler ve mecmualar da bir bir aklıma geldi. Hep -artık öldüğüme inandıklarının da rolü var- hakkımda medh ü senâ, elem ve keder. Bir an evvel hayat haberimi vermeliyim ki, ai-

Mütareke'de Refik Halid ve Cem tarafından yapılmış bir karikatürü

BİR ÖMÜR BOYUNCA

Refik Halid, Posta-Telgraf Umum Müdürlüğü'nden sonra

lem -insafsızlık, hatta taş yüreklilik etmiştim- üzüntüden kurtulsun.

Bir telgraf daha gönderdim, ama "Tabib-i hususî Dr. Sa'dullah Sami" imzasıyla ve İstanbul "Matbuat Cemiyeti" ne... (O doktor bey gerçekten benimle beraberdi.) Bu da alaylı idi; hararet 37, nabzımın 80 olduğunu kaydettikten sonra "beray-ı tebdil-i heva" İskenderun'da bulunduğumuzu bildiriyordu. Sanki hastalığı atlatmış, nekahet devrini deniz kıyısında geçirmeye gelmiştim, günlük güneşlik bir sahil şehrinde.

Bu soğuk oyunların tarihi 1924 olduğuna ve şimdi benim şunları 1964 yılına girmemizin arefesinde yazdığıma göre uydurma vefatımdan beri tam 40 yıl daha yaşamışım, demek. Hamdolsun 40 yılı, hiç de fena geçirmedim. Tertemiz bir aşk ve mes'ud bir izdivaç, bir erkek evlât daha, vatana dönüş ve dönüşten sonra da -artık ne sürgün, ne Bekirağa Bölüğü, ne tevkif, ne hapis ve katl korkusu- hoşca bir aşk ve meslek hayatı. Beni kimse incitmedi, ben de kimseyi incitmemeye çalıştım.

Demin uydurma ölüm haberi üzerine hakkımda pek güzel şeyler yazıldığını söylemiştim: hattâ kasideler bile. Meselâ Üstad Ali İlmî Fanî'den bir misal:

Yazıldı sağlığında resmin
üzerine bir "Hüvel-bâkî"
Hayatında bu da etti tecelli
çeşm-i ibrette
Sana ölmüş diyenler nâmını
ihyâya sa'y etmiş
Edeb zinde yaşarken sen kalıp
pâk-ı millette!

Önümdeki dosyada hepsi var, göklere çıkaran yazılar.

Bir fikir vermek için sadece bir tanesinden birkaç cümle alacağım; üst tarafını mahviyyet [alçak gönüllülük] göstererek dosyada bırakacağım:

"Edebiyat âlemi için pek elim, pek hazin ve telâfi-nâpezîr bir zıyâ' kaydetmekle nihayet derecede dilhunuz. Refik Halid Bey'in parlak ve mümtaz bir edebî hayatı, yazılarında hiçbir nâşirin, bilhassa hiçbir mizahnüvisin yetişemediği kadar kuvvetli, nâfiz, cazib bir muvaffakiyet sihri vardı. O ne keskin mizah, o ne ince zekâ, ne füsunkâr kalem, ne canlı ve ne müşahhas nükte idi! Fakat Refik Halid'in hüviyet-i edebiyesi ve edebiyat âleminde onu ebediyyen gurub etmiş görmekten mütevelli elem ve teessür böyle birkaç satıra sığacak kadar basit ve geçici değildir."

Nihayet benim bile, bahsedilen başka biri imiş gibi, o satırları okurken gözlerim sulanmıştı. Nerede ise kendim için kendi kendime:

— Vah zavallı genç! Gurbet illerinde sönüp gitti! Yazık oldu!

diye üzülecektim. Nitekim İstanbul'dan aldığım yüzlerce mektup, eski ve sevgili okuyucularımın gerçekten me'yus olduklarını ve şehirde ufak çapta bir matem havası estiğini bildiriyordu. Bunda hiç şüphesiz vatan dışında ölmüş sanılmamın te'siri büyüktü. Benim gerçekten ölmediğim anlaşılınca tekrar atıp tutmalara başlayan kırıntı gazetelere de rastlamadım değil... "Ne ettik de âciz göründük, hükûmeti kızdırdık, yaranmak lâzım" düşüncesiyle gayrete gelmişlerdi.

Senelerden sonra, bir gazete nisanbalığı olarak yine ölüm haberimi yaydı: güya Amik Gölü'nde Alemdarcı Pehlivan Kadri Bey'le timsah avlarken düşmüş, boğulmuşum! Bunu tek bir gazete yuttu, başka inanan çıkmadı, ama ismim bütün gazetelerde tekrar günün konusu olmuştu, resimlerim ve karikatürlerim yapılmıştı.

Bir defa da yine gazeteler ailemle bindiğim otomobilin paramparça olduğunu "Dörtyol"dan yani huduttan çekilen bir telgrafa inanarak yazdılar. İstanbul ve Ankara'daki akrabamız Halep konsolosluğuna ve gazetelere telgraflar göndererek -zira bizi ölmüş yahut hastahaneye kaldırılmış sanıyorlardı- acı ve keder içinde tafsilât istemişlerdi. Bunlardan benim tabiatıyla haberim yoktu; kötü şakalar yapmayacak kadar uslu, akıllı olmuştum; ölümle şaka edecek yaşı da aşmıştım artık!

Şaka ettim, tabiî... Fakat bugün de yine korkmam. Korku ölümü ne geciktirir, ne önler; onu ne beklemeli, ne de çağırmalı; kendiliğinden muhakkak geleceği için işi oluruna bırakmalı. Hayat, ölüme kafa yoracak kadar uzun değildir. Yormanın zararı var, faydası hiç yoktur. Adam *Maintenon*'da ne iyi söylemiştir: "İnsanlar ömrün kısalığından şikâyet ederler. Halbuki bütün gayretimizle onu kısaltmaya çalışan bizleriz."

Ölümü düşünmediğiniz zaman nisbetinde tam yaşamış sayılırız. Ahirete inanmak ölümü düşünmekten ziyade, ölümden ötesini sağlayış olduğuna göre, tesellilerin en büyüğüdür. Hayattan daha iyisini ve rahatını, hele ölümsüzünü istemek, ne garantili iş bu!

***

Evrakımı karıştırırken -hiç de aklımda kalmamış ve bir kere bile okumaya sıra gelmemiş- fena bir kâğıda, kaba Arap harfleriyle yazılmış risale şeklinde bir şey elime geçti: Arapça ve Türkçe bir beyannamedir bu. Evirip çevirerek ötesine berisine göz gezdirince tarihî bir vak'a olduğunu anladım: Vahideddin Han'ın firarından sonra davet edildiği "Mekke"de basılmış ve yayınlanmış olacak. Ne tarih var, ne de matbaa, ne nâşir ismi ve yeri. Türkçe kısmının başlığı şu:

(Şevketlû Sultan Mehmed Vahideddin Efendimiz Hazretlerinin Beyan-nâme-i Hümâyunudur)

Öyle sanıyorum ki bizim matbuatta ve belki de hiçbir tarih eserimizde bahsedilmemiş, vesikalar arasında da böyle bir beyanname yer almamıştır. Bu itibarla meraklılarca okunup bilinmesi -yine tarih bakımından- faydalı olsa gerektir. Ben de zaten şu sayfaya geçirirken ilk defa okumuş olacağım. Hele bir kendimizi sıkıp okuyalım da, sonra bir fikir beyan etmek lâzım gelirse beş, on söz söyleriz.

(Metnin çevrimyazısı, bu sayımızdaki Bacqué-Grammont ile H.Mammeri'nin yazısındadır (s.55).

Beyannameden sonra

Şimdi [yapılacak en doğru iş,] -lisan itibarıyla güçlükle okunup mânâsını kavramakta da epey zorluk çektiğimiz- şu beyanname hakkında söylenecekleri de tarihe bırakmaktır. Ancak tarih inceleyici ilim adamları için bir vazife var: beyanname kimin kaleminden çıkmıştır? Bunu meydana koymak eski padişahla birlikte, Hicaz'a kimlerin gittiğini belirttikten sonra yazılış tarzına bakarak o adamların birini seçmektir.

Fikrimce bu, daha ziyade resmî kitabeye tamamıyla vâkıf bir zatın eseridir. Araya o kitabete pek uygun düşmeyen cümleler de karıştırılmışsa da, umumî hitabı değiştirilmemiştir. Tarihçi olmadığıma göre ben bu işin ehli değilim, vaktimi de öldüremem. Ancak padişaha yoldaşlık edenler arasında Rıza [Tevfik] merhumun da bulunduğunu biliyorum, amma üslûp onunki değil.

Zaten hasbıhallerinde Filozof Hicaz seyahatini -hatta lüzumsuz noktalara kadar- birçok kere anlattığı, tekrarladığı halde bizlere bir beyannameden bahsetmedi. Kâbe'yi nasıl süpürdüğünü belki sekiz, on defa dinledik. Mısır'dan Kral Abdullah'ın ısrarıyla hey'ete katılması, kafileye pek geç ve güç yetişmesi hikâyeleri de çok anlatıldı, daha bir sürü tafsilât... Fakat beyanname lâfı geçmedi.

Böyle olduğuna göre, Rıza Tevfik'in rolü ya hiç yoktur yahut pek siliktir. Beyanname -kim verdi veya kim yolladı? hatırlamıyorum- elime geçtikten sonra, ben de, başka işlere dalarak dosyama attığımdan, unuttuğumdan dolayı olacak kendisinden sormadım. Esasen "dosya" dediğime de bakmayınız; bir gün gelip de vesikalar dolu, tarihî kıymette bir eser yazacağımı hiç düşünmediğim ve hâlâ da öyle bir iddiada bulunmadığım için, sadece kâğıtları yırtıp atmaz, bir tarafa koyardım. Artık bunu da yapmıyorum.

Şimdi ihtiyaç hasıl oldu da, mevzu' çıkar ve bir şeyler hatırlatır diye gerçekten perişan vaziyette duran o kâğıtlara göz atıyorum. Meğerse bir şeyler de varmış aralarında...

Eğer "beyanname" tahmimin gibi henüz elde edilmemiş ve yayınlanmamışsa, bir nokta daha aydınlanmış oldu, tarih çorbasında tuzum var demektir. Yayınlanmışsa okuyucusu artmış olacağı için, yine de bir işe yaramış sayılır.

Tarih zaten birtaraflı olmakta devam edemez. Uzun zaman yaptığımız hep öyle idi; tek taraftan bakıyorduk, bakınakla da kalmıyor, tek tarafı tutuyorduk, öte tarafa sadece atıp tutuyorduk. Bugün de tarafsız görmemize ve düşünmemize elverişli bir devreye eriştiğimiz, yıllar aştığımız, ciddî mânâsıyla tarih'e girmek çağında bulunduğumuz için her noktayı aydınlatacak vesikaları ortaya koyabiliriz.

Vahideddin de bir şeyler düşünmüş ve yapmış; söylüyor, dinleriz. Bizi kandırması artık bahis konusu değil; zamanı geçmiştir... Amma bunların tarihe geçmesini de yine tarih namına isteriz.

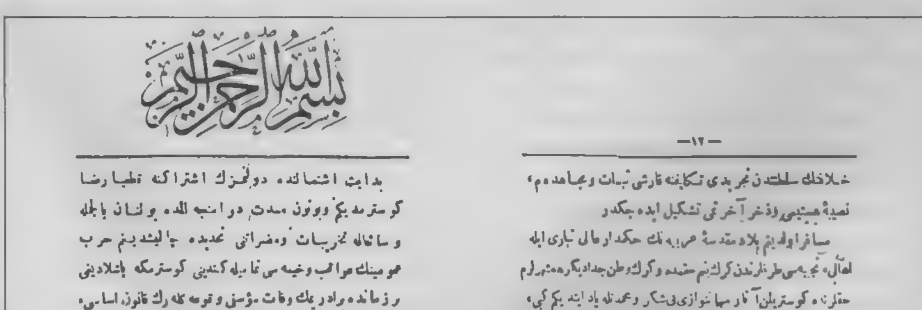
بسم الله الرحمن الرحيم

—١٢—

محمد وحيد الدين بن السلطان عبد المجيد خان

Beyannamenin ilk ve son sayfaları

Naşit Özcan (ortada) "Leblebici Horhor" operetinde.

Kuşdili Tiyatrosu

Değerli tiyatro tarihçimiz Metin AND'a

ADNAN GİZ

Tarih ve Toplum'un Ocak 1985 sayısında, Kadıköy'deki Kuşdili Tiyatrosu'nda Komik Hasan ve Mınakyan Efendilerin Kumpanyaları tarafından verilecek temsile ait bir el ilanı yayınlandı. Meşrutiyet yıllarına ait olduğu anlaşılan bu ilan, beni bu tiyatro ile ilgili çocukluk anılarıma, 1922 yıllarına kadar götürdü.

Cumhuriyet'ten önce Kadıköy'de tiyatro olarak inşa edilmiş iki bina vardı: Sonradan Hale adı verilen Apollon Tiyatrosu ile Kuşdili Tiyatrosu. Bunlardan birincisi, zamanımızda yıktırılarak yerine Reks Sineması yapıldı. Kuşdili Tiyatrosu da iskeleti korunarak Tramvay Müzesi haline getirildi. Oysa Tramvay Müzesi'nin herhangi bir binaya yerleştirilmesi ve burada bir tiyatro müzesinin kurulması daha uygun olurdu.

Kadıköy halkının büyük kısmının önce tiyatro, sonra sinema ihtiyacını karşılayan bu binanın geçmişteki görüntüsü, buradan gelip geçen truplar ve oyuncular hakkındaki anılarımı bu yazıda özetlemeyi, tiyatro tarihimiz bakımından yararlı buldum.

Kadıköy halkı, eski deyimi ile "tiyatroperverân" yani tiyatroseverlerden oluşuyordu. Muhsin Ertuğrul'un Beyoğlu'ndaki Şehir Tiyatroları'nın birinden çıkan seyirciler için "Bunların yarısı Kadıköylüdür" dediği meşhurdur. Apollon Tiyatrosu daha alafranga bir sınıfın ihtiyacını karşılar ve Darülbedayi Kadıköy temsillerini bu binada verirdi. Kuşdili Tiyatrosu'nda ise yalnız tuluat kumpanyaları oynar ve buraya Kadıköy'ün çoğunlukla Mısırlıoğlu, Yeldeğirmeni, Acıbadem, Kurbağalıdere gibi orta halli semtlerinin geleneklere bağlı halkı ilgi gösterirdi.

1918-1930 yılları arasında parlak günlerini yaşayan Kuşdili Tiyatrosu, Anadolu yakasının bir süre rağbet görmüş bir gezinti ve eğlence yerinin girişinde bulunuyordu. Söğütlüçeşme Caddesi'nden Kuşdili Çayırı'na girerken, köşede tatil günlerinde önü dolup taşan bir muhallebici dükkânı göze çarpardı. Bugün Salıpazarı'nın kurulduğu Kuşdili Çayırı, yaz akşamlarında ve mehtaplı gecelerde kadın, erkek, çocuk yüzlerce kişinin akın akın geldiği ve gezdiği piyasa yeriydi. Çayırın solunda geceleri beyaz sandalların dolaştığı romantik ve temiz bir dere akardı. Derenin kenarında Hamdi'nin meşhur gazinosu vardı. Bu içkili gazinoda Hafız Burhan gibi meşhurların katıldığı bir incesaz takımı çalar, bazen tiyatro bile oynardı. Gazinonun yanında Fenerbahçe Klübü'nün kuş yuvası gibi küçük beyaz lokali, tenis kortu ve kayıkhanesi vardı. Klübü geçince tahta köprüye yakın bir kır kahvesi daha bulunuyordu. Mütareke yıllarında zamanın ünlü şair ve yazarları Kadıköy'e yerleşmişlerdi. Ahmet Haşim Altıyol'dan Kuşdili Çayırı'na inen sokaklardan birinde, Faruk Nafiz de Hamdi'nin gazinosunun karşısında ve dere kıyısındaki ağaçlar arasında bir evde oturuyordu.

Kuşdili Tiyatrosu oldukça geniş bir alanı kaplıyordu. Tek kat locaları vardı. Sahnesi de yeteri derecede büyüktü. Sahnenin daimi dekoru, iri gövdeli ağaçların yeraldığı bir kır veya ormanı canlandırıyordu. Çocukluk görüşüme göre iyi bir ressamın elinden çıkmış olmalıydı. Bir gün avcı kıyafetli bir aktörün bu dekorun önündeki monoloğunu dinlemiş ve vurmaya çalıştığı tavşanın ağaçların arasından kaçıp kaybolduğunu görür gibi olmuştum. Kantolar ve bir kısım oyunlar, bu dekorun önünde oynanırdı. Tiyatroyu karşımıza alırsak sağ tarafında motor dairesi vardı. Kadı-

Solda Virgin Hanım, sağda Kavuklu Hamdi.

köy'e elektrik 1928'lerde getirildiğinden bu tarihe kadar eğlence yerleri elektriklerini kendileri üretir, bu da oyun sırasında aksaklıklara sebep olurdu. Cumhuriyet'ten sonra tiyatronun sol tarafında bir yazlık bahçe yapılmış ve yaz temsilleri bir süre burada verilmişti. Kuşdili Tiyatrosu'nda genellikle tuluat kumpanyalarının oynadığını belirtmiştik. Bunların başında halkın en çok tuttuğu Hasan Efendi'nin ve Naşid Bey'in kumpanyaları gelirdi. Çocukluğumda Kadıköy'de rasladığım Hasan Efendi, bir babayani İstanbul efendisi olarak gayet temiz siyah ceket pantolon, cebinden gümüş saat kordonu sarkan yelek, mest lastik giyerdi. Sahnede ise karikatürlere konu olan beyaz ütüsüz pantolonu, belde kuşak, renkli gömleği ve başta fesi ile zamanımızda ibiş denilen uşak tipini canlandırırdı.

Kuşdili Tiyatrosu'nun yazlık bahçesinde Hasan Efendi Kumpanyası'ndan dört başı mamur bir "Âşıklar" oyununu izlemiştim. Bu oyun kalabalık bir kadroya ve usta oyunculara ihtiyaç gösterdiğinden seyrek oynatılırdı. Nitekim Hasan Efendi de bu oyun için dışardan aldığı elemanlarla kadrosunu güçlendirmişti. Oyunda evin otoriter efendisi olarak, Muhsin Ertuğrul'un yeteneklerini övdüğü Meşrutiyet devri aktörlerinden Hakkı Necip vardı. Karısı Ağavni Necip de kadınlar arasında yer almıştı. Hasan Efendi her zamanki gibi uşak rolünü üstlenmişti. Oyunun adından anlaşılacağı gibi atışmalarıyla oyuna renk veren birkaç saz şairinden birini Dümbüllü İsmail'in, ötekini Karagöz Hüseyin'in oynadığını hatırlıyorum. Tevfik İnce de o zaman genç ve gerçekten normal bedenli bir aktör olarak sahnede bulunuyordu. Binemeciyan Efendi'den sonra İstanbul hanımlarının ilgisini çeken jönprömiyelerden Eyüp Sabri Bey, kelebek gözlüğü, Vilhelmkâri bıyıkları ve aşırı romantik jestleriyle o dönemde çok tutulmuştu. İzlediğim "Âşıklar" oyununda bu melodram aktörü için de hemen bir rol uydurulmuş ve 1920-1923 yıllarının züppe tipi olan "Monşer" rolüne çıkarılmıştı. Aktörün sık sık tekrarladığı "Neler görüyorum, neler işitiyorum monşeğ!" sözü bir süre biz çocukların dilinden düşmemişti.

Kuşdili Tiyatrosu'nun en ünlü ve güçlü sanatçısı Naşid Bey'di. Tiyatro tarihimizin yetenek, oyun, buluş ve popülerlik vasıflarıyla en üstün komedyeni olan Naşid Özcan, Şehzadebaşı'ndan sonra en çok Kadıköy seyircisine önem vermiş ve Kuşdili Tiyatrosu'nda, Mısırlıoğlu Bahçesi'nde ve en son Süreyya Sineması'nda yıllarca oynamıştı.

Bizim tarih bakımından bir yanlış tutumumuz vardır. Övgü ve yergilerimizle geçmişte yaşamış kimseleri değiştirir ve günün birinde tanınmaz hale getirebiliriz. Naşid Bey hakkında yazılmış epey yazı olduğu halde, son yıllardaki bazı yazılar ve televizyon yayınlarında en önemli özelliklerinin ihmal edildiğini, onu seyretmiş kişilerin bile konuşmalarında gerçekleri yansıtamadığını gördük.

Kısaca Naşid Bey kimdi? Onun sahneye çıktığı 1908 Meşrutiyeti döneminde Türk tiyatrosunun iki kolu vardı: Telif veya çeviri eserleri oynayan tiyatro trupları, ortaoyunu ve tuluat kumpanyaları. Gençlerimiz için yazıyorum, tuluatçıların oynadıkları oyunların da çoğu defter halinde yazılı metinleri vardı. Ama oyuncu, özellikle kumpanyayı yöneten komik, bu metinlere bağlı değildi ve oyun sırasında ayak gelince nüktesini patlatıverirdi. Tabiî bu nükteler zemin ve zamana göre değişirdi. Naşid Bey'in ilk sahneye çıktığı yıllarda İstanbul'da Abdürrezzak, Kel Hasan, Kavuklu Hamdi, Küçük İsmail, Ali Rıza gibi ünlü tuluat ve ortaoyunu sanatçıları vardı. Naşid Bey önce, ünlü tuluatçıların aptal ve patavatsız uşak tipine isyan edecek ve yerli, yabancı çeşitli tipleri canlandıran rollere çıkacaktı. Tiyatro ilanlarında Naşid'in frakla çekilmiş bir resmi vardı ve zamanın aydınları ona Türk Coquelin'i adını takmışlardı. Naşid'in zamanını aşan bu özelliği nereden geliyordu? O Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk tiyatro okulu Muzika-i Hümayûn'da yetişmiş, burada eğitilmiş, bir Batılı sanatçıdan pandomim dersi bile almıştı. Bu vasıflarıyla sahneye çıktığı zaman tuluat tiyatrosunun kaderini değiştirecekti. Naşid'in ikinci üstün vasfı, eşsiz bir taklitçi olmasıydı. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu, ırk, din, dil ve gelenek bakımından farklı toplumların yaşadığı bir ülkeydi ve ortaoyununda bu toplumlara ait tipler özel kıyafet ve lehçeleriyle canlandırılırdı. Naşid Bey, ancak yedi sekiz oyuncunun paylaşabileceği bu tipleri tek başına ve ayrı ayrı oyunlarda dile getiriyordu. Tiyatro ilanlarında, bir borulu gramofonun içinden çıkan Naşid'in başının karşısına yaptığı taklitler yazılmıştı. Bunların arasında tatar, çerkes gibi bugün yapılması mümkün olmayan taklitler vardı.

Naşid Bey'in 1918-1928 yılları ara-

sına sıkıştırabileceğimiz bir yaratma devri vardı ve ondan sonra bu dönemdeki buluşlarını tekrarlamakla yetinmişti. Uzun savaş yıllarından sonra şartlar ne kadar olumsuz olursa olsun toplumların kendilerini eğlenceye kaptırdıkları görülmüştür. İşte Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul halkı böyle bir coşkuya kapılmış, tiyatro ve sinemalara ilgi artmıştı. Naşid Bey'in yaratıcı dönemine raslayan bu yıllar, Kuşdili Tiyatro ve Sineması'nın da en parlak zamanı olacaktı.

1930'lu yıllardan birinde Kuşdili Tiyatrosu'nda Naşid Bey kumpanyasının son gösterisini görmüştüm. Tiyatronun kiracısı komik Cevdet, oğlunu sünnet ettiriyordu ve bütün tuluatçılar bu olayı kutlamaya katılmışlardı. Naşid Bey o gün nedense ünlü komedilerinden birini oynamamış, tuluat kumpanyaları için ağır bir oyun sayılan Namık Kemal'in Akif Bey faciasını sahneye koymuştu. Kalabalık kadroda Akif Bey rolünü, kahramanlık dramlarının rakipsiz aktörü Recep Safa üstlenmişti. Akif Bey'in vefasız eşi rolünü Adile Naşid'in büyükannesi Verjin Hanım, âşıkı Esad rolünü Oksen Şahinyan, Akif'in babası rolünü de kumpanyanın değişmez tiran (kötü adam tipi) Halid Bey oynuyordu. Eserde Naşid'e göre rol yoktu. Ama o bazı sahnelerde kendisi ve partöneri Asım Baba için küçük küçük roller icat etmiş ve bu rollerle yine de seyirciyi güldürmek fırsatını yakalamıştı.

Kuşdili Tiyatrosu'nda oynayan ünlü tuluatçılardan Fahri Bey aydın bir kişi görüntüsündeydi. Bazen Naşid'le oynar, bazen kısa ömürlü kumpanyalar kurardı. Naşid'le karşılıklı oyunlarının en meşhuru Fahri'nin Yahudi doktor, Naşid'in metresi rolüne çıktığı oyundu.

Galiba 1927 yılıydı. Fahri Bey kendi yazdığı II. Abdülhamid'in son saltanat günlerine ait ve tarihî gerçekten uzak bir oyunu Kuşdili Tiyatrosu'nda sahneye koymuştu. II. Abdülhamid rolünü kendi yüklenmiş, bir hürriyetçiye âşık genç cariye rolünü de kadrosu yetersiz olduğundan, Faik Coşkun'un (Yeşilçam'ın Faik Babası) yaşı kırkı aşkın annesi Mari Hanım'a vermişti. O gün sahnede ilk kez gördüğümüz boylu poslu, güzel yüzlü, Türkçeyi düzgün konuşan bir genç aktör dikkati çekmişti. Adının Said (Köknar) olduğunu öğrendiğimiz bu yakışıklı aktör bir süre sonra bir filmin çekimi sırasında otomobil kazasına uğramış ve kusursuz yüzü tanınmaz hale gelmişti.

Kuşdili Tiyatrosu'nda oynayan kumpanya sahibi tuluatçılar arasında Karagöz Hüseyin, Dümbüllü İsmail, Şevki Şakrak ve en son Cevdet Güldürücü vardı. Bu civarda oturan ve saçını sıfır numara tıraş ettirerek alnında bir tutam saç bırakan Karagöz Hüseyin, kendi kullandığı tek atlı şık arabasıyla Kadıköy'de dolaşırdı.

Kuşdili'nin son komiklerinden Cevdet, Profesör Salih Murad'ın (Uzdilek) kardeşiydi. Okuldan ayrılmış, geçimini tiyatro ve sinema işletmekle sağlıyordu. Tuluatçılarla sürekli ilişkisi, onu da bir gün sahneye sürükledi. Viyana operetlerinin sözlerini Türkçeye çeviren Mehmed Enver'le Kuşdili Tiyatrosu'nu kiralamıştı. Bir hoca efendinin kızıyla evlenmişti. Tiyatronun üst katında sinema makinesinin bulunduğu hücrenin yanında birkaç oda vardı ve Cevdet, hoca efendi dahil ailesini bu odalara yerleştirmişti. Geceleri sahnede kantolar söylenip göbek atılırken, tavan arasında Hoca Süleyman Efendi ile eşi yatsı namazını kılarlardı.

Kuşdili'nde de, Apollon-Hale Tiyatrosu'nda olduğu gibi tiyatro oynamadığı gün ve gecelerde sinema oynatılırdı. Sessiz film döneminde Siroçkin isimli bir Rus, Kadıköy'ün Kuşdili dahil üç sinemasını da kiralamış ve iyi filmler oynatırdı. Fransız sinemasının parlak yıllarının eserlerini, Louis Feuillade'ın aynı kadroya oynattığı çeşitli filmleri, dizi film Judex'i, Alman artisti Mia May'ın Parisli Kontes'ini bu mütevazi sinemada izlemiştik.

O tarihte Kadıköy'de tramvay-otobüs gibi araçlar bulunmadığından soğuk ve ıslak kış gecelerinde, yarı uykulu Mısırlıoğlu yokuşunu tırmanarak Yeldeğirmeni'ne dönüş güç olurdu. Kuşdili Tiyatrosu, 1930'lardan sonra giderek sinemaya dönüşmüş, tatil günlerinde 10 kuruşa oynatılan üç film, semtin bütün çocuklarını Kuşdili'ne çekmişti.

Harbin sonu

Vakitsiz kimseyi ürkütmek istemeyen Mustafa Kemal, ordu komutanı olduğundan, her Cuma günü selâmlık töreninde bulunmakta idi. Bir defasında Naci Paşa geldi. Padişahın kendisini özel olarak görmek istediğini söyledi. Yanında iki Alman generali vardı. Mustafa Kemal'le yalnız kalmak istemiyordu. Gitti. Padişah:

— Sizi Suriye'ye kumandan tayin ettim. Oradaki durum ciddileşmiş. Gitmeniz lâzımdır. Sizden istediğim şudur: O tarafları düşman eline geçirtmeyiniz. Hemen hareket etmelisiniz.

Sonra Alman generaline bakarak:

— Bu kumandan dediklerimi yapabilir, dedi.

Sadece izin alıp salona döndüm. Enver Paşa'nın güler yüzü karşıma çıktı:

— Azizim, hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime ve anladığıma göre artık Suriye'de ordu, kuvvet, durum, hepsi sözden ibarettir. Beni oraya göndermekle öç alıyorsunuz. Sonra usul dışında bana bizzat padişaha emir verdirdiniz.

Enver Paşa gülüyordu.

***

İkinci defa yedinci ordu komutanı olarak Nablüs'teki karargâhındadır. İlk işi çok yorucu dolaşmalarla cepheyi görmek ve durumu incelemek olmuştur. Şu kanıya varmıştır ki her şey bitmiştir. Yakın felâketi önlemek için esaslı tedbir bulmak güçtür. Yüzlerce kilometre uzunluğunda bir cephe üzerinde üç ordu vardır. Adları ordu... zayıf, dağınık birtakım kuvvetler... Daha İstanbul'dan ayrılmazdan önce düşündüğü, şekiller içinden çıkmak, gerçekler içine girmekti. Yani bütün kuvvetlerle ufak da olsa değeri olan tek bir ordu kurulmalı idi. Gene daha önce bu tek kuvvetin kendi emrine verilmesi lâzım geldiğini bildirmişti. Teklifini ciddiye aldıramadı.

Karlsbad'dan tam iyileşmiş olarak dönmüş değildi. Çektiği üzüntüler ve cephe dolaşmaları yorgunluğu ile tekrar rahatsız olmuştu. İstanbul'dan çıkalı on beş gün olmamıştı. Yatağında idi. Bir gün kurmay başkanı o günün raporlarını okudu. Basit raporlar her zamanki gibi... Şimdi kendisini dinleyelim: "Yalnız raporlar içinde bir nokta dikkatimi çekti. Bu bir İngiliz esirinin söyledikleri idi. Sezdim ki bir veya iki gün sonra İngilizler bütün cephe üzerinde saldırıya geçeceklerdir." "Biraz sonra kurmay heyetini toplu olarak görmek isterim," dedim. Yataktan kalktım. Giyindim. Çalışma odasına giderek bir emir yazdım. Bu emire, düşman

Suriye Savaşı'nın Sonu

19 Eylül günü umumî saldırı savaşına geçecektir, diye başlıyor ve buna karşı alınacak tedbirleri sıralıyordum. Emri bilgi edinmesi için grup kumandanı Liman von Sanders Paşa'ya da gönderdim. Çok saydığım bu zat benim raporlardan çıkardığım sonucu uzak görmüş ve gülmüş. Bununla beraber ihtiyatlı olmaktan zarar gelmez diye bana da fazla bir şey söylemeye lüzum görmemiş. Ben verdiğim emrin uğrayabileceği anlayışsızlığı tahmin etmiştim. Onun için düşmanı çok dikkatle takip ediyordum. 19-20 Eylül gecesi kolordu komutanlarını telefon başına çağırdım ve sordum:

— Verdiğim emri ve ona göre tedbirleri aldınız mı?

— Emriniz yapılmıştır, cevabını verdiler.

Ben daha telefon konuşmasını bitirmeden düşman topçusu hatlarımız üzerine ateş etmeye başladı. Gece savaşla geçti. Benim ordumun sağ kanadındaki ordu esir düştü ve boş kalan cepheden geçen düşman süvarileri Liman von Sanders'in karargâhını bastı. Gerçek meydana çıkmıştı. Fakat neye yarar?

Anlatılması uzun güçlükler içinde nehirlerden geçerek, çöllerden aşarak ordumu Şam'a kadar getirebildim. Şam'ın içinde bir anormallik sezindim. Bunun manâsını anlamak güçtü. Fakat ben okuldan kurmay yüzbaşı olarak çıktıktan sonra ilk sürgün yerim olan Şam'ı tanımış olduğum için kolaylıkla bize karşı sinsi bir hazırlanma olduğunu anladım. Şam'da von Sanders'i bulacağımı sanıyordum. Bırakmış, gitmiş. Daha önce gönderdiğim kurmay başkanım Sedat Bey'e direktif vermiş. Buna göre ben ordumu Şam'ı savunması için dördüncü ordu komutanı Mersinli Cemal Paşa'nın emrine vereceğim ve kendim Rayak taraflarındaki komutansız kuvvetleri emrime almak üzere hemen hareket edeceğim. Victoria otelindeki karargâhından Cemal Paşa'yı buldum. Benim aldığım direktiften onun da bilgisi vardı. Yedinci ordu kuvvetlerini kolordu komutanlarından İsmet Bey'in kumandası altında ona teslim ettim. Ben de o gece hususî bir trenle Rayak'a gittim. Rayak'ta von Sanders'le görüştüm. Benim karargâhım Rayak'ta, von Sanders'inki Baalbek'te idi. Gördüğüme göre Rayak çevresinde dağınık, morali bozuk, birtakım insanlardan başka kuvvet denecek bir şey yoktu. Erleri güvendiğim subaylar ve komutanlar tarafından hemen toplatıp teftiş ettim. Rayak istasyonunun ateşe verilmesini de emretmiştim. Bana bazı ordu komutanlarının atla kuzeye geçtiklerini haber verdiler. Şam'ı savunacak komutanın ayrılıp gittiği anlaşılıyordu. Düşmana teslim olan bir kolordunun komutanının da Rayak'a geldiğini duydum. Yanıma çağırttım, dedim ki:

— Kolorduyu bırakıp Beyrut'a gittiniz. Oradan da benim yolladığım trenle buraya geliyorsunuz. Kolordu denen şey, kuvvet bakımından en büyük birliktir. Bunun komutanı bir tek erini dahi kurtarmaksızın, bilâkis topunu birden düşman elinde bırakarak şahsını kurtardığı vakit, bütün sebepler ve şartlar aleyhindedir. Şimdi size bir iyilik yapmak istiyorum. Fakat bir şartla: Kumanda etmek için maneviyatınız henüz yerinde midir?

Biraz düşündükten sonra:

— Evet, dedi.

— O halde Baalbek'te bekleyen Fuat Paşa'nın (Cebesoy) yanına gidiniz, yarın size bir kuvvetin kumandasını vereceğim.

Bu zat benim yanımdan ayrılmış ve Baalbek'e değil, trene binip İstanbul'a gitmiştir.

O gece bende şöyle bir uyanma oldu: Bütün cephelerde ve bütün kuvvetler üzerinde emir ve kumanda kalmamıştı. Adeta delice bir emir verdim. Bu emrin esaslı noktası şudur: "Şam'da ve Rayak'ta bulunan bütün kuvvetler kuzeye hareket edeceklerdir." Emrin bir kopyasını bilgi edinmesi için von Sanders'e gönderdim. Bana karşı bir köpürme olmuş: "Kimdir bu adam ve ne yapıyor?" Ben zaten bunu bekliyordum. Yapacağım işin ne olduğunu anlatacağımdan şüphem olmayarak, Rayak istasyonunu yaktıktan sonra yerli halkın ateşleri içinden geçerek Baalbek'e geldim. Oradaki kuvvetlere emrimi yerine getirmelerini söyliyerek von Sanders'in bulunduğu Humus'a geçtim. Gece idi. Çok samimî olarak alınacak kararın bundan ibaret olduğunu von Sanders'e söyledim. Von Sanders çok asilce:

— Karar budur, dedi. Fakat ben nihayet bir yabancıyım, bu kararı veremem. Bunu ancak memleketin sahipleri verebilir.

— O halde karar uygulanacaktır, dedim.

— Yalnız rica ederim, benim kurmay başkanımla da anlaşır mısınız?

"Kurmay başkanı Diyarbakırlı Kâzım Paşa idi. Hastaydı. Von Sanders'le beraber yattığı odaya gittik. O da benim fikrime katıldı. Pratik kararım şu idi: Ortada kalan yedinci ordu adı ve birçok yıkıntı... Bunları Halep'te, Suriye'nin kuzey sonunda toplamak, ondan sonra yapılacak şeyi düşünmek... Bunu ben kendim yapacaktım. Von Sanders teklifimi kabul etti."

Bu kuvvetler Halep'te toplanmıştır. Devamlı yorgunluklar yüzünden birkaç gün rahatsızlık çekti. Yataktan kalkıp da Baron otelindeki karargâhına geldiği günün ertesinde Halep hava hücumuna uğradı. Şehir ayaklanmaya yüz tuttu. Damlardan bombalar atılıyordu. Daha önce tertipli davrandığından Mustafa Kemal Halep'te bir sokak savaşı yapmak zorunda kaldı. Bir hayli adam öldü. Zâti Halep'te kalacak değildi. Otomobili ile şehirden çıkmak üzere iken Halep'teki komutana şu emri verdi: "Bu akşam Halep ilerisindeki kuvvetleri geriye çekeceğim. Yarın Halep'in kuzeybatısında İngiliz ve Araplarla savaşacağım. Hareketlerinizi buna göre tertipleyiniz."

Ertesi gün sabahleyin Türk Kuvvetlerinin çekildiği zaman İngiliz ve Araplar saldırıya geçtiler. Mustafa Kemal onları yendi ve bozdu. Bu savaş sonucu tuttuğu hattı savunmaları için birliklerine emir verdi. Çok zaman sonra Erzurum ve Sivas kongrelerinde millî sınırı çizmek için Türk süngülerinin çizdiği bu hat esas alınmıştır.

1915'de Arıburnu ve Anafartalar zaferi ile İstanbul'u kurtaran ve 1916'da Doğuda Ruslara karşı tek zaferi kazanan Mustafa Kemal, devlet düşmana teslim olacağı günlerde kuvvetlerini kurtaran tek kumandan olmuş ve son çarpışan Türk birlikleri ile İngilizlerin ileri hareketini durdurmuştu.

Falih Rıfkı Atay, Çankaya-*Atatürk'ün Doğumundan ölümüne kadar bütün hayat hikâyesi* (İstanbul: Doğan Kardeş Bas., 1969), s.110-14.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİNİN KORUYUCULUĞUNDAKİ BİR HAYIR DERNEĞİNCE DÜZENLENMİŞ

BİR REVÜ DAVETİYESİ

Zir-i Cenah-ı Cenab-ı Hilâfetpenahîde Bulunmakla Mübahi [onurlanan]

BOĞAZİÇİ FAKİR VE ÇOCUKLARI HİMAYE CEMİYETİ

menfaatine
1 Kânunusâni* yevm-i Cumartesi gündüz zevalî saat 2'de gecesi umuma 9'da
Polis Müdir-i Umumisi Hasan Tahsin Beyin
taht-ı riyasetlerinde
[Büyük Müsamere-yi Musikiyye]
Beyoğlu'nda Tepebaşı Kışlık Tiyatrosunda
Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülûkâne Bando Hey'et-i Muhteremesinin Müftehiran İştirakiyle [övünulen katılmasıyla]
İlk Def'a Olarak DERSAADET Müzikali Revü 3 Perde

Fi 15 Lira | Loca | Numro A

* 1 Ocak 1923 olmalı!

زیر جناح جناب خلافتپناهیده بولنمغله مباهی
بوغاز ایچی فقیر و چوجقلری حمایه جمعیتی
منفعتنه
۱ کانون ثانی یوم جمعه ایرتسی کوندوز زوالی ساعت ۲ ده کیجه‌سی عمومه ۹ ده
بولیس مدیر عمومیسی حسن تحسین بك افندی حضرتلرینك
تحت ریاستلرنده
[بیوك مسامرهٔ موسیقیه]
بك اوغلنده تپه‌باشی قیشلق تیاتروسنده
مابین همایون جناب ملوکانه باندو هیئت محترمه‌سنك مفتخراً اشتراکیله
ایلك دفعه اوله‌رق «درسعادت» موزیقه‌لی ره‌وو ۳ پرده
فی ۱۵ لیرا لوجه نومرو ۱ A

I

XVI ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da

Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar

ROBERT MANTRAN

Egemen çevreye, yani Türk ve Müslüman çevresine ait olmayan nüfus unsurlarının İstanbul'daki varlıkları, Osmanlı döneminin bir icadı değildir.

Kent, başkent ve özellikle de ticarî merkez rolünden ötürü, daha Bizanslılar döneminde ve bilhassa Komnenos ve Paleologos'lar hanedanları döneminde Batılı kolonilerin (Cenevizliler, Venedikliler, Amalfililer, Pizalılar, Katalonyalılar, Provanslılar vb.) varlığına olduğu kadar, Doğu Akdeniz kökenli kimselerin de (Ermeniler, Araplar, Türkler, Gürcüler, Yahudiler [bu sonuncular kendilerini Venedik veya Ceneviz uyruğu olarak kabul ettirebilmenin peşindeydiler[1]]) kentteki varlıklarına alışmıştı. İtalyanlarla Rumlar veya Yahudiler arasında çoğu zaman sıkı ilişkiler vardı ve Venedik balyozları çoğu kere Yahudileri, Gasmulleri (Latin ve Rum melezlerini) ve hattâ Rumları Venedik tâbiyetine almaya uğraşmışlardı. XIV. yüzyıl Venedik Romania'sında, Yahudi cemaati Osmanlıların bir milletine tekabül edecek şekilde ayrı bir "ulus" olarak kabul edilmekteydi ve bu cemaat sürekli ve yıllık bir ödentide bulunmak zorundaydı; Yahudilere bireysel veya kollektif düzeylerde çeşitli vergiler konulabilmekteydi;[2] İstanbul'daki Balyozların çıkarttıkları kararlarla Venedikli sayılan Rumlar da vardı; bunlar "Beyaz Venedikliler" (*Veneti Albi*) adıyla tanınmaktaydılar.[3] 1261'den itibaren Galata'ya yerleşmiş ve burada Rumlarla olduğu kadar, kentin diğer nüfus unsurlarıyla da sürekli temas halinde olan Cenevizliler için de aynı durum söz konusuydu.

Cenevizlilerin, sonra da Venediklilerin, VIII. Mihael Paleologos ve ardıllarından, kelimenin kullanılmaya başlamasından önce, "kapitülasyon" olarak sayılabilecek, özellikle lütufkâr iskân ve ticaret koşulları elde ettikleri de bilinmektedir; fethin hemen arkasından Padişah II. Mehmed de zaten önce Cenevizlilere, sonra da diğer İtalyan tüccar kolonilerine olmak üzere, tanınan bu kolaylıkları yenilemiştir.[4]

Diğer yandan, İstanbul'u bir başkentin tüm faaliyetleriyle donatmak isteyen II. Mehmed, yerli Rum halkının büyük bir bölümü Edirne, Bursa, Filibe ve Gelibolu'ya aktarılmış olan, ama fetih öncesi Yahudi unsurlarının Balat mahallesinde oturmaya devam ettikleri kenti yeniden şenlendirmek üzere tedbirler almıştır; kentin diğer etnik unsurlarından yerlerinde kalanları buradan uzaklaştırmışa benzememektedir. Böylece, meydana gelen boşlukları doldurmak üzere, çok lütufkâr yerleşme koşulları sunarak (bedava verilen evler, geçici vergi muafiyeti, iş araçları sağlanması vb.), Mora, İzmir bölgesi, Trabzon (buranın fethinden sonra) Rumlarından; Selânik Yahudilerinden ve tabiî ki Anadolu Türklerinden bir kısmını İstanbul'a getirmiştir. Gönüllü iskân memnuniyet verici sonuçlar sağlamadığından, padişah bu durumda daha köktenci yollara başvurmuş: İstanbul'a nakledilecek kişiler, zenaat ve ticaretin çeşitli dallarındaki niteliklerine göre belirlenmiştir. Bu örnek XVI. yüzyılda I. Selim'in Tebriz, Şam ve Kahire fetihleriyle, I. Süleyman'ın Balkanlar ve Orta Avrupa fetihlerinde tekrarlanmıştır.[5]

Fakat, İstanbul'u müreffeh bir kent haline getirmek için, onu yeniden iskân etmek, imparatorluğun başkenti ve ekonomik merkezi haline getirmek yeterli olmuyordu; aynı zamanda onu Akdeniz ticaretinin merkezlerinden biri, Müslüman dünyası ile Avrupa dünyasının bir mübadele yeri haline de getirmek gerekiyordu. Osmanlıların bu alanda çok az geleneğe ve çok az uzman kişiye sahip olduklarını inkâr etmek mümkün değildir. Demek ki, ekonomik alanda bilgilere sahip ve yabancı tüccarlarla ilişkileri olan kimselere başvurmak gerekmekteydi: İstanbul Rumları kentten uzaklaştırılmış olduklarından ötürü, Batılılarla temas halinde olan bölgelerin Rumları, uluslararası ticarette uzman Ermeniler ve yerlerinde kalmış olan İstanbul Yahudilerine ilâveten, Selânik Yahudileri de kente getirilmişlerdir. XV. yüzyılın iyice sonlarıyla, XVI. yüzyılın başlarında İspanya ve Portekiz Yahudi ve Araplarının ülke dışı edilmeleri, bunlardan çoğunun Osmanlı başkentine yerleşmelerini sağladı, bunlar bu kentte zenaat ve ticaret faaliyetlerini güçlendirdiler ve İmparatorluğu mâlî işlerinde önemli bir yere sahip oldular; XVI. yüzyılda Dona Gracia Nassi ve özellikle de "Naksos beyi" Don Joseph Nassi'nin oynadıkları rol bilinmektedir.[6] İberya yarımadası kökenli bu Yahudilere katılmak üzere, İtalya Yahudilerinden bir kısmı ile XV. yüzyılın sonunda Orta Avrupa'dan kovulan Eskenazi Yahudilerinden küçük bir grup daha gelmiştir; İstanbul Yahudi cemaati XVII. yüzyılda Ukrayna ve Polonya'dan gelen başkalarının da katılmalarıyla güçlenmiştir.[7]

II

Azınlıklar İstanbul'da belli yerlerde oturmaktadırlar, Patrik veya hahambaşı gibi dinsel önderlerinin otoritesi ve sorumluluğu altında, bir mahalle kilisesi veya havrasının civarında ya da çalışma yerlerinin yakınında, grup halinde yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi yeni gelenlerin yerleşim mahallelerini işaret etmiş ve mahalle adlarının çoğunlukla bu göçmenlerin geldikleri yer adlarından türetildiğini bildirmiştir;[8] fakat, gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu Galata tarafları hariç, İstanbul'daki azınlık yerleşimleri asla büyük

yoğunlaşmalar halinde olmamışlardır: XV. yüzyılın sonunda Galata'da 535 Müslüman hanesine karşılık; 592 Hıristiyan, 332 Frenk ve 62 Ermeni hanesi bulunduğu hesaplanmıştır. O tarihlerde Galata'da Yahudi bulunmamaktadır;[9] bunlar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Galata'ya da yerleşecekler ve bu tarihten önce de Haliç'teki Hasköy'e yerleşeceklerdir.

Bu dönemde Galata aşağı yukarı İstanbul nüfusunun onda birini temsil etmektedir; XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu oranın aynı kalmış olması muhtemeldir, fakat gene bu yüzyıllarda, Galata'nın azınlık ve Frenk mahallesi olma karakteri de daha belirginleşmiştir: burada oturan Müslümanlar mahallenin batı ucunda yoğunlaşmışlardır ve bunlar ya çoğunlukla Galata'ya tayin edilmiş devlet memuru Türkler, ya da İspanya'dan sınırdışı edildikten sonra veya Mısır ve Suriye'den göç ederek gelip eski Saint Paul Kilisesi'nden camie tahvil edilen Arab camii civarında yerleşmiş olan Araplardır. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. yüzyılda Galata'da 17 Müslüman mahallesi, 70 Rum mahallesi, 3 Frenk mahallesi, 1 Yahudi mahallesi, 2 Ermeni mahallesi bulunmaktadır; buranın nüfusunu 200.000 kâfir ve 60.000 Müslüman olarak bildirmektedir ki, bu çok mübalağalıya benzemektedir;[10] o dönemde Galata (ve Pera)'nın nüfusu 100.000'e ulaşmışa benzemektedir. Avrupalı seyyahlar gayrımüslim nüfusun büyüklüğü karşısında çok şaşırmışlardır:

> "Bu kent veya dış mahalle, Türkten fazla Hıristiyan ve Yahudilerle iskân edilmiştir...[11] Bütün Frenk tüccarları, yani Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar, Venedikliler, Cenevizliler ve diğerleri, elçiliklerinin yakınlığı ve gemilerinin bu iskeleye yanaşmaları nedeniyle, Galata'da oturmaktadırlar; buradaki Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin de nüfusu fazladır ve bunların kendi kilise ve havraları vardır".[12]

Fiilî olarak, Müslümanların Galata'daki üç camilerine karşılık, Rumların çok sayıda kiliseleri, Yahudilerin iki havraları, Ermenilerin üç kiliseleri vardır; Latinler de kendi hesaplarına burada beş kiliseye sahiptirler. Diğer yandan, XVII. yüzyılda Galata'da, sahiplerinin çoğunun Rum veya Frenk olduğu 3.080 dükkân, 8 çarşı, bir yağ pazarı, bir bedesten, bir balıkhane, bir gümrük binası, bir yağ kapanı, kentin güvenliğini sağlayan yeniçerilere ait bir kışla ve "İstanbul'un bütün kopuklarının toplandıkları" 200 meyhane[13] sayılmaktadır. Öte yandan Evliya Çelebi buradaki çeşitli meslek gruplarını saymaktadır: denizciler, tüccarlar, zenaatkârlar, marangozlar, kalafatçılar; meyhaneciler (Rum veya Yahudi), satıcılar (Ermeni), simsarlar (Yahudi).[14] Galata iskelesinin "Frenk" teknelerinin yanaştığı iskele olması olgusundan ötürü, Batılı tüccarlara ait dükkân ve depoların dışında, burada tabiî ki azınlıklara ait dükkânlar da bulunmakta ve bu dükkânların çoğunu özellikle denizcilik mesleği ve malzemesine ilişkin her alanda iş yapanlar işletmektedirler.

Denilebilir ki, Galata uluslararası bir liman, ihracat ve ithalât limanı olup, başkentin iaşe limanı değildir: daha XVI. yüzyılda 8 iaşe gemisinden yalnızca bir tanesi Galata'ya yanaşmaktaydı.[15]

Galata'ya egemen tepelerde yer alan Pera mahallesi XVII. yüzyıl boyunca yabancı elçiliklerin yerleşimine tanık olmuştur; daha önceleri Rum ve Frenk tüccarları burada güzel konutlar yaptırmışlardır: "Pera evleri güzeldir, bu evlerde hemen yalnızca muteber Rumlar oturmaktadırlar";[16] "Pera evleri güzeldir, özellikle Hıristiyan elçiliklerine ait olanları. Burada halka karışmak istemeyen muteber Rumların dışında hemen kimse oturmamaktadır...";[17] "bu mahallenin evleri güzel ve iyi inşa edilmiştir ve çoğu da taştandır; aynı zamanda burası kibar kişilerin, Frenk tüccarlarının ve muteber Rumların mahallesidir".[18]

Galata ve Pera yabancılarla azınlıkların ayrıcalıklı temas yerlerini meydana getirmektedirler: birinciler nisbî olarak azdırlar, ama uluslararası ticaretin vazgeçilmez unsurlarıdır; ikinciler ise her türden meslekî ve toplumsal ortamlara mensupturlar; bazıları tüccarların, toptancıların, armatörlerin meydana getirdikleri ve özellikle yabancıların kendilerine daha yakın hissettikleri Rumlardan oluşan şu ticaret burjuvazisine mensupturlar. XV. ve XVI. yüzyıllarda hâlâ az sayıda olan Ermeniler ön plânda gözükmemektedirler. Yahudilere gelince, bunlar Osmanlı yönetimi ile yabancı tüccarlar arasındaki aracılık görevlerini ve bilhassa da gümrük, mallar ile teknelerden alınacak vergiler vb. gibi alanlarda olanlarını ellerine geçirmişlerdir.

Bunlar aynı zamanda banker ve sarraftırlar da ve bu konumları nedeniyle yabancılarla sıkı temas halindedirler.

Gayrımüslimlerin İstanbul esnafı arasında belli sayılarda yer aldıkları bilinmektedir. Yalnızca yabancı tüccarlarla ticaret yapabilenleri saymak kaydıyla; ham deri, tabaklanmış deri ve yün gibi Batı'yla mübadelenin tabanını oluşturan alanlardaki esnaf zikredilebilir;[19] parşömen[20] ve ihracı yasak olmasına rağmen maroken imalâtçı ve satıcıları (Yahudi);[21] kürk tüccarları (Rum);[22] ipek tüccarları (Ermeni)[23] ve saten satıcıları (Yahudi);[24] mücevher satıcıları (Yahudi ve Rum)[25] ve inci satıcıları (Yahudi).[26] Bu sınırlayıcı olmayan sayma, Rumların çoğunlukta oldukları denizciliğe ilişkin esnaf gruplarını eklemeyi gerektirmektedir. Rumlar gemi inşa, onarım, donatım, teçhizatı alanlarında olduğu kadar, tekne yönetimi ve tayfa kitlesi alanlarında da çoğunluğu meydana getirmektedirler.

Tüketici bir sıralamaya kadar gitmeksizin, azınlıkların Avrupalılarla temas kurma konusunda daha iyi konumda oldukları farkedilebilir, çünkü dışarıyla yapılan ticarete konu olan malların çoğu onların denetimi altındadır. Bunun dışında, ticarî mübadeleler, Osmanlı hükûmeti hesabına vergi düzenlemeleri ve tarhına konu olmaktadır; bu alanda oluşturulan mukataa sorumluları genelde Türkler olmaktaysa da, Yahudiler onlarla yabancı tüccarlar arasında, özellikle mâlî sorunlara ilişkin konularda, aracı olarak ortaya çıkmaktadırlar;[27] Yahudiler ve Rumlar tercüman olarak da aracılık işi yapmaktadırlar; kendiliğinden anlaşılacağı üzere, bu durum sayesinde avantajlar da sağlamaktadırlar. Mukataacılar ve onlara bağlı olarak çalışanlar, mübadelenin artmasında veya en azından gelişmesinde büyük çıkarları bulunmaktadır; Osmanlı yönetimine ulaşabilmedeki zorluklar İmparatorluk iskelelerindeki yabancı ticaretin gelişmesinden onların da çıkarı olan aracı grupların birbirlerinin üstüne yığılmalarını teşvik etmektedir. Kapitülasyonların teyid edip, genişlettiği bu sistem böylece azınlıklar ile yabancı tüccarlar arasındaki temasları teşvik etmiştir.

III

Fakat aynı zamanda, ihmal edilmeleri mümkün olmayan insanî ve psikolojik faktörler de vardır. Öncelikle, Rum ve Ermenilerin Hıristiyanlığı Latinlerinkinden farklı da olsa, Hıristiyanlar arasında daha doğrudan, daha kolay edinilen intibalara dayalı ilişkiler kurulmaktadır; üstelik, Yunan uygarlığı Batı uygarlığının temelleri arasında yer aldığından, teorik olarak, mümkün bir anlayış iklimi içinde bulunulmaktadır; öte yandan evlilikler dinsel ve kültürel bağları güçlendirmeye katkıda bulunmaktadırlar.[28] XVI. yüzyılda Ermeniler Batılılarla olan ilişkilerde küçük bir yere sahiplerse de, bu tarihten sonra bu ilişkiler artmaya başlayacak ve karma evlilikler nadir olmaktan çıkacaktır.

Yahudilerle olan temaslar tamamen değişiktir; Yahudiler bir miktar küçümseme

konusu, hattâ sınırdışı edilen unsur olmakla birlikte, Batılılar tarafından uzun zamandan beri tanınmaktadırlar, bu tanışma hem Batının bizzat kendinde, hem de bazı Akdeniz limanlarında olmaktadır, örneğin Britanya tüccarlarının sıklıkla geldikleri Livorno limanında olduğu gibi;[29] ama ilişkiler sadece ticarî ve mâlî sorunlarla sınırlı olarak kalmaktadırlar.

Batılı tüccarların ihtiyaçtan ve yakınlık duygusundan ötürü azınlıklarla birlikte daha rahat ettiklerini inkâr etmek mümkün değildir. Bu azınlıklardan bazıları onların dilini konuşmakta, mesleklerini iyi bilmekte, câri ve beklenmeyen sorunları çözmede ehil olmaktadırlar. Bunun tam zıddında olarak, yabancıların Türklerle temasları enderdir; her şey bu konuda engel çıkartmaktadır: dil, din, uygarlık ve bir miktar karşılıklı küçümseme. Belki de anlayışsızlık iklimi belli bir ölçüde, vazgeçilmez aracılar olma rollerini muhafaza etmek isteyen azınlıklar tarafından canlı tutulmaktadır.

Bu vazgeçilmezlik kavramı Batılıların diplomatik düzeyinde ve konsolosluk işlerinde, Venedikliler için hariç olmak üzere, gene ortaya çıkmaktadır: uzun zamandan beri Doğu Akdeniz limanlarına ve Osmanlı başkentine yerleşmiş, ticaretteki değişmelerden haberdar veya Osmanlı otoriteleriyle ilişki kurabilen yurttaşlara sahip olan Venedikliler, en azından Osmanlılarla barış halinde oldukları zamanlar aracılara ihtiyaç duymamaktadırlar. Savaş zamanında onlar da aracılara -bunlar çoğunlukla Yahudi olmaktadır- başvurmak zorunda kalmaktadırlar.

XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'da elçilik açabilmiş olan diğer devletler yerel tercümanlara (*dragoman*), yerel uygulamalar hakkında bilgi sahibi kâtiplere başvurmak zorunda kalmışlardır; başlangıçta resmî diplomatik temsil, tüccar çevreler tarafından güçlü bir şekilde etkilenmiştir, çünkü temsilcilerin seçimi -özellikle İngiliz ve Fransızlarınki- ticaret kumpanyalarına bağımlı olmaktadır. Ancak, XVII. yüzyılın akışı içinde konsoloslar ve elçiler hükûmetleri tarafından resmen maaş verilen memurlar haline gelmişlerdir.[30] Bu koşullar altında, konsoloslar ve elçilerin tüccarlara bağımlı olmalarında, onların yöntemlerini izlemelerinde ve onların da aracılara başvurmalarında şaşılacak hiçbir şey yoktur. Fransız elçiliğinin tercümanları yerel ve azınlık kökenlidirler (bu işte Rumlar, sonra da Ermeniler istihdam edilmişlerdir), ancak daha sonra bu usûl terkedilerek, yalnızca İstanbul'da meskûn Fransız ailelerine mensup kimseler veya Fransız anavatanından gelen kimseler elçilik tercümanı olarak kullanılacaklardır.[31] Buna karşılık, diğer limanlardaki konsolosluklara tercüman sağlanması çok büyük bir sıklıkla, azınlıklar ve özellikle de Rumlar arasında yapılacaktır.

İstanbul'da yabancılarla azınlıklar arasındaki yakınlaşma, birincilerin tamamının, ikincilerin de büyük miktarının, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren seyyah ve kronikçilerin İstanbul'dan ayrı bir kent sayarak iyice tanımladıkları Galata-Pera'da oturmaları olgusu sayesinde kolaylaşmaktadır; burada zaten az sayıda olan Türkler,[32] Padişah sarayında hizmet etmek üzere eğitim gören iç oğlanlarının okulu olan Galata Sarayı'nın 1675'de kapatılması ve iç oğlanlarının Haliç'in öteki kıyısında yabancılardan uzağa nakledilmeleri üzerine, daha da azalmışlardır.[33]

Türklerin ticaretten genel olarak hoşlanmayışları, bir yandan limanlarda yabancı ticarethanelerin gelişimi ve diğer yandan da Rum, Yahudi ve Ermeni aracıların rollerinin artmasını teşvik etmiştir. Ancak, Türkler iç ticaretin tamamen dışında değillerdir ve zımmî adı verilen gayrımüslim Osmanlı teb'asıyla birlikte, hiçbir sorun çıkmaksızın, yanyana faaliyet göstermektedirler. Buna karşılık, Padişah uyruğu olmayan gayrımüslimlerle, yani dar-ül harb'e mensup olan insanlarla temas kurmak, Türklere dinsel emirlere aykırı görünmüşe benzemektedir. Kâfirlerin İstanbul'a veya diğer limanlara gelmeleri, onların daha aşağı olmalarının işaretidir: Türk, "düşmanı"nın ayağına, hattâ barış halinde olduğu düşmanının ayağına mal satmaya gidecek kadar alçalamaz; Osmanlı zihniyeti içinde, kâfir onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk, yüceliği içinde ona bu işi yapabilmek iznini vermektedir; ve bu izin iki taraf arasındaki bir anlaşmanın ürünü olmak yerine, yalnızca Türk tarafından, sınırları iyice belirli serbestliklerin tanınması halinde tecelli etmektedir; en azından başlangıçta bu kapitülasyonların sınırları belirlidir.

Türklerin bu tutumu böylece, yabancılarla azınlıkların temasını teşvik etmektedir ve bu konuda bundan daha etkili olan husus, bir yabancının tek başına ve doğrudan, ticarî mübadele sürecindeki çok sayıda yönetsel ve mâlî aşamaları aşmasının fiilî olarak olanaksız olmasıdır. Türkler de kendi cephelerinden bu alanda Rumlara ve özellikle bu ekonomik örgütlenme içinde bazı resmî ve yarı-resmî -örneğin gümrük mukataalarında olduğu gibi- görevleri ellerinde tutan Yahudilere yaslanmaktadırlar.

Yahudilerin konumu incelenecek olursa, onların gümrük vergilerini çoğunlukla resmen veya bir Türk memurun kanadı altında, iltizama aldıkları farkedilmektedir; bu durumda yabancı tüccarlar, gemi kaptanları işlerini onlarla yürütmek durumundadırlar: bu gibi kimseler her zaman bir veya birçok Yahudiyle ilişki halindedirler. Diğer yandan, İmparatorluk uyrukları, yabancılarınkilerle aynı vergilere tâbi olmadıklarından ötürü, sonuncuların fazla vergi ödemekten kurtulmak için onların adları altında ticaret yapmak üzere Yahudilerle anlaşmaları olaylarına rastlanmıştır;[34] elçiler ve konsolosların durumu da aynıdır, çünkü onların adlarına ticarî belgelerde rastlanmakta, bunlar *cottimo* vergisi ödemektedirler.[35]

Bazı Yahudilerin mâlî durumları o kadar sağlamdır ki, yabancı tüccarlar nakit sıkıntısı halinde, onların gözleri yerinden uğratan faiz hadlerinden şikâyet ede ede, onlara başvurmaktadırlar.[36] Bu yerel avantajlardan hareketle İstanbul Yahudileri uluslararası ticarete atılabilmişlerdir, aynı zamanda Batı'yla muhafaza ettikleri sıkı bağlar da (daha önce zikrettiğimiz Dona Gracia Nassi ve Don Joseph Nassi örneklerine bakılabilir) bu konuda etkili olmuşlardır. Venedik belgeleri XVII. yüzyılda Yahudi tüccarları zikretmektedir ve bunların "Semavî Cumhuriyet"in uyrukları olup olmadıkları sorulabilir; üyelerinin bazıları ve diğerleri Venedik'te mukim bazı Yahudi ailelerinin balyozun otoritesine tâbi oldukları düşünülebilir: Franko'ların, Jesurum'ların, Naom'ların durumu böyle olabilir. Aynı şekilde, aynı aileden olup da İstanbul'da oturanların Padişahın, Venedik'te oturanların da Semavî Cumhuriyet'in uyrukları olmaları da mümkündür. Bu durumda olağanüstü bir şey yoktur, ama bu durumun Venedik yöneticileri tarafından iyi tanınan birkaç Yahudi ailesine uygulandığını belirtmek gerekmektedir; Naom adının XVII. yüzyılda Venedik kançılaryasının tercümanları arasında çeşitli kereler görüldüğünü de kaydedelim.

Venedikliler ile Türkler arasındaki savaş dönemleri de, Yahudilerin işine yaramıştır: Girit Savaşı ve Kutsal Liga Savaşı sırasında Venedikli tüccarlar, ya yabancı gemiler kullanarak (İngiliz, Fransız) ya da Yahudi tüccarların (bazen de Fransızların) adını kullanarak, İstanbul'la ticaret yapmaya devam etmişlerdir; tabiî ki adlarını ödünç verenler bu durumdan çıkar sağlamışlardır.[37] Nihayet, XVII. yüzyılda İstanbul Yahudilerinin akrabalarının ve acentelerinin bulunduğu Livorno limanının önemi bilinmektedir; İstanbul Yahudileri, İngiliz ve Hollandalıların yardımlarıyla burayı, Batı Avrupa ile Osmanlı ticaretinin büyük merkezi haline getirmeye uğraşmaktadırlar. Ancak her halü kârda farkına varılması gereken nokta,

"uluslararası" ticaretle uğraşan İstanbul Yahudilerinin az sayıda oldukları, bunların gemilerinin bulunmadığı ve tekne kiralamak -çoğunlukla İngiliz veya Venedik tekneleri- veya yabancı tüccarlarla ortaklık kurmak zorunda olduklarıdır.

Rumlara gelince, bunlar ticarete ilişkin yönetsel işlemlere daha az doğrudan bağlıya benzemektedirler. İç pazarda iyi bir konuma sahip olarak Rumlar, Batılılar hesabına eyaletlerde alım ve satım yapmakta, Karadeniz kıyılarından -yabancılara yasak- elde edilen her türlü malı onlar hesabına edinmekte veya hattâ buğday gibi ihracı yasaklanmış ve Ege Adalarının kaçak ticaretinin merkezi olduğu malları da, onlar hesabına toplamaktadırlar.[38] Rumlar aynı zamanda sikke kaçakçılığı içinde de yer almaktadırlar ve Ege adalarında, Sakız ve diğer adalarda yabancılarla sikke takasına girişmektedirler:[39] büyük İzmir pazarının yakınlığı önemli bir faktördür ve İstanbul kendi hesabına ihmal edilemeyecek bir toptan ticaret merkezini temsil etmektedir. Rumların tekne sahibi olmaları ve İmparatorluk içinde büyük ölçüde yayılmış olmaları onları avantajlı hale getirmektedir; Padişahın uyrukları olmalarına rağmen, birçok alanda çok sayıda hizmet sundukları Avrupalılara karşı kendilerini hiç de daha az yakın hissetmemektedirler. Bu konumlarından ötürü ayrıcalıklar elde etmeye çabalamaktadırlar, ancak Avrupalılar bu ayrıcalıkları onlara resmen XVIII. yüzyıldan önce tanımayacaklardır: bu tarihten sonra içlerinden bazıları elçilerin "himayesi altında" (*barataire*'ler) olacaklardır.

Bir kısım ailelerinin fetihten hemen sonra Tokat, Sivas ve Doğu Anadolu'nun diğer birkaç kentinden İstanbul'a nakledildiği Ermenilere gelince; bunların sayıları XVII. yüzyılda o kadar ciddi bir şekilde artmışa benzemektedir ki, Sultan IV. Murad 1635'te Kayseri ve diğer bazı bölgelerden gelenlerin yerlerine gönderilmelerini emretmiştir. Bu emir tam anlamıyla uygulanmışa benzememektedir.[40] Bu Ermeni akını, onların Doğu ve Akdeniz ticaretinde giderek daha önemli bir yere sahip olmaya başladıkları döneme tekabül etmektedir.[41] Erzurum ve Doğu Anadolu'dan İran'a yönelik ve transit ticareti yönetmeye başlamalarından itibaren, Ermeniler yavaş yavaş İran'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yolunun bütün menzillerine yerleşmişlerdir. Gerçekten de onlara, tarımsal üretim merkezleri olan Sivas ve Tokat'ta, yün ve tiftik merkezi olan Ankara'da, ipek ve tütün merkezi olan Bursa'da, İstanbul'un Asya'daki köprü başı ve Ermenilerin yabancı tüccarlarla bağlantılı olarak gitgide daha büyük rol oynamaya başladıkları Anadolu ve İran ticaretinin son noktası olan Üsküdar'da rastlanmaktadır. Bazı Ermeniler ticaret ve maliye alanlarında önemli konumlara gelmişlerdir, çünkü sarraf ve bankerlerin arasında Ermenilerin de adları geçmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda başkentin en önemli azınlık toptancıları olacaklardır,[42] fakat daha XVII. yüzyılda, başta İstanbul ve İzmir'deki Hollandalılar olmak üzere, çeşitli Avrupalı tüccarlarla sıkı ilişkiler içindedirler.[43]

Avrupalı güçler, Ukrayna buğdayı, Anadolu kıyısı kerestesi, Doğu Anadolu ve İran ürünlerine ulaşabilmek için Karadeniz'e çıkış hakkı sağlamaya uğraşmışlardır; bu çabaları sırasında yalnızca Türklerin reddiyle karşı karşıya kalmamışlar, ama aynı zamanda, iyi örgütlenmiş kervanlarla Osmanlı başkentine İran ipeği, Hind kumaşları ve 2.000 katır ve deveden oluşan muazzam kervanlarla diğer malları getiren İranlı ve Ermeni tekeline de çarpmışlardır.[44] Burada da Ermeniler Batılı tüccarlar için zorunlu aracılardır ve XIX. yüzyıldan önce bu tekeli fiîlî olarak kırmak mümkün olamayacaktır.

IV

Fernando Braudel *"La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II."* adlı kitabında "Türkiye'de kentsel -esas olarak ticarî- burjuvaziler İslam'a yabancıdırlar: Ragüzalılar, Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve de Batılılar. Galata'da ve Adalar'da 'Latiniteler' yaşamaya devam etmektedir... Sultanın yakınlarında iki büyük işadamı bulunmaktadır; bunlardan biri bir Kantakuzenos olup Rumdur, diğeri Mikas (don Joseph Nassi) Yahudidir..."[45] diye yazmaktadır.

F. Braudel'in bu bakış açısı yanlış değildir, ama eksiktir. Bu tüccar burjuvazinin yanı sıra, bir de yönetsel burjuvazi bulunmakta ve bir yandan merkezî yönetimin büyük memurlarını (vezir-i âzâm, kubbealtı vezirleri, ordu ve donanma komutanları, başkent yönetiminin başlıca kollarının başları, yüksek dinsel makam sahipleri, önemli saray kişileri) kapsamaktadır. Bu kişiler görevlerine bağlı büyük gelirler ile meşru veya gayrımeşru çok miktarda ek gelir elde etmektedirler; muhteşem ikâmetgâhları bulunmakta, kapıları halkı bazen büyük sayılara ulaşmakta ve "en büyük tüketiciler", yerel ve ithal malı çeşitli ürünlerin talepçileri olarak belirmektedirler; ticaretin en büyük unsuru bunlardır. Diğer yandan, merkezî yönetim ile İstanbul yönetiminin memurlarını içeren bir de orta yönetsel burjuvazi bulunmaktadır, bunlar oldukça dengeli bir memur sınıfı meydana getirmektedirler, bu sınıfın üyeleri bazı görevler hariç - vezir-i âzâm'ın tercümanı (XVII. yüzyılda Rum Panayotis bu görevde ün kazanmıştır), Reis-ül küttab'ın tercümanı (aynı dönemde bu görevde Aleksandros Mavrokordatos bulunmaktadır), çoğunlukla Yahudi olan saray tabib ve cerrahları, aynı şekilde Yahudi olan veya Yahudiler adına çalışan -çeşitli gümrük resim ve harçlarını mukataa olarak alanlar gibi- çoğunlukla Türklerden meydana gelmektedir.

Birçok noktadan tüccar burjuvaziden farklı olan bu burjuvazi, İstanbul'un ekonomik hayatına ve daha da geniş olarak İmparatorluğunkine katkıda bulunmaktadır. Azınlığa mensup memurlar da yabancılarla temas halindedirler ve XVIII. yüzyılda henüz düşük düzeyde ama etkili bir şekilde, yabancılarla bazı yüksek Osmanlı yöneticilerinin ilişkilerini kolaylaştırmaktadırlar: bu konuda vezir-i âzâm Rami Mehmed Paşa'nın bazı Batılıları tanımasını sağlayan Demetrius Kantemir örnek olarak gösterilebilir.

XVII. yüzyıl süresince Batılıların artan etkisi, azınlığa mensup olanlara daha büyük ağırlık sağlamış, Türkler uluslararası ticaretin dışında kalmaya devam ettiklerinden, onların rolünü daha da değerli hale getirmiştir; bu durumda yabancılarla azınlıklar arasında, İmparatorluğun aleyhine bir cins suç ortaklığı oluşmuştur. İlgili aracılar, özellikle de Rumlar çifte bir konumdan yararlanmak üzere, bir büyük Batılı gücün himayesine girmenin peşindedirler. Bazı aracılar Osmanlıların tutukluğu ve geri durmaları yüzünden çok sayıdaki ilişkilerden servetler kazanmışlar ve artık bir siyasî rol oynayabileceklerini kapı aralığından görmeye başlamışlardır. Türklere karşı belli bir üstünlük bilinci oluşturan bu kimseler, onların otoritesine karşı "ulusal" bir direnmeyi harekete geçirebileceklerini ve bunun "ulusal ve Osmanlı-karşıtı bir bilincin temeli olarak" az veya çok uzun dönemde bağımsızlığa dönüşeceğini hesaplamışlardır. Bu süreç Rumlar tarafından XVIII. yüzyılda başlatılmış[46] ve örnek Slavlar tarafından izlenmiştir. Batılıların açık veya gizli desteğine büyük ölçüde yaslanarak bu yönde kararlı bir şekilde ilerlemişler ve bu durum Batılıların onayı içinde, Balkan uluslarının bağımsızlığına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da XIX. yüzyıl ıslahatına, ve en yüksek makamları da dahil, bu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk yönetim örgütüyle hükûmet mevkilerine giderek artan miktarlarda, azınlıkların gelme-

lerine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu parçalanma ve ayrışma sürecinin kökeninde, Batılıların önce ekonomik, sonra da siyasal sızmaları yer almaktadır; azınlıklarla kurdukları sıkı ilişkiler ve Batılıların onlara arka çıkmaları, onları en avantajlı unsurlar haline getirmiştir.

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

[1] L. Bréhier, *Le Monde Byzantin*, c. III, *La Civilisation Byzantine*, Paris, 1950, 85-86; G. Bratianu, *Le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIII Siècle*, Paris, 1929, 89, 101-105.

[2] F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, Paris, 1959, 227, 298-301, 406-409.

[3] F. Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise Concernant la Romanie*, c.III, Paris-La Haye, 1961, n° 2994, s. 206.

[4] F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son Temps*, Paris, 1954, 127.

[5] Ö.L. Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" (2) *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 13. cilt, n°1-4, 1951-52, 56-78 (Âşıkpaşazade ve Neşrî tarihlerinde atıflarla birlikte).

[6] A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, c.I ve II, İstanbul, 1942, *passim;* P. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Naxos*, Paris, 1968.

[7] A. Galante, *op.cit.*, 192-94.

[8] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 114.

[9] Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ms n°E 9524 (Mart 1478).

[10] Evliya Çelebi, 431.

[11] G. Wheler, *A Journey in Greece*, Fr. çev, 1689, 190.

[12] F. Petis de la Croix, *Extrait du Journal de F. Petis de la Croix*, c. I, 169-170.

[13] Evliya Çelebi, 431-432.

[14] Evliya Çelebi, 431.

[15] R. Mantran, "Police des Marchés d'Istanbul au Début du XVIe Siècle," *Cahiers de Tunisie*, XIV, 1956, 238.

[16] J. Thévenot, *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*, Paris, 1664, 41-52.

[17] C. Le Bruyn, *Voyage au Levant*, Fr. çev., Delft, 1700, 172.

[18] L. d'Arvieux, *Mémoires*, c.IV, 1735, 492.

[19] Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, 28.

[20] Evliya Çelebi, 595.

[21] Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1337/1922, 668-669'da zikredilen belgeler.

[22] Evliya Çelebi, 593.

[23] Bu konuda *Mühimme Defterleri*'nde çok sayıda atıf bulunmaktadır.

[24] Evliya Çelebi, 615.

[25] Evliya Çelebi, 571.

[26] Evliya Çelebi, 571.

[27] W. Lightgow, *The Totall Discourse of the Rare Adventures e Painfull Peregrinations...* ed. Glasgow, 1906, 148; H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, *Islamic Society in the 18th Century*, c.I, 309-10, c. II, 23-24; A.C. Wood *A History of the Levant Company*, London, 1935, 214. Venedik Arşivi'nde İstanbul'a ilişkin belgeler arasında çok sayıda atıf bulunmaktadır.

[28] Y. Debbasch, *La Nation Française en Tunisie, 1577-1835*, Paris, 1959, 43.

[29] R. Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle, Paris, 1962, 572.*

[30] *Ibid.*, 547.

[31] P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle, Paris, 1897, 454-55.*

[32] Evliya Çelebi, 431'de kâfir mahallelerinde gece bekçisi bulunmadığını bildirmektedir.

[33] *M.Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1946—54, "Galata" maddesi.

[34] Fransız ve İtalyan arşivlerinde İngiliz ve Venediklilere ilişkin bu konuda çok sayıda atıf bulunmaktadır.

[35] Balyozların acı acı şikâyet ettikleri bu sistemi en çok Venedikliler uygulamaktadırlar. Örnek olarak bkz. Alvise Contarini, *Relazione..., in* Barozzi e Berchet, *Le Relazioni... degli Ambasciatori Veneziani nel Secolo Decimosettimo*, sei Va, Turchia, Venezia, 1871-72.

[36] Alvise Contarini, 387:, Gibb ve Bowen, 1/I, 301.

[37] Archivio dello Stato, Venezia, Archivio proprio, *passim.*

[38] F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*, Paris, 1949, 81-83, 283, 461-62.

[39] T. Stoianovitch, *L'Economie Balkanique aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Tez, Paris, 1952, 97.

[40] *J. von Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman*, IX, 280.

[41] Braudel, 27; N. Iorga, *Points de Vue sur l'Histoire du Commerce de l'Orient*, Paris, 1925, 23.

[42] Stoianovitch, 198 vd.

[43] J. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin*, Lyon, 1687-1723, c.1, 10-1.

[44] *Mémoire de Roboly*, Archives Nationales, Bl 376, f° 45.

[45] Braudel, 617-18.

[46] N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siècle*, Paris, 1956.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Makbuzu

Geçen sayıda, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne ilişkin bazı bilgi ve belgeler sunmuştuk. Bu arada, eski Kerkük mebusu merhum Nâzım Neftçi'ye ait bir makbuz gördük. 4 Haziran 1332'de (1914), söz konusu Cemiyet'in Kerkük Şubesi'ne evrak-ı nakdiye (kâğıt para) olarak 1.500 kuruş bağışlamış. Koleksiyonundaki bu belgenin dergimizde yayımlanmasına izin veren Sayın Nizamettin Neftçi'ye çok teşekkür ederiz.

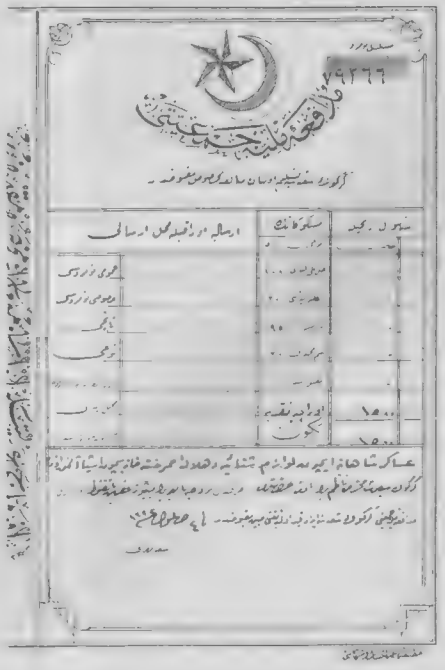

"Bugün de bir bakıver, sözü edilen tapınağa. Geniş silmenin uzandığı dış duvarın bakırı andırırcasına parladığını görürsün o vakit. İç duvara gelince, o, eşsizdir... Uruk'u çevreleyen sura tırman. Üzerinde yürü git. Temelin bulunduğu sete bir göz at, bir de surların nasıl örülmüş olduklarını gör, haydi! Tuğladan yapılmamış mı, sağlam değil mi! Temelini yedi bilge atmıştı bunun."

Şehir Adlarının Gösterdiği Tarih

KUDRET EMİROĞLU

Cinselliği, yabancılaşmayı, dostluğu, ölümsüzlük arayışını konu edinen Gılgamış Destanı'nda, destan kahramanı Gılgamış'ın övgüsü, Uruk çevresinde ördüğü surda ve yaptırdığı tapınakta somutlaşır. Şehir, tarım dışı, beslenme dışı üretimin yapıldığı yerin adıdır. Uygarlığın birinci aşaması göçebelikten tarımcılığa geçiş ise, ikincisi, köy ve şehrin ayrışmasıdır. Şehrin oluşması, tarımda artık değerin sürekli olmasına ve şehirde tarımsal olmayan alanlarda uzmanlaşmış kimselerin, bu artığa dayanabilmelerine bağlıdır. İnsanın doğayla ve insanla ilişkilerini bir kez geri dönülmez biçimde değiştiren şehirleşme, insanın, kaynakları ile gereksinimleri, istekleri ile gerçekleri arasındaki çarpık tarihinin aynasıdır.

Gılgamış Destanı'nda, bireyin içinde bulunduğu durum, şöyle dile gelir: "Uruk'ta ise, herkes, evinde, dört duvarın arasında Gılgamış'a veriştirdi durdu: Eğlenceleriyle Gılgamış, tehlike çanlarını çalar oldu. Takındığı kibirli tavrın sonu, sınırı kalmadı artık. Babalar, evlâtsız bırakılıyorlar. Gılgamış, bütün oğulları, küçük çocukları bile topluyor. Oysa kral dediğin, halkının çobanı olmalı. Gılgamış'ın şehveti, ortalıkta ne sevgilisine bir kızoğlankız, ne savaşçının kızını, ne de soylunun karısını bırakıyor. Bununla birlikte, o, yine de bilgeliğiyle, yakışıklılığıyla, azimliliğiyle, bu kentin çobanıdır."

Eski çağ tarihi, toprak sahipliğine ve tarıma dayanan şehirlerin tarihidir. Şehirlerin oluşturduğu toplumsal biçimlerin çelişkilerine, önce şehirleşenlerin henüz şehirleşmemişlerle (barbarlarla) olan çelişkisini de katarsak, Gılgamış'ın, bunalım döneminde iktidarı ele geçiren bir askerî şef, tiran[2] olduğunu düşünmek aykırı olmaz. Uruk'u koruyan sur ve tapınağın önemi ortaya çıkar.

İlk tarımsal yerleşmelerin gerçekleştiği yer olarak bildiğimiz Ortadoğu'da rahipler sınıfının yönettiği şehir devletlerinin ilk örneğini buluyoruz. Tarımın iklim bilgisine olan gereksinimi ile, bu konudaki uzmanlıklarının yarattığı ideoloji sonucu yönetimi ele geçirmiş bilgin-rahipler, gözlemevi-tapınak zigurrat'lardan toplumu yönetiyorlardı. Üretimin insan bilincinden uzakta (tohumun toprakta yeşermesi) gerçekleştiği, dış koşulların güvensiz olduğu yerde, dinsel-askerî baskının kurulması da doğal oluyordu ve şehirlerde oluşan yönetim, tarımsal üretimin sürdürülmesi ile tarımsal artık değerin ele geçirilmesinin örgütüydü. İklime bağlılık, doğa karşısında güvensizlik, korkular, kendi düşünsel ortamını yaratmıştı. Kışın ölen doğanın baharda canlanması için düzenlenen törenlerde, dünyanın yaratılışına ilişkin dualar ve tövbe istiğfardan sonra, kral, soyularak aşağılanır ve bu hareketle düzen ve ahenk yok edilerek, kaosa, uygarlık öncesine dönülür. Sonra Marduk cehenneme atılır, kötülük güçlerine karşı verilen savaştan sonra, gelecek on iki ayın talihi saptanır, kral bir bakire ile bir odaya kapanır ve zürriyetin artması için cinsel ilişki serbestliği töreni ile ayinler sona erdirilir. Uruk şehrinde Anu şerefine yapılan törenler, Suriye'de Assur şerefine yapılır, Hititler'de ve Mısır'da benzerleri vardır.[3]

Er, eri, uru sözcükleri Sümer dilinde şehir anlamındadır.[4] *Bar* ise metropolis anlamına gelir.[5] Bar sözcüğü ile aynı kaynaktan olduğu savunulan *pura* sözcüğü ise Sanskritcedir. Sanskritcede *pur*, şehir, kale, duvar, müstahkem mevki; *grama*, köy, insanların yerleştiği yer, topluluk; *karvata*, pazar yeri, dağ eğimi; *kheta*, şehir; *pura* ise hendeklerle çevrili, içinde büyük yapıların bulunduğu merkez şehir demektir.[6] Sümercenin Hint-ari dillerden olduğunu kanıtlamak isteyen L.A.Waddell, *burg* sözcüğünü de aynı kökene bağlar. Aşağı İmparatorluk Latincesinde bulunan *burgus* sözcüğü, türlü biçimlerde İskandinav, Gotik, Keltik dillerde de vardır. Almancada *burg* kale, hisar, *bürger*, şehirli, hemşehri, uyruk anlamlarına gelir. İngiltere'de *borough*, krallık tarafından özerkliği tanınmış, yerel yö-

İngiltere'deki Wiltshire'in Avebury köyünde, İÖ ?''' yılı dolaylarında (Geç Yenitaş Çağı) megalit denilen dikili dev taşlarla, çepeçevre kuşatılmış 123 dönümlük eski bir yerleşme alanı. Yakınlarda bulunan Dowus'tan getirildiği sanılan bu megalitler, kumtaşından olup yükseklikleri 1.5 ilâ 7 metre arasında değişmektedir. Birçokları sonradan kırılıp inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.

netime sahip şehri veya parlamentoya üye gönderen şehri veya bölgesini tanımlar. İskandinav ve Danlarca İngiltere'ye getirilen sözcük, *city* ve *town*'ın yerini alamamıştır.[7]

City ile *burg*, ayrı toplumsal biçimlerin ve tarihsel gelişimin içinde şehri tanımlamaktadır. İtalyanca *citta*, Fransızca *cité*, Portekizce *cidade*, Almanca *stadt*, Norveççe *stad*, Arnavutca *gytet*, Latince *civitas* (Yunanca *asti*) den gelmektedir. Dış etkilerden daha uzak ve daha doğal bir süreç içinde şehirleşmiş görünen kuzey ülkelerinde ise şehir kavramı ile köy ve giderek ev kavramının içiçe geçtiği görülmektedir. İrce *baile* hem ev hem şehir anlamındadır. Norveççe *by*, stad ile birlikte şehir anlamında kullanılmaktadır. *By* sözcüğünü Danlar İngiltere'ye getirmişlerdir ve bugün 600 yer adı (Derby, Rugby, Thoresby, vb) bu sözcüğü son ek olarak taşımaktadır. İngiltere'de 300 yer adında İskandinav dilinde köy anlamına gelen *thorp* sözcüğü (Althorp, Linthorpe, vb), 100 yerde mesken, arazi parçası anlamında *toft* sözcüğü (Nortoft, Brimtoft), 300 yerde, belirli bir arazi parçasını anlatan *thwaite* sözcüğü (Satterthwaite, Applethwaite, vb) son ek olarak görülür. Manchester, Winchester örneği yer adlarındaki *ceaster* son eki ise Latince kamp, çevrili yer anlamına gelen *castra* sözcüğünden gelmektedir. Latince köy *vicus* (komşuluk, yakınlık, benzerlik) İngilizce yer adlarında *wic* olarak görülür.[8]

Galce *cartref* ev, *pentref* köy, *tref* şehir demektir. Kızılderili Miwok dilinde de şehir ve ev anlamlarını birlikte içeren *jomi* sözcüğü, yaşamak anlamında *jomik* sözcüğünden türemiştir. Zenci dilleri Swahilice'de *(mji)* ve Yorubaca'da *(abule)* köy ve şehir sözcükleri ayrışmamıştır. Türkçede refah anlamı içeren *abad* sözcüğü de Farsça umran, bayındırlık, *abadi*, küçük köy, meskun yer demektir.[9]

Fransızcada şehir karşılığı kullanılan *ville* sözcüğü, aşağı sınıfların Latincesinden *(villa)* gelmektedir. Latincede şehir *urbs*'tur. Ville sözcüğü, Afrika'da (Kongo'da Brazzaville, Gabon'da Libreville, bugün Zaire adını alan eski Belçika Kongosu'nda başkent Kinşasa'nın eski adı Leopoldville) Amerika'da (Knoxville, Nashville) şehirlere ad olmuştur. Burg sözcüğü de her iki kıtaya götürülmüştür. Pittsburg (ABD), Johannesburg (Güney Afrika Cumhuriyeti). ABD'de polis sözcüğü de görülür: Indianapolis, Minneapolis. Göçmenler, yeni yerleştikleri yere eski adlar verme eğiliminde oldukları için, Yeni Dünya'da ve Okyanusya'da, Avrupa'daki şehirlerin adlarına rastlamak olağandır. Cambridge, Boston, Glasgow, London, Berlin, Odesa, Moskova, ABD'de de vardır. Gerçekten aynı tutum, eski çağlarda da bulunmaktadır.

Büyük İskender'in adına kurulan 16 şehir vardır. İskenderiye, İÖ 332 yılında İskender'in emriyle Mısır'da eski Rakotis'in yerine mimar Deinokrates tarafından kurulmuştur. Antigones, 333'te, Fenikelilerin kurduğu Myriandos şehrini inşa ederken, şehre Aleksandreia adını vermiş, ötekilerden ayrılması için şehrin adı Aleksandretta, Aleksandria ad issun (Küçük İskenderiye)'e çevrilmiş, bu ad Arapların zamanında bugünkü İskenderun'a dönüşmüştür.

Makedonya'nın eski çağdaki başkenti Edessa'dır. İÖ 2000 yıllarında Orroes adını taşıyan Urfa'ya, İskender'den sonra I.Seleukes Edessa adını vermiştir. Şehir daha sonra Orhai, Ruha adlarıyla anılmış, Edessa adını 1098'de Edessa Kontluğunu kuran Haçlılar canlandırmışlardır. Miletoslu tüccarların Bulgaristan'da kurduğu şehre de Odessos adı verilmiş, daha sonra bu ad Odysos, Odyssopolis biçimlerini almış, 1209'da Bulgarlaştıktan sonra bugünkü Varna adını almıştır. 1945-56 arasında şehre Stalin adı verilmiştir. Rusya'daki Odesa'yı da Yunanlılar kurmuştur. Türklerin işgal döneminde yıkılan şehir, II. Katerina tarafından 1796'da canlandırılmıştır. Dördüncü Odesa da ABD'dedir.

Ortadoğu'nun kalıtçısı Yunan şehir devletleri olmuştur. Yunan şehirleri, ülkede üretilen tahılın dört katını ithal edecek kadar yalnız lüks maddeler ve günlük tüketimlerini değil, te-

mel gereksinimlerini de, gittikçe artan ölçüde deniz aşırı ticarete bağlayacak şekilde, olanaklarını ülkelerine en uygun gelen malların üretiminde odaklaştırarak, uzmanlaşarak, ileri derecede ekonomik birleşme yarattılar. Orta sınıf, Akdeniz'de, şehir yaşamının ülke içlerine doğru yayıldığı, kıyı boyu kolonilerin kurucusu olarak güçlendi. Şehir devletinin, ekonomik, toplumsal, siyasal doruğu ise, Akdeniz'de siyasal birliği kuran Roma İmparatorluğu oldu. Roma uygarlığının sonu, zenginliğin köleye yatırılarak yatırıma dönüşmemesi, endüstri üretiminin düşmesi, tefeciliğin gelişmesi ile tarımcıların kendine yeterli olmaya zorlanması, tarım ve endüstrinin zayıflamasının devleti zayıflatması ve baskıcı yöntemlere zorlamasıyla oldu. Üretimin artması için zanaatkâr birliklerinin örgütlenmesi zorlandıysa da, kölelerin ayaklanmaları, askerlerin isyanı, taşrada yerel otoritelerin kurulması önlenemedi.[10]

Köleci toplumdan feodalizme gelişimi dış dinamikle çözümleyen Henri Pirenne, Roma uygarlığının çöküşünü Akdeniz ticaretinin Müslümanların eline geçişine bağlar, barbar Germen kabilelerin etkisiyle açıklamak isteyen tezlere karşı çıkar. Uygar şehirliler ile barbarların çelişkisi, gerçekten, şehirli toplumsal biçimlerin dış çelişkisini oluşturmaktadır ve Pirenne'in, Germenlerin Roma'nın devamı olduklarını iddia edişinde her yolun Roma'ya çıkması ve Roma'da Romalı gibi davranma gereği yatmaktadır.[11] Kölelikten serfliğe geçiş sürecinde kabile yapılarını ve feodal beylerin konumunu üretimin mekân olarak kapalı birimlerde gerçekleşmesi ile bağdaştırmak gerekir. İlginç olan, Ortaçağın dinamik gücü İslâmın sonunun da barbarların elinden olmasıdır. Ancak, Pirenne'in tezine koşut biçimde, Moğolların da, İslam dünyasının etkilerini belki de daha geniş alanlarda sürdürmüş olduklarını düşünmek gerekir.

İslâmın atılımı, değişen Avrupa-Asya ticaret yolunda, gerilemeye başlayan Arap ticaretini, ortaklaşacı Bedevi askerî örgütlülüğü ile kaynaştırarak Akdeniz'e yönelmiştir. Eski dünyanın büyük bir alanını ve ana ticaret yollarını elinde tutan İslâm dünyası, yeni ürünler, yeni ekim alanları ile çok canlı bir ticarete kavuştu. Büyüyen ticaret, parlak bir şehircilik hareketi yarattı. İslâm dünyasında da şehir ile kırsal kesimin çelişkisi, kırsal kesimin satın alma gücünü düşürerek merkezî-askerî örgütlenmiş devleti zayıflattı. Sürekli değer kaybıyla sürekli yükselen vergiler, bozulan tüccar-Bedevi ittifakında, İslâm gâzilerinin, bölgelerinde köylüyü ezen vergici-askere dönüşmeleri ile bağımsızlaşma sürecine girmeleri sonucu İslâm halifeliğini çökertti.

İslâmiyetin yükseliş dönemi birçok yeni şehrin kurulması anlamına gelir. Güçlü bir iktidarın düzen ve güvenliğini gelişim için yeğleyen şehirliler, İslâm fethini iyi karşılıyorlardı. Ekonomik ve siyasal merkez, Mekke, Şam, Bağdat, Rey'e doğru taşındıkça, eski uygarlıkların şehirleri yanında çift yönlü bir yerleşim gerçekleşti. Eski yerli İran şehri (Farsça *şehristan,* Arapça *medine*) dört kapısı ile varlığını sürdürüyor, bunun yanında yeni kurulan banliyö şehri (Farsça *birun,* Arapça *rabat*) yer alıyordu.* Tunus sahilinde İslâmın ilk konağı, El-Kayravan, bağlantı, silahların konulduğu yer adını almışken, daha sonra burası El Abbasiye, Er Rakkada, Sabra Mansuriyye adlı uydu kentleri ile dönemin en önemli merkezlerinden biri olmuştu. IX. yüzyılda, Kuzey Afrika'da kurulan bir dizi şehir,

*Frenkçeden dilimize geçen "banliyö" sözcüğü, eskiden şehre silâhla girmek yasak olduğu için, şehir dışında silâhların bırakıldığı mahaldi: han yasak, lieu yeri.

kurucusunun adı ile birlikte, sûk-pazar adını alıyordu. Sûk İbrahim, Sûk Hamza, vb. İslâm dünyasının binbir gece masalları ise Bağdat'ta yaşanmıştır. Bağdat, 762 yılından 800 yılına kadar kısa bir zaman içinde 2 milyon nüfuslu bir şehir olmuştu![12]

Eski Yunanda *polis* ve Romada *civitas* sözcüklerinin taşıdığı anlam, Arapçada da *medine* sözcüğünde, devletleşmiş şehir anlamına toplumsal bir biçimin adı olmuştur. Arapça medine sözcüğünün kökeni ike biçimde açıklanmaktadır. İbranice medine sözcüğü din'den gelmektedir. Yahudi dinî metinlerinde *midine* olarak kullanılır. *Deyyan,* İbranice ve Arapça hükmeden anlamındadır. Medine sözcüğü Arami dilinde de şehir anlamına gelir ve *medinta* sözcüğü bir yargının yetkisi içinde kalan birimi (kaza) ifade eder.[13] İslâm devletini kurduğu yer olan Yesrib şehrine de Medine adını verenin İslâm peygamberinin kendisi olduğu belirtilmektedir. Farabi de, Yunan ustaları gibi, şehri tam toplum sayar. Aile, köy ve mahalle eksik toplumlar, şehir tam toplumdur. Şehirden büyük birimlerde Yunan filozoflardan daha kapsamlı düşünen Farabi, millet ve insanlığı da tam toplum sayar. Mahalleyi şehrin bir parçası, köyü ise hizmetçisi olarak değerlendirir.[14]

Uygarlık ile şehrin ilişkisi, etimolojik olarak da kendisini gösterir. Arapça ve Avrupa dillerinde medenileşme ile şehirleşme aynı köke varır, *medeniyet, civilisation.* Şehrin anlamı, üretimin mekânı olarak, çeşitli aşamalardan geçmiştir. Ortaçağ, tarihin merkezi olarak kır ile başlamıştır (kır, Yunanca *hora*'dan gelir. Yunanca köy *horia*'dır) kır ile şehrin karşıtlığından geçerek, kırın şehirleşmesi ile gelişmiştir. Ancak bu gelişme, yalnız, kapitalizmin doğduğu Avrupa'nın tarihi olmuştur. Ortaçağın kapalı ekonomisine karşı, aristokrasi ve ruhban sınıfın egemenliği aleyhine güçlenen burjuvazi, kilise babalarının 'tanrısal şehir' kavramına karşı, 'toplumsal sözleşme' ile 'sivil toplum'u yaratma uğraşına girmişlerdir. Şehirlilerin mevcut düzenin dışında geliştirme mücadelesi verdikleri yaşam, kendi kurumlarını yaratacak ve yurttaşlık kavramı içinde milli pazarın sınırlarına varacaktır. Siyasetsiz-sömürüsüz bir yaşamın kuramlaştırılması içinde sivil-toplum tartışmaları burjuva çerçevenin dışına çıkacaktır. Batı dillerinde hemşehri-yurttaş-sivil-medeni kavramları aynı sözcükten kaynaklanırken, belediye *(municipality)* piskoposluklardan uzaklığı ile Latince *municipium* (eyalet-taşra şehri) dan gelir. Şehir meclislerinin oluşması ve kendi kurallarını savunması, şehirli hareketi *(community)* ile dinsel iktidarın çatışmasını getirmiştir. Türkçede ise, kamu oyu, kamu aracı, kamulaştırma, Kamu İktisadi Teşebbüsü kullanımları, ayrı bir tarihsel gelişimin göstergesidir.

Tarihin en ilginç savaşlarından biri de Araplarla Çinliler arasındaki Talas Savaşı'dır. Asya ticaretinin ve ticaret yolu boyunca gelişen şehirlerin Emeviler dönemindeki gelişmişliği, aynı dönemde Fransa'da savaşan Arapların eski dünyada ilk kez yarattığı ölçekle bağıntılı olmalıdır. Tarihî ipek yolunun (Çin'in Batı'ya açıldığı Dunhuang yöresinde 25 kilometre boyunca 496 mağarada 45.000 metrekare duvar resmi ile 2 binden fazla heykel bırakan ticaret yolu) tüccarları, anayurtları aşağı yukarı bugünkü Özbekistan olan İran asıllı Sogdlardır.[15] Şehirleşmenin gelişmiş olduğu Uygurlarda Sogd etkisi ve onların etkileri ile gelişen Maniheist, Budist, Hıristiyan etkileri açıkça görülür.

İngiltere'de Kent'teki Deal Kalesi. ortaçağa özgü savunma düzenekleri olan kaleler, yeni çağda da yapılmaya devam etmişti. Kral VIII. Henry Katolik Kilisesi'nden kopup da Anglikanlığı kurunca, Papa'nın kendisine karşı bir Haçlı seferi düzenleyeceği korkusuyla bir dizi kale inşa ettirmişti. 1540'ta kurulan, bu alçak ve kalın duvarlı kale, stilize bir göle benzeyen plânıyla dikkati çekmektedir.

Şehir sözcüğü Köktürk yazıtlarında mevcuttur: "taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş" (dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş). Şehir anlamına kullanılan *balık* sözcüğünün aynı zamanda çamur, balçık anlamlarına da gelmesi, bu adla anılan yerleşim yerinin, bu malzeme ile berkitilmiş olduğunu düşündürtüyor. Balık sözcüğü Uygurcada da kullanılır. Kalyanamkara ve Papamkara öyküsü, uzmanlaşma ve sınıf ayrımlarının tanıklığını yapar. Prens, şehir dışına çıkar ve gördükleri onu çok üzer: "Şehir dışında tarımcıları gördü. Kuru yeri sulayarak, nemli yeri sürerek, kuş kuzgun vurarak yürüyorlar, sayısız canlı öldürüyorlar... başka kişiler iplik eğirir, yün eğirir, kendir eğirirler... başka ustalar kendi sanatlarını işliyorlar... Prens bu halkın kötü işler yaptığını görüp, kederli, kaygulu şehre girdi. Babası Han, şöyle deyip buyurdu: Niye ağlayarak geldin? Prens şöyle deyip arzetti: Dışarıya gezintiye çıkmıştım. Çok yoksul, sıkıntılı kişileri görüp ağladım. Babası Han şöyle deyip buyurdu: Sevgili oğlum, yer tanrısı yarattığında zengin yine vardı, yoksul yine vardı. Hangisini sıkıntıdan kurtarsın."[16]

Asya'da Türklerin tarihî, göçebeliğin tarihidir. Hayvan yetiştiricisi göçebeler için şehirde gelişen üretim, bunalım dönemlerinin talan kaynağıdır. Yer yer tarıma geçmiş olan Köktürkler, Çinli tarımcıları yağmalamayı yeğlemişler, tarımda gerilemişlerdir. Çin toplumunun yarattığı çeşitlilik karşısında 'İl tutsık yir Ötüken yış ermiş' (İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş) ilkesi ile gerileyen Köktürklerin tutumu, tarihî Türk romanlarında (!) Çinlilerin sinsiliği ve tarih tezimizde (!) 16 Türk devletinin içten çekişmelerle yıkılışı olarak yansımıştır. Siyasal birlik, kurulmasını gerektiren bunalım dönemleri, iklim değişimleri, nüfus artışının göçebelik koşullarına elverişsiz duruma gelmesi sonucunda, kabilelerin yerleşik toplumlara akınlarını üstlenmiştir. Bizans-Sasani rekabetinin Doğu-Batı ticaretini zarara sokup, Yemen ve Mezopotamya Araplarının önemini artırdığı dönemde, İstemi Han'a elçi gönderen Bizans, geniş Asya bozkırlarında uzun dönemler etkili olacak göçebe atlı kültürün 'vaha'sında, şehirli işbirliğini aramaktadır.

---

[1] N.K.Sandars, çev. S.Kutlu, T.Duralı, *Gılgamış Destanı*. Hürriyet Y. 1973.

[2] Tiran, kule sahibi demektir. Derebeyleri kule sahibi oldukları için, bugünkü anlamını kazanmıştır. Herodotos'a göre Lydialıların bir bölümü Tirhenos adlı prensleriyle İtalya'ya göç etmişlerdir. Bundan dolayı Korsika ve Sardunya adalarının arasındaki denize Tirenyen Denizi denilir. Halikarnas Balıkçısı. *Hey Koca Yurt*. Hürriyet Y. 1972.

[3] Hervé Rousseau, çev. O.Pazarlı, *Dinler*. Remzi Y. 1970.

[4] Hititçede *happiris* şehir, mahalle, mıntıka demektir. Ev anlamında *é* ve *pir* sözcükleri kullanılır. E sözcüğünün çekimi *e-ir, pi-ir, e-irza* biçimlerini alır. Bu sözcüklerin çamur, alçı, sıva anlamında *purut*, delik, çukur anlamında *buru*, kale, istihkam anlamında *birti* sözcükleriyle ve şehir anlamında *uru* sözcüğüyle ilgili olduğu görülmektedir. *Urubad* tahkim edilmiş şehir demektir, şehir ve ülke adlarının başında harf-i tarif olarak kullanılmıştır. Edgar H.Sturtevant, çev. Münire B.Çelebi. *Eti Dili Sözlüğü*. TDK. 1946.

[5] L.A. Waddell. *Sumer-Aryan Dictionary*. Londra. 1927.

[6] Sir Monier Monier-Williams. *Sanskrit-English Dictionary*. Oxford U.P. 1951.

[7] Halikarnas Balıkçısı, Bergama'nın adının hisar demek olan Pergamon olduğunu söyler: "Örneğin, Troya Pergamon'u dendikte, Troya Hisarı anlaşılır. Perg ya da Perge az buçuk ötüş değiştirerek Almancada burg veya berg olur. Hamburg Ham'ın Kalesi, Heidelberg de Heidel'in Kalesi, Heidel'in Hisarı demektir. Türkçede de eşanlamlı bir sözcük vardır: berk ve berkitmek diye." a.g.e.

[8] A.C. Baugh ve T.Cable. *A History of The English Language*. Routledge and Kegan Paul. 1983.

[9] Pakistan'ın başkenti İslamabat, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'tır. Türkiye'de Akçaabat, Eceabat, Hindistan'da Allahabat, Haydarabat, vb bu Farsça sözcüğü taşırlar.

[10] Gordon Childe, çev. Mete Tunçay, Alaeddin Şenel. *Tarihte Neler Oldu*. Alan Y. 1982.

[11] Pirenne hakkında bir tartışma için bak. İhsan Bilgin. *Ortaçağ Kentleri*. Mimarlık Dergisi. 83/11-12.

[12] İslâm dünyasının Bağdat'ta toplanan 'ayaktakımı', Harun Reşid'in ölümünden sonra iki oğlu arasında çıkan iktidar mücadelesi döneminde bir süre iktidara el koymuş ve bu olay 'çıplaklar ihtilali' olarak anılmıştır. Maurice Lombard. çev. Nezih Uzel. *İlk Zafer Yıllarında İslam*. Pınar Y. 1983.

[13] Kaza (yargı ve ilçe) ve kadı (yargıç) Arapça aynı kökten gelir. Her kazanın bir kadılık olması esastı.

[14] Dr. Bayraktar Bayraklı. *Farabi'de Devlet Felsefesi*. Doğuş Y. 1983.

[15] Sogdlar için bknz. Prof. Dr. Talat Tekin, *"Sogd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe"*, *Tarih ve Toplum*, Temmuz/7.

[16] Kayahan Erimer. *Eski Türkçe, Göktürk ve Uygur Yazı Dili*. TDK. 1969.

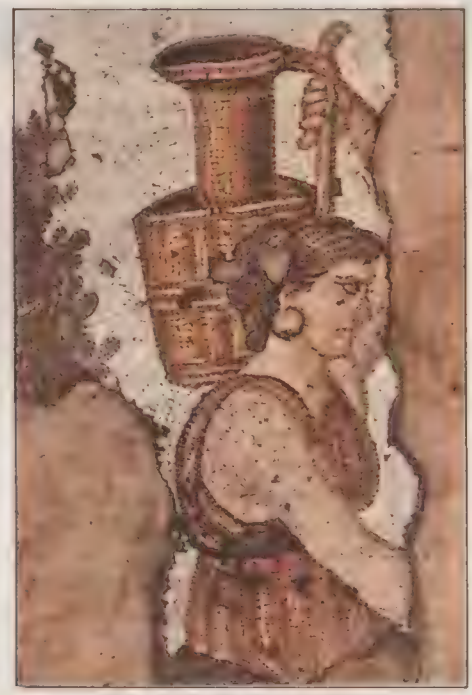

Bizanslı Kadın / (Mozaik, İS. 5. yüzyıl, İstanbul Mozaik Müzesi)

BİZANS İMPARATORİÇELERİ-VI

Dindar Theodora

AHMED REFİK (ALTINAY)

Bizans İmparatoru İkinci Mikhael vefat ettiği zaman (892) zevcesi Efruzini oğlu Theophilos'a vesayet etmek mecburiyetinde bulunmuştu. Efruzini, gayet dindar idi. Büyük annesi Eirene'nin emriyle babasının gözleri oyulmuş, kendisi Eirene devrini imlâ eden [dolduran] facialardan teneffür [nefret] ederek âlem-i inzivayı tercih eylemişti. Efruzini, Büyükada manastırlarından birine çekilmiş, hayatını dindarâne bir sükûn içinde geçirmeye başlamıştı. Fakat bu esnada İkinci Mikhael'in kendisine dil-dâde [gönül vermiş] olması, dilber Efruzini'nin manastır köşelerini taht salonlarına tahvil etmesine mecburiyet hasıl eylemişti. Efruzini bu muhteşem hayatı pek az bir zaman yaşamış, kocasının vefatı üzerine tekrar gûşe-i uzlete çekilmişti.

Efruzini maksadını temin için genç imparatoru, üvey oğlunu evlendirmek için her tarafta büyük bir faaliyet hüküm-fermâ olmaya başlamıştı. Bizans sarayının asırlardan beri devam eden âdetlerine tebaen [uyarak], her tarafa, bütün vilâyetlere memurlar gönderilmiş, imparatorluğun en dilber, en hüsnâ [güzel] kızlarının pâyitahta getirilmesi emredilmişti. Bu kızlar kâmilen Kostantiniye'ye getirilecek, genç imparator içlerinden birini zevceliğe intihab edecekti. Filhakika imparatorluktaki en güzel kızlar getirilmiş, imparator büyük bir heyecan ile temâşâ etmeye başlamıştı. Nihayet içlerinden Kaziya isminde bir kadın nazar-ı dikkatini celb eylemişti. Theophilos, genç kadının yanına gelmiş, heyecandan ne söyleyeceğini şaşırmış, en sonunda bir söz olmak için: "Bize bütün fenalıklar kadın yüzünden gelir!" demiş, Kaziya son derece hazır cevap olduğu cihetle: "Evet, fakat bütün iyilikler de kadın yüzünden olur!" tarzında mukabele etmişti. İmparator, genç kadının cevabından müteessir olarak intihabtan sarf-ı nazar etmiş, Theodora isminde genç ve güzel bir kızı intihab eylemişti. İmparatorun bu intihabı Kaziya'yı pek müteessir etmişti. Kaziya, manastır köşelerine çekilerek hayatını dinî şiirler inşâdıyla geçirmiş, rakibesi Theodora'nın da (Daphne) Sarayı'nda (Saint-Etienne) Kilisesi'nde resm-i tetevvücü icrâ edilmiş [tac giyme töreni yapılmış], imparatoriçenin iki kardeşi, Petronas ile Bardas'a rütbeler verilmiş, eğlenceler tertib edilmişti.

***

Yeni Vasilisa, Theodora, Anadolu'da (Paflagonya)'da doğmuştu. Ailesi gayet dindar idi. O devrede eaz-

ze tesâvirine [ikonalara] ibadet pek ziyade intişar etmişti. Theodora'nın akrabası tesâvire hürmet ve riayette pek ziyade ileri gidenlerden idi. Theodora böyle bir muhit içinde yaşadığı cihetle, tesâvire son derece hürmet ederdi. Theodora ile zevci beyninde yegâne ihtilâfı, işte bu nokta tevlid eylemişti. Filhakika Bizans'ta tesâvir-i eazze mücadeleleri epey zamandan, yirmi seneden beri başlamıştı. Hattâ bu mesele siyasî bir şekil almış, kilise işlerine müdahale hakkını talep eden hükûmetle, hürriyetine hükûmeti müdahale ettirmek istemeyen kilise beyninde dehşetli bir ihtilâf kapısı açmıştı. Mikhael, tesâvir-i eazze tarafdarı hasımlarını bilâ-terahhum [acımadan] mahvetmişti. Yeni imparator, Theophilas, gayet zeki, azm-i kavî sahibi bir zat olduğu cihetle o da babasının eserine iktifâ eylemişti [ardından gitmişti]. Bu sebepten Theodora'nın tarafdarlarını iltizam hususundaki gayretlerinden hiçbir semere hasıl olmamıştı. Theophilos, pek sert idi. Bir kere gözlerini kapayıp da bağırmaya başladı mı, imparatoriçe kat'iyyen ısrar edemez, hattâ kendi bile imparatora karşı hissiyat-ı diniyyesini saklamaya mecbur olurdu. Ekseriya, üzerinde taşıdığı eazze resimlerini kemal-i dikkatle saklar, sandıklara hıfz eder, bu yüzden imparatorla darıldıkları da olurdu. Bir gün imparatorun maskaralarından bir cüce, imparatoriçe eazzeye ibadet ettiği sırada ansızın üzerine gelir. Cüce, tab'an gayet meraklı olduğu için imparatoriçeye bu resimlere niçin böyle dikkatle baktığını sual eder. Theodora işi belli etmemek için: "Bunlar benim bebeklerim. Çok güzel şeyler de onun için pek ziyade seviyorum!" der. Cüce dakika fevt etmez [kaybetmez], vak'ayı derhal imparatora anlatır, imparatoriçenin yastığı altında bebekler bulunduğunu söyler. Theophilos işi anlar. Emirlerine sarayında bile itaat edilmediğine fevkalâde canı sıkılır. Derhal hareme gider. Zevcesiyle şiddetli bir kavga etmeye başlar. Fakat Theodora kadınlığını ispat eder, bu işten sıyrılmaya muvaffak olur: "Emin olunuz, bunlar kat'iyyen hatırınıza gelen şeyler değil. Yanımdaki kızlarla beraber aynaya bakıyordum. Yüzleri aynaya aksetmişti. Cüce odaya girdi, bunları resim zannetmiş, gelmiş, size yetiştirmiş!" der. Theophilos biraz sükûnet bulur, işi anlamazlığa gelir, hadise de bu surette bertaraf olur. Mamafih Theodora bir gün cüceyi yakalar, temiz bir kırbaç atar, bir daha hareme ayak basmamasını tenbih ederek hırsını teskine muvaffak olur.

Bu vak'a üzerine Theophilos'un canı sıkılmış, bundan böyle kızlarının manastıra gönderilmesini tenbih eylemişti. İmparatorun şu surette hareket etmesinden hiçbir tesir hasıl olmayacağı tabiî idi. Çünkü etrafındakiler, nâzırlar, müşâvirler, hep eazze tesâvirlerine ibadet ediyorlar, bu hislerini son derece gizli tutuyorlardı. Bunu imparator da anlamıştı. Hattâ ölüm döşeğinde yatarken, zevcesini ve saray nâzırını çağırmış, takip ettiği siyaseti vefatından sonra değiştirmeyeceklerine dair kendilerine parlak bir yemin ettirmişti.

***

Theophilos'un halefi Üçüncü Mikhael, henüz dört yaşında bir sabî [çocuk] idi. Bu sebepten Theodora da, Eirene gibi oğluna vesayet etmiş, eski devrin bütün ricâlini, bilhassa saray nâzırı Theoketistos'u makamında ibkâ eylemişti.

Theodora tesâvir-i eazze tarafdarı olduğu gibi, nâzırı da aynı hissiyata mâlikti. Bu sebepten ikisi de Ortodoksluğu, tesâvir-i eazzeye ibadet-i ihyaya teşebbüs etmişlerdi. Theodora'nın zevcine son derece muhabbeti vardı. Hâtırasına pek ziyade hürmet eder, vasiyetlerini daima yerine getirmek arzu eylerdi. Tesâvir-i eazze ibadetini ihya tasavvurunda bulunduğu halde tereddütten yine kendini kurtaramamıştı. Fakat nâzırları ahvâlin mehâlikini [durumun tehlikesini] anlatmışlar, reylerine iştirak etmediği takdirde dahilî bir ihtilâl çıkabileceğini, bu ihlâl neticesinde oğlunun taht-ı ikbali perişan olacağını söylemişlerdi. Theodora bu felâket karşısında her şeyi unutmuş, eazze tasvirlerine ibadeti ihyaya karar vermişti. Bu kararı müteakip ittihaz olunan tedbirler şâyân-ı ibret idi: Eazze tasvirlerine ibadet yüzünden haps olanlara mazlum nazarıyla bakılıyor, menfîler [sürgünler] geriye çağrılıyor, kiliselerde âyinler icra olunuyordu. İmparatoriçe bütün gece (Vlakherha) kilisesinde ibadet etmiş, ertesi sabah piskoposlar ve keşişlerden mürekkep muhteşem bir alayla Ayasofya Kilisesi'ne gelmişti. O akşam (Mukaddes Saray)'da rahiplere mükellef bir ziyafet keşide edilmişti. Bu tarihten itibaren kilise münâzaaları [çekişmeleri] ortadan kalkmış, kilisenin istiklâli fikirleri zâil olmuş, kilise hükûmete muti, imparatorun nüfuz-u rûhaniyesine tâbi bir halde kalmıştı.

Bizans Sarayı'nda eazze tesâvirine hürmet bâki olduğu gibi bütün imparatorlukta da aynı temayül mevcuttu. Efruzini, manastır köşelerinde Theodora gibi aynı hissiyatı perverde etmekte idi. Hattâ kendisini ziyaret etmek için imparatorun kızları gönderildiği zaman Efruzini onlarla daima mukaddes tasvirlerden bahsederdi. İmparator ekseriya bunları sıkıştırır, ağızlarından söz almak isterdi. Nihayet bir gün muvaffak olmuş, içlerinden en küçüğü manastırlarda kendilerine cici hediyeler verildiğini, yemişler yedirildiğini, hattâ annesinin içi bebeklerle dolu büyük bir çekmecesi bulunduğunu, ekseriya hemşireleriyle beraber bu bebekleri öptüğünü, onlara da öptürdüğünü hikâye etmişti.

Theodora, kilise üzerinde bu suretle nüfuz kazandıktan sonra kocasının da günahlarını afv ettirmeyi düşünmüştü. Fakat Patrik Methodios, kilisenin ancak ber-hayat kimseleri afv edebileceğini, günah içinde vefat edenleri afv etmek hakkını haiz olmadığını beyan edince, Theodora bir yalan uydurmuş, imparatorun son demlerinde istiğfar ettiğini söylemiş, bu suretle kocasını da afv ettirmeye muvaffak olmuştu, Theodora, hakiki bir Ortodoks idi. Azim ve metaneti, tedâbir-i siyasiyyesiyle şöhret bulmuştu. Hattâ Bulgarların bir istilâsı hengâmında Bulgar Kralına haber göndererek: "Bir kadına galebe edersen bu galebenin hiçbir kıymeti olmaz. Fakat şayet mağlub olursan, o zaman âleme rezil olursun!" demişti. Theodora on dört sene, müddet-i hükümeti hüsn-i surette [iyi bir şekilde] idare etmişti. Dini münazaralar ortadan kalkmış, Hazerlerle Bulgarlara İncil'i

tamim eylemiş [yaymış], Araplara karşı sürekli muvaffakiyetler istihsal etmişti. Theodora, gayet muktesid [tutumlu] idi. Hükûmetin ahval-i iktisadiyyesini himaye eylediği gibi bizzat ticaretle de meşgul olurdu.

***

Theodora'nın zamanında hükûmetin sahib-i nüfuz adamı, saray nâzırı Theokhetistos idi. Theodora arzularını yerine getirmek için bu zatı elde etmiş, kızlarından birini kendisine tezvic [onunla evlendirme] arzusunda bile bulunmuştu. Theokhetistos bu fırsattan bi'l-istifade rakiplerini bertaraf etmeyi tasavvur eylemişti. İmparatoriçenin kardeşlerinden Petronas ile Bardas'ı saraydan uzaklaştırmak istemiş, fakat genç imparatordan, Üçüncü Mikhael'den göreceği muameleyi bir türlü düşünememişti. Bu hengâmda İmparator Mikhael büyümeye başlamıştı. Theodora ile nâzırı, genç imparatorun tahsiline son derece itina ettikleri halde hiçbir netice elde etmeye muvaffak olamamışlardı. İmparatorun en ziyade merak ettiği şey, ava gitmek, ata binmek, yarış yapmak, tiyatrolarda ve güreşlerde bulunmaktı. Hayat-ı hususiyyesi ise büsbütün mülevvesti [kirliydi]. Bütün gece sefahat âlemlerinde geçer, ayş ü işretle meşgul olurdu. Theodora ile nâzırı, imparatorun bu haline vâkıf oldukları için kendisini evlendirmek istemişler, Eudoksia isminde bir kız almışlardı. Fakat imparator bir hafta içinde zevcesinden usanmış, eski deliliklerine tekrar devama başlamıştı. Mikhael, sarayda gayet sefîhâne bir hayat imrâr ediyordu [sürüyordu]. Yegâne eğlencesi dostlarını piskopos kıyafetine sokmak, kerîh [iğrenç] ve menâfi-i âbâd [edepsizce] ilâhiler okuyarak sokak sokak dolaşmak, Hazret-i İsa'nın taklidini yapmaktı. Bazen salona patrik kıyafetinde adamlar oturtur, annesi Theodora'yı kandırıp salona gönderir, patrik elbisesi altından saray maskaralarından biri ortaya çıkınca kahkahasından bayılırdı.

İmparatoriçenin kardeşi Bardas, yeğeninin bu zaaflarını bildiği cihetle, kendini affettirmeye muvaffak olur olmaz, genç imparatorun hâlefi fikriyesinden istifade etmiş, onu dama hasmı Theokhetistos aleyhine teşvik eylemişti. Nihayet Theokhetistos'un saraydan teb'idine [uzaklaştırılmasına] karar verilmişti. Bir gün nâzır, Theodora'nın yanına çıkarken sarayda tevkif edilmiş, Theodora vak'adan haberdâr olur olmaz, saçları perişan salondan dışarı uğramış, imparatoriçenin bu hali nâzırın büsbütün felâketine sebep olmuştu. Artık saray halkı Theokhetistos'u sağ bıraktıkları takdirde imparatoriçenin onu tekrar makamına is'ad edeceğine [yükselteceğine] kâil olmuşlar, nâzırın vücudunu büsbütün ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi.

Theokhetistos'un son defa yediği kılıç darbesi, Theodora'nın nüfuz ve mevcudiyetine karşı kat'î ve elim bir darbe yerine kâim olmuştu. Theodora bu darbenin acısını tamamen hissetmişti. O gün Bardas'ın* kanlı cesedi saray koridorlarında yatarken, gürültüler imparatoriçenin odasına kadar çıkmaya başlamıştı. Theodora bu kanlı vak'adan son derece dil-gir [kırılmış] olmuş, kâtillere lânetler ve nefretler yağdırmış, bu hareketi ile kardeşi Bardas'ın adâvetini celb eylemişti [düşmanlığını çekmişti]. Artık Theodora da yalnız bırakılmış, kızları birer birer manastırlara kapatılmıştı. Nihayet sıra kendisine gelmiş, Theodora beyhude mukavemetlerle hükûmeti zaafa düşürmek istemediğinden saltanatı esnasında tasarruf ettiği paraları Senato'ya teslim ederek (Gasteriya) Manastırı'nda gûşe-i güzin-i uzlet olmuştu [tenhalık köşesini seçmişti].

Theodora, manastırda kızlarıyla beraber dindarâne bir hayat imrar etmişti. Kardeşine karşı kalbinde bir kin beslediği cihetle Bardas'ı öldürtmek için saray erkânı ile ittifak etmiş, fakat bu teşebbüsünde muvaffak olamamıştı. O zaman Theodora'nın emvâli müsâdere edilmiş, Dindar Theodora manastırın muzlim [karanlık] odalarında kin ve ihtiras içinde terk-i hayat eylemiştir.

Çevrimyazı: Ayşe ŞEN

Gelecek Yazı: Theophano

* Yazarın kalem sürçmesi: "Theokhetistos'un" olacak.

Kitap

Kültür varlığı olarak
değer taşıyan her türlü
kitap • dergi • belge
kartpostal • afiş vb.'ni
satın almak ve yararlanmanıza
sunmak üzere hizmetinizdeyiz.

ÖZGÜN (OSMANLICA) BASKILAR
Namık Kemal • Tevfik Fikret
Ahmet Rasim • Ziya Gökalp
Ahmet Refik • Rıza Nur • Mehmet Rauf
Hüseyin Rahmi • Abdülhak Hâmid
Halit Ziya • Reşat Nuri vb...

BİRLEŞMİŞ SAHAFLAR
Moda, Fındıdak Sok. No: 13 Kadıköy-İstanbul

Bir Devri Yansıtan Sigara Kâğıdı Kapakları-II *

Dr.R. ANHEGGER

Reklâmcılık, ciddi uğraşlara dayanan bir meslek olmuştur. Bugün olduğu gibi, yüzyıl kadar önce de, reklâmcılar halkın nabzını yoklayarak, isteklerini, duygularını ve meraklarını saptıyor, reklâmlarını buna göre değerlendiriyorlardı.

İncelememin ilk bölümünde, "Hediyeli Cemal Kâğıdı" (Resim 2), azınlıkların çıkardıkları kapak kâğıtları (Resim 13, 14, 15) ve Türk milliyetçiliğinin uyanışını simgeleyen "Jön Türkler Kâğıdı" (Resim 17, 18) gibi örnekleri görmüştük. Kapaklarda artık millî konular yer almaya başlamıştı: "Hayreddin Barbaros" ve "Nasreddin Hoca" gibi (Resim 21, 22). Dört kapaktan oluşan "spor serisi"nden iki örneği (Resim 23, 24) de yayınlamıştık. Bu seriden iki değişik örneği de bu yazıda bulacaksınız: "Cimnastik ve İspor Kâğıtları" (Resim 25, 26). Resim ile tüketicinin ilgisini çekmek isteyen yapımcılar yanında, sözle müşterilerinin millî duygularına seslenen firmalar da vardı: Ali Rıza imzalı "Türk Zaferi Sigara Kâğıdı" (Resim 27), aynı yapımcının "Türk Bayrağı Kâğıdı" (Resim 28), "Millî Sigara Kâğıdı" (Resim 29)'nın imtiyaz sahibi ise "İhtiyat zabitânından Avanoğlu Abdullah Niyazi" idi. Harun Biraderler "Millet Sigara Kâğıdı" kapaklarına (Resim 30) "Osmanlı mamûlatı" sözünü eklemeyi unutmamışlardı. Önceki yazımızda sözü geçen Katalan Biraderler'in (Resim 3) satışa çıkardıkları "Türk Kahraman Sigara Kâğıdı"nda (Resim 31) "Ya Türk kahraman kâğıdından sarıp içmeli, ya sigaradan vazgeçmeli!" önerisi vardı.

Günlük olaylarla ilgisi olmayan kapak isimleri de bulunuyordu. Örneğin, "Mebde-i Servet Sigara Kâğıdı" (bu ismi taşıyan bir firmanın malıydı) ve "Şans Sigara Kâğıdı" (Resim 32). Bu firmanın sahibi, tanınmış imalâtçılardan Hacı Abbas Kehnemûyi idi. Bu kâğıdın bir özelliği, arka yüzündeki övgünün baştan başa "şiir" diliyle yazılmış olmasıydı: "Bir sigara yak da göresin bâri / Sonuna kadar söndürmez nârı/ Ol sebebden başka kâğıd içemem/ Kehnemûyi kâğıdından vazgeçemem" gibi...

Aynı firmanın bir "Tulû" kâğıdı olduğu gibi, Abdülvehab ve Şürekâsı da bir "Tulû" sigara kâğıdını piyasaya sürmüştü (Resim 33). Kapağın kendine özgü bir havası vardı, sol köşede bir camiin bulunması anlamlıydı. Bu firmanın "Hilâl 1331" (1915) adında bir başka sigara kâğıdı daha vardı (Resim 34). Müşterilerini kimler arasından aradığını şu sözlerle açıklamaktaydı: "İslâm ve Osmanlı kardeşler"e seslenilerek "Hilâl-i mülk-i İslâmın bedri tâm olsun/Bu enfes kâğıdın erbab-ı keyfe bâri nâm olsun!" Öte yandan, Selim Kâzım-Necmeddin Hilmi'lerin "Hilâl" sigara kâğıtlarında (Resim 35) şu sözler yer alıyordu: "Felâketzede muhacirlerimiz menfaatine" arka yüzde ise "düşmanın zulmetinden memleketini terkederek Hilâl'in gölgesine sığınan zavallı aç yoksul muhacirler menfaatine". Harp, ölüler, geride kalanlar, yetimler demektir. Bunu en iyi bilen eski askerlerdir. 1327 (1911)'de, Silâhlı Kuvvetler'den Emekliler Derneği'nin İslâm yetimleri menfaatine "Yetim" adlı bir sigara kâğıdını piyasaya sürmeleri salt bir raslantı değildi (Resim 36). Bu kâğıdın, adı geçen dernekçe iki yerde satılmasına karşılık, "Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti" sigara kâğıdı (Resim 37), cemiyetin bir firma ile anlaşması herhalde daha yaygın satılması amacını güdüyordu. Kazanç cemiyetin denetimi altında, firma ve dernek arasında paylaşılıyordu. İki derneğin amaçları birdi: "Vatın kurtarmak, onun uğrunda seve seve feda-yı hayat eden muhterem şehidlerin... bıraktıkları yetimlere yardım etmek"ti.

Türkiye, Birinci Balkan Harbi'nden Kurtuluş'a kadar uzun yıllar barışın yüzünü hemen hemen görmedi. Demek ki harpler toplumun hayatına iyice girmiş, hatta bir reklâm aracı bile olmuştu. Yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, Avusturya'da da Türkiye piyasası için sigara kâğıtları imâl olunuyordu. Bu konuda köklü bir firma olan Jac. Schnabl, daha önce Bleier ile ortak olarak Chicago 1893 Uluslararası Dünya Sergisi münasebetiyle "Le fin de siècle" (yüzyılın sonu) (Resim 38) adı altında bir kâğıdı piyasaya sürmüştü. Bu sefer de Birinci Dünya Harbi münasebetiyle çıkardıkları kâğıtta, Latin harfleriyle (acemice yazılmış), Arap harfleriyle Türkçesi yazılan kal'a, ortada "Yavuz Sultan Selim" Harp Gemisi, "Taht-el-bahir sefinesi" sözlerine resimleriyle birlikte yer verilmişti (Resim 39). İstanbul'da "Kahraman Asker" ve "Osmanlı Askerleri" adlarını taşıyan iki yeni sigara kâğıdı daha yine Kehnemûyi tarafından o sıralarda piyasaya çıkarılmıştı (Resim 40, 41). Almanya, Avusturya ve Osmanlı (Üçlü İttifak) hükümdarlarının resimlerini veren bir kapak kâğıdı da Birinci Dünya Harbi'nin bir yüzünü simgeliyordu (Resim 42). "Silâhdaşlar"da da Alman, Osmanlı ve Avusturyalının elele vermeleri aynı anlamı taşıyordu. Aynı acemice ve yanlış yazılar burada da söz konusudur (Resim 43).

- Bu bölümde bir parantez açmak istiyorum: Türk-Alman ilişkileri denince, kuşkusuz, insanın aklına ilkin ünlü Moltke geliyor. Evet, o bir Alman'dı. Ama bir Prusyalı Alman. Prusya, kuvvetli bir orduya ve düzene sahipti. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de doğrudan doğruya si-

* Dikkat: Araştırmanın basılan ilk bölümünün başlığı her nedense "Eski Sarma Sigara Kâğıdı Kapakları" olarak çıkmıştır. Aslı yukarıda yazılı olduğu gibi, "Bir Devri Yansıtan Sigara Kâğıdı Kapakları" olacaktı. Ancak o zaman okurlar bölüm I'in ilk cümlelerinin ne anlama geldiğini saptayabileceklerdi.

yasî bir emeli yoktu. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu için Prusya'dan subay çağırmak, eskilerin tâbiri ile ehven-i şerdi. Hatta Alman birliği sağlanmadan önce Almanya'dan köylü ve zanaatkâr getirtilmek istendiğini bilen de pek azdır. 1870/71 Harbi'nden sonradır ki, Almanya İmparatorluğu eski emperyalist güçlerin yanında yer alarak tam istimle diğerlerine rakip olmaya başlamıştır. O yıllara kadar Almanya'dan fazla Prusya tanınıyordu. Örneğin, Madame Caroline Pons isimli bir Levantin hanım, "Prusiya'nın Paris'e Duhûlü (girişi)" adlı bir marş bestelemişti. Bu ve öteki bestelerini, dükkânı Beyoğlu Caddesi'nde bulunan ve babası Nürnbergli olan L. Commendinger yayınladı. O ve oğlu Ernest Commendinger 1920 yıllarına kadar, nota ve enstrüman satan dükkânlarıyla İstanbul'un müzik hayatında önemli rol oynamışlardı.-

İlginç kapak resimlerinden biri de Hindenburg adlı sigara kâğıdıdır. Hindenburg'un iki tarafında, Almanca ve Türkçe olarak şu bilgi verilmektedir: "Mareşal Hindenburg, Mazur Bataklıkları kış muharebatında (4-22/Şubat 1915) Kahraman-ı bî-misal" (Resim 44). Oysa, Birinci Dünya Harbi yenilgi ile sona eriyor, Osmanlı İmparatorluğu parçalanıyor. İstanbul işgal altında... Türkler ve Türkçe bir kenara itiliyor. İşgal yılları ile ilgili olduğunu kesinlikle bildiğimiz tek kapak vardır. Adı da "La Paix" (barış). Metin Ermenice, Fransızca ve Rusça'dır. Bolşevikler'e yenilmiş Beyaz Rus Orduları'nın Türkiye'ye gelmeleri 1922'de olmuştur. Türkçe olarak ancak ön yüzdeki ince orta şeritlerde "Sulh Kâğıdı" ve "Elli varaklı" sözleri yer almaktadır (Resim 45). Türkiye, dünya haritasından silinmiş gibidir. Türk Milleti, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği altında düşmanları yenip, özgürlüğüne kavuşacaktır. Bu büyük mücadelenin etkileri sigara kâğıdı kapaklarına kuşkusuz yansıyacaktı. Elimize sadece üç örnek geçti. Birincisi olan "Türk Kuvveti" adlı (Resim 46) sigara kâğıdında bir Türk askeri, doğacak yeni Türkiye'nin hudutlarını gösteriyor. (Musul o sırada henüz Türk sayılmaktadır.) Yapımcısı, adına sık sık rasladığımız Hacı Abbas Kehnemûyi'dir. Kassavi Ailesi'nden Mordo, ikinci kâğıtla (Resim 47) büyük müjdeyi veriyor: "İzmir Türk Zaferi." Arka yüzde şu satırlar yer alıyor: "İzmir Türk muzafferiyatı, tarihte emsâli nâmevcud olduğundan işbu muzafferiyata bir cemile-i hâtıra olmak için biz Türk ve Osmanlıların işbu nam sigara kâğıdından istimal etmeleri bir vazife-i vatanperverâne olduğu gibi bu kâğıdın nefaseti dahi şâyan-ı dikkattir." Burada iki hususa işaret etmek istiyorum: "Türk" sözcüğünün yanında "Osmanlılar"ın da kullanılması, millî duyguların ticarî menfaatlerle karıştırılması. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Ziya ve Naci'nin bastırdıkları "Millî Azmi Sigara Kâğıdı"nda da görülmekte (Resim 48), milliyetçilikle ticaret yanyana yer almaktadır. Kapakta, Ayyıldız, ışığını merkezi Ankara olan hür Türkiye üzerine saçıyor. Resim olarak verilen bu sevinç dolu haber, arka yüzde şu sözler ile ifade ediliyor: "İstiklâl-i millîmiz Allah'ın inayeti, milletimizin metanet ve fedakârlığı, sevgili müncimizin (Kemal Atatürk'ün) rehberliği ve ordumuzun kahramanlığıyla tahakkuk etmiştir."

Yeni Türk Devleti'nin ilk yıllarında sigara kâğıdı ve yapılışı serbestçe devam etmiştir. Bu dönemde en tutulan sigara kâğıtlarından biri "Kibar"dı. Hatta, Turgut Kut'a borçlu olduğum bilgiye göre İstanbul Kâğıtçılık ve Matbaacılık Osmanlı Anonim Şirketi 1339/1923 yılında, 1340 Mâlî senesi için bir "Kibar Sigara Kâğıdı Takvimi" yayınladı. Bununla beraber sigara sarma geleneği gerilemekte idi. Bunun yerine artık hazır sigara hâkim olmaya başlıyor. 1935 yılında Tekel Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile de rekabete ve kapaklara önem verilmesine gerek kalmamıştır. Nihayet sigara kâğıdı kapakları (Resim 49) bugün bildiğimiz şeklini almıştır.

Not: (NS) işaretli kapak resimlerini Sayın Necdet Sakaoğlu'na borçluyum. Yardımları için burada da teşekkür etmek istiyorum.

25

Resim 25)
Ö.Y. Cemnastik (Cimnastik) Kâğıda-ba ruhsat-ı mahsusa-50 varak A.Y. Boş

26

Resim 26) Ö.Y. Elli Varaklı - Ketancılar İstanbul - İspor kâğıdı. A.Y. Boş

7

Resim 27)
Ö.Y. 3 numero - Türk zaferi - Elli varak - En nefis ve en alâ - Türk zaferi - Sigara kâğıdı - Der saadet - Mısır çarşısının Paçacılar kapusu cihetinde Sabuncu hanı sırasında numero 13 Hayırlızade Ali Rıza.
A.Y. Boş.

28

Resim 28)
Ö.Y. Türk Bayrağı - Elli varaklı - Türk sancağı - Dersaadet - Mısır çarşısının Paçacılar kapusu cihetinde Sabuncu hanı sırasında numero 13 Hayırlızade Ali Rıza.
A.Y. Boş.

29

Resim 29)
Ö.Y. Milli sigara kâğıdı - Halis pirinçden ma'mul en alâ - Milli sigara kâğıdı - Elli varak - Sahib-i imtiyazı - İhtiyat zabitânından Avanoğlu Abdullah Niyazi - Dersaadet Çakmakçılar yokuşu Zenbilli han.
A.Y. Övgüler.

30

Resim 30)
Ö.Y. Harun biraderler - Canbaz han numero 13 - Varak 50 - Millet - Çepçevre 10 kez "Millet" - Ruhsat-ı mahsusa - Osmanlı mamulatı.
A.Y. Övgüler.

31

Resim 31)
Ö.Y. 50 varaklı 50 - Türk kahramanı - İstanbul Ketenciler caddesi numero 27 - Katalan biraderler.
A.Y. Övgüler - Sol tarafa: Ya Türk kahraman kâğıdına sarıp içmeli - Ya sigaradan vazgeçmeli.

33

Resim 33)
Ö.Y. Ba imtiyaz-i/I numero/mahsuse - 50 varaklı - Tulû sigara kâğıdı - Saletzâde Abdülvehap ve şürekası - 50 varak - Saletzâde Abdülvehab ve şürekâsı - Dersaadet Sirkeci Kocamanoğlu han 13 - şuabatı: Deposu Malatya'da olmak üzere - Sivas Kayseri El'aziz.
A.Y. Övgüler.

32

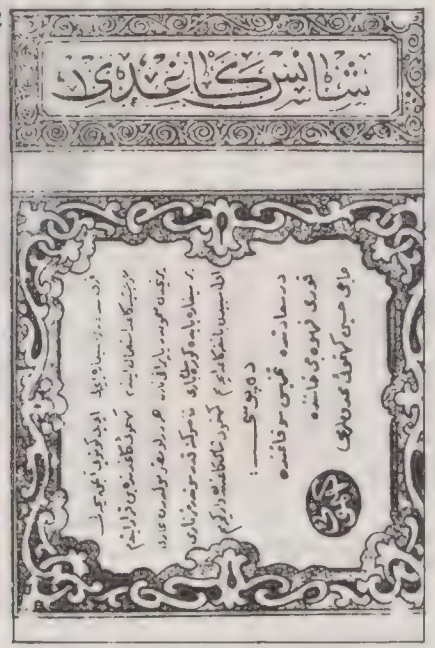

Resim 32)

Ö.Y. Şans sigara kâğıdı - Fransızca: Şans kâğıdı - Türkçe: Alâ cins - 3 - Sıgare kâğıdı... - 3 - Elli varak - Deposu Dersaadet Tahmis sokak Kuru kahvecihan - Hacı Hüseyin Kehnemûyi mahdumları.

A.Y. Şans kâğıdı - 40 seneden beri sigara içeli/iyiyi kötüyü ancak seçeli/Her çeşid kâğıt istimal ettim/Kehnemûyi kâğıdında ben karar itdim/Pirinçden mamuldur yaprâğı narı/Her dürlü muzır müvelidden âri/Bir sigara yap da göresin bari/Sonuna kadar söndürmez nari/Ol sebebdcn başka kâğıd içemem/Kehnemûyi şans kâğıdından vaz geçemem - Adres ve firma.

34

Resim 34)

Ö.Y. Osmanlı Hilâl sigara kâğıdı - Ba ruhsat-i mahsusa - Hilâl 1331 - Cins-i alâ sigara kâğıdı - Samanlızâde Abdülvehab - İstanbul Çiçek bazar Fındıkyan han numero 8 - Hilâl 1331

A.Y. Türkçe ve Arabça övgüler - Sol tarafta: Hilâli mülk-i İslâmın bedr-i tam olsun Bu enfes kâğıdım erbab-ı keyfe bâri nam olsun "Samanlızâde Abdülvehab".

35

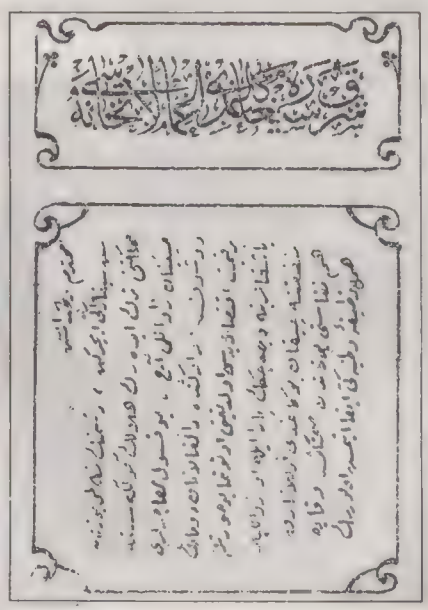

Resim 35)

Ö.Y. İstanbul - Selim Kâzim ve Necmeddin Hilmi İstanbul Tahmis sokak Camlı han numero 6-5 - 50 yaprak - Hilâl sigara kâğıdı - Felaketzede muhacirlerimiz menfaatine mahsus 50 yaprak - numero 3 numero.

A.Y. Şark sigara kâğıdı imalathanesi - Muhterem vatandaş - sen sigaranı içerken, düşmenin zulmü yüzünden - memleketini terk ederek Hilâlin gölgesine - sığınan zavallı aç, yoksul muhacirleri - düşün ve önünde dalgalanan dumanın - bir kıymet-i iktisadiyesi olduğunu unutma bu suretle - başkalarına vereceğin para ile o zavallılar - menfaatine çıkan bu kâğıdı kullanarak - hem nefaseti yüzünden sıhhatını vikaye - hem de vazife-i vataniyeni ifa etmiş olursun.

36

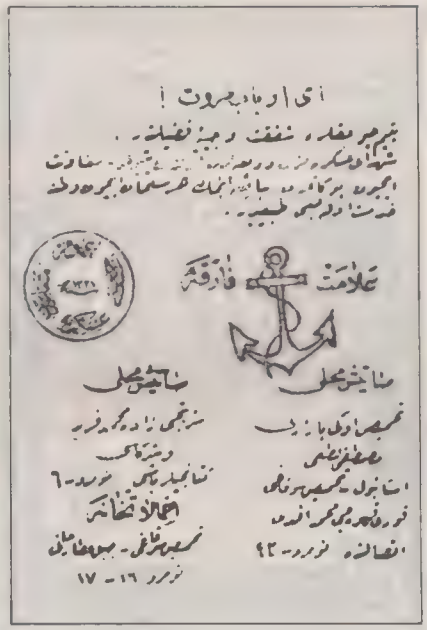

Resim 36)

Ö.Y. İslam yetimlerine muavenet mukteza-i hamiyettir - Elli varak - numero 1 - Dersaadet - Yetim kâğıdı - Sıhhi - Nefis - Vezneciler'de mütekaidîn-i askeriye cemiyeti - Sıhhatını düşünen bu nefis kâğıdı kullanmalıdır.

A.Y. Ey erbab-i mürüvvet! - Yetim çocuklara, şefkat vecibe-i fazilettir - Şüheda-i askeriyemizin vediâları olan yetimlere muavemet - için bu kâğıdı mübaya etmek her müslüman için vatana hizmet olacağı tabiidir - Alâmet-i fârika - "Mühür-i Umumi mütekâidin-i askeriye cemiyeti sene 1327" - Sağda: Satış mahalli - Tahmiş önü pazarı - Mustafa Lütfi - İstanbul Tahmis Sokağı - Kuru kahveci Mehmed efendi - İttisâlinde numero 92 - Solda: Satış mahalli - Şerbetçizâde Mehmed Ferid - ve şürekâsı - Ketancılar başı numero 6 - İmalathanesi - Tahmis sokağı Cebel Attarhanı - numero 16-17

38

Resim 38)

Ö.Y. Yapımcı: Schnabl ve Bleier Viyana - Fransızca: Viyana malı - Sigara kâğıdı - Yüzyılın sonu - Fransızca ve İngilizce: Chicago 1893 fuarında sergilenmiştir - Fransızca: Tescil edilmiş marka - İngilizce: Sigara kâğıdı - En iyi kalite - Viyana, Avusturya'da imal edilmiştir.

A.Y. Boş (N.S.)

37

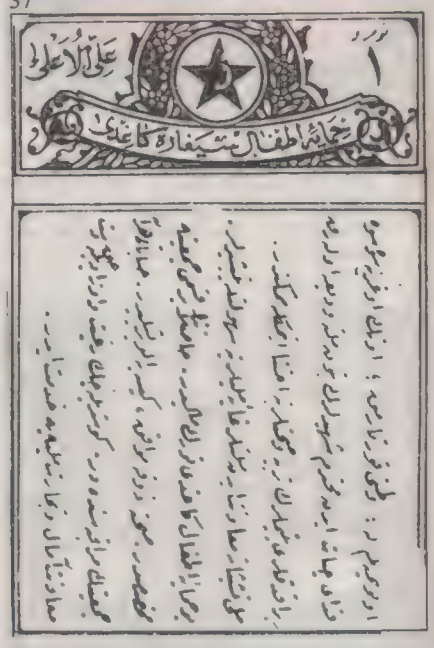

Resim 37)

Ö.Y. Yegâne deposu Mahmudpaşada - 232 numeroda Hafız Fikri - Ba ruhsat-ı mahsusa - Türkiye himaye-i etfal cemiyeti - Sigara kâğıdı - Elli varaklı - Darülhilafe'tül-İslamiyye.

A.Y. Unutmıyalım ki: Vatanı kurtarmak; onun uğruna seve seve - fedai-i hayat eden muhterem şehidlerin bütün millete vedi'a olarak - bırakdıkları yetimlerin terbiye ve sıhhatlarına itina etmekle mümkündür. - Milli teşebbüsata muavenet eden milletler gaye-i millilerine suhuletle yetişirler. - Bu himaye-i etfal kâğıdı Türk malıdır. Hâsılâtının bir kısmı cemiyete mahsusdur. Sıhhata zevke muvafık, keseye elverişlidir. Hesâbâtı her an - cemiyetin murakabesindedir. Gösterilecek rağbet ve uzatılacak dest-i muavenet amâl ve ticareti milliyeye hidmet eder. - Sol tarafta: Numero 1 - Aliyyülalâ - Himaye-i etfal sigara kâğıdı.

39

Resim 39)
Ö.Y. Latin ve Arap harfleriyle: Kal'a - Almanca: Jac. Schnabl ve ortakları Viyena - Latin ve arap harfleriyle: Yavuz Sultan Selim - Almanca: En iyi Sigara kâğıdı - Latin ve arap harfleriyle: Taht-el bahr sefinesi.
A.Y. Boş. (N.S.)

40

Resim 40)
Ö.Y. Ba ruhsat-i mahsusa - Dersaadet - Kahraman asker - Dersaadet - Salomon Menase, Manuel Selanikli ve şürekâsı - İstanbul Rıza Paşa han.
A.Y. Övgüler ve adresi.

41

Resim 41)
Ö.Y. İstanbul Çiçek pazarı - Osmanlı Askerleri - Hacı Abbas Kehnemûyi.
A.Y. Övgüler. Yapımcının mührü ve adresi.

42

Resim 42)
Ö.Y. Yerli mamulatı - En birinci sigara kâğıdı - Dikranyan han numero 27 - Ya Seyf-i Ali - Dersaadet - En alâ sigara kâğıdı - Bu kâğıd birinci nevi olup - muhterem müşterilerimize tavsiye ederiz.
A.Y. Boş (N.S.)

Resim 45)
Ö.Y. Ermenice: Kâğıdın ismi, yapıncısı ve adresi - Türkçe: Sulh kâğıdı - Fransızca: Barış - En iyi - Sigara kâğıdı - Dünyada var olan - Türkçe: Elli varak - Rusça: Sigara - Barış - kâğıdı.
A.Y. Fransızca: Kâğıdın ismi ile övgüsü ve yapıncısının adresi: Mikael Epremiyan ve ortakları, Fincancılar No. 13, İstanbul.

43

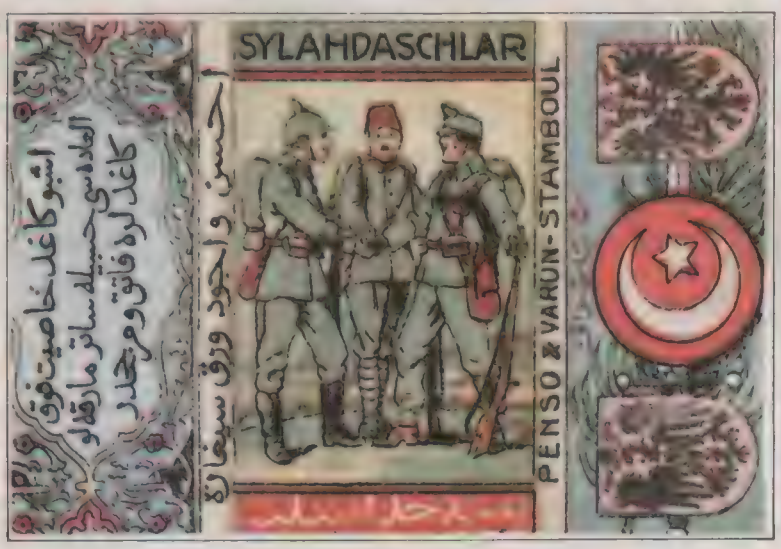

Resim 43)
Ö.Y. 50 yaprak - Penso ve Varon. Stambul - Latin ve arab harfleriyle: Silahdaşlar - Ahsen(?) varak sigara - İşbu kâğıd hâssiyet-i fevk alâdesi hasebiyle satır (!) (sair) markalı kâğıtlara fâik ve müreccahdır.
A.Y. Boş.

44

Resim 44)
Ö.Y. Alman sigara kâğıdı - solda: Sünbüllühan numero 23 - ortada: Mareşal Hindenburg - Mazurya bataklıkları kış - muharebatının kahraman-ı bîmisâli - sağda: Tesamir Sarrafoğlu - Almanca: Hindenburg - Fransızca: Alman kâğıdı - Almanca: Sağdaki türkçesi gibi.
A.Y. Boş.

45

46

Resim 46)
Ö.Y. Numero 3 - Türk kuvveti sigara kâğıdı - Numero 3 - Ba ruhsat-i mahsusa - Türk kuvveti - Askerin işaret ettiği haritada şu isimler bulunmaktadır: Bahr-i siyah, Edirne, İstanbul, İzmir, Ankara, Musul, Bahr-i sefid - Elli varaklı - Umumi deposu - Hacı Abbas Kehnemûyi - İstanbul Çiçek pazarı.
A.Y. Övgüler.

47

47

Resim 47)

Ö.Y. Umumi depo - Yeni Kitapçılar kapusunda Sabuncu hanı karşısında numero 3 - Elli varaklı - İzmir Türk - muzafferiyeti - ba ruhsat-i mahsusa - Mordo Kassavi - İzmir Türk muzafferiyeti sigara kâğıdı.

A.Y. İzmir Türk muzafferiyeti - İzmir Türk muzafferiyeti tarihlerde emsali nâmevcud olduğundan - işbu muzafferiyete bir cemile-i hâtıra olmak içün her Türk ve Osmanlıların - işbu nam sigara kâğıdından istimal etmeleri bir - vazife-i vatanperverâne olduğu gibi kâğıdın nefaseti dahi ayrıca şayan-ı dikkattir. Taklitlerinden sakınmak içün zirdeki imzaya dikkat - buyrulması rica olunur - Mordo Kassavi.

48

Resim 48)

Ö.Y. İstanbul kitapçılar numero mükerrer 13 - Ziya ve Naci - Elli varak - Bahr-i Siyah, Edirne, İstanbul, Bursa, İzmir, Bahr-i Sefid ve merkez olarak Ankara görülmektedir. Kâğıdın ismi: Azm-i milli - En alâ ve en nefis sigara kâğıdı - 50 varak - Azm-i milli - 50 varak.

A.Y. Arkadaş yurduna alçakları uğratma sakın!
Siper et gövdeni dursun şu hayasızca akın
Doğacaktır sana vadettiği günler hakkın;
Kim bilir belki yarın belki yarından da yakın!
- İstiklal-i millimiz Allahın inayeti, milletimizin metanet ve fedakârlığı - sevgili müncimizin rehberliği ve ordumuzun kahramanlığıyle bugün tahakkuk - etmiştir. Arkadaş; yurdumu kurtaracak iktisadî harb bundan sonra başlıyor. Burada bilfiil harb ede - cek senin en ufak bir ihtiyacını bile millet ve dindaşından - tedarik et. Sigara kâğıtlarının altındaki imzalara - dikkat et - Ziya ve Naci - Solda: Azm-i milli sigara kâğıdı - Dünyanın en iyi ve en yüksek kâğıdından mamul olub terkibinde hiç bir madde-i muzırra mevcud değildir.

48

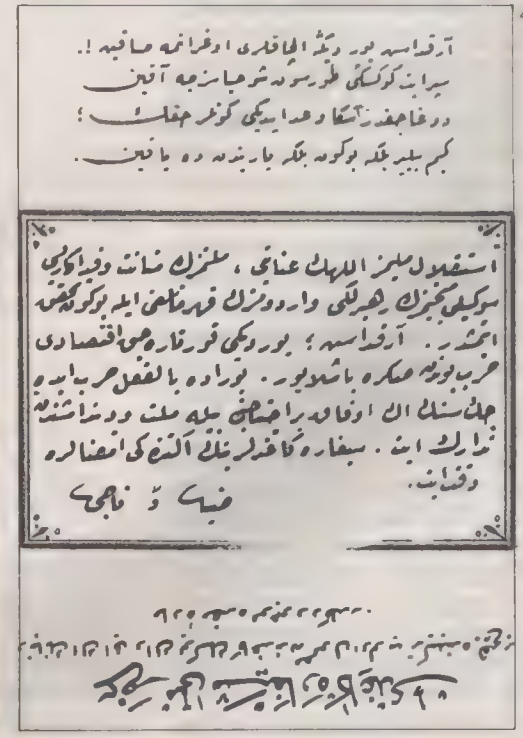

49

Resim 49)

Ö.Y. Sigara kâğıdı inhisarı.

A.Y. Türkiye Cumhuriyeti.

Çarşı

17.Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları

METİN AND

Sanırım "çarşı ressamları" deyimi ilk kez bu yazıda kullanılıyor. Osmanlı resim sanatında minyatür ressamları ya da nakkaşlar üzerine bilgimiz özellikle son yıllarda yapılan araştırmalarla zenginleşmiştir. Bu arada metropoliten ressamlarla taşra ressamları üslûbundaki ayrım da belirlenmiştir. Ancak halk resmi üzerine çalışmalar hemen hemen yok gibidir. Gerçi büyüsel ve dinsel işlevdeki resimler üzerine az da olsa birtakım incelemelere raslamaktayız. Ayrıca duvar, bez, taş, çini, cam, halı üstüne gösterimsel resimler üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra halk resmi üzerine çalışmalar 19. yüzyılın başlarında taşbaskının girmesiyle litografi resimleriyle örneklenmiştir. Oysa bu litografi resimlerden şöyle bir-iki yüzyıl önceki Türkiye'de halk resmi üzerinde durulmamıştır. "Çarşı ressamı" deyimi adından anlaşılacağı gibi, çarşıda dükkânları olan, müşterilerin ısmarladığı konularda resimler yapan profesyonel halk ressamlarıdır. Bu konu üzerinde durulmayışı, Türkiye'deki müzelerde bunların örneklerine nerdeyse hiç raslanmayışındandır. Bu albümler, bu yazının sonunda vereceğimiz örneklerden görüleceği gibi, daha çok Türkiye dışındaki müzelerde ya da özel koleksiyonlarda yer almıştır. Bunun nedeni çarşı ressamlarının alıcılarının yalnız yabancılar olmasından mıdır? Bunların müşterilerinin çoğunluğunun yabancılar olduğu bir gerçekdir. Günümüzde turistler nasıl gidip gördükleri yerleri kartpostal, slayt hatta film ve video kamerasıyla saptıyorlarsa, 17. yüzyılda da ellerinden resim geliyorsa kendileri, gelmiyorsa ilgilendikleri konularda bu resimleri çarşı ressamlarına ısmarlıyorlar, bunları bir albüm içinde toplayıp sonra altlarına kendi dillerinde resim altı açıklamalarının (çoğunlukla Fransızca ve İtalyanca) yazıyorlardı. Kuşkusuz bunların Türk müşterileri de vardı. Ne var ki, bunlar günümüze pek kalmamıştır. Bu daha çok Avrupalıdan farklı olarak kültür değerlerimize gerekli özeni göstermemek gibi olumsuz bir davranışımızdan kaynaklandığı gibi, özellikle tasvirlere karşı bir çekingenliğin de payı olduğunu söyleyebiliriz. Bir açıklama da, belki bunların çoğunluğu erotik konulu resimlerdi, başkalarından kaçırılıyor ve sonra da yok ediliyordu.

Konuyla ilgilenişim 1950'lere gider. Türk tarihinin seçkin bilginlerinden Profesör Franz Taeschner dostumdu. Türkiye'ye sık sık gelir ve inceleme gezilerine başlamadan bir süre Ankara'da evimde kalırdı. Franz Taeschner önemli incelemelerinin yanı sıra bir Türk resim albümünü tanıtmıştır. Söz konusu albümü 1914 yılında sa-

Üstte: Bozdoğan Kemeri, yanda: Anadolu ve Rumeli Kavağı Hisarları.

tın almış, içinde 55 tane renkli resim bulunan bu albümü 1925 yılında *Alt-Stambuler Hof-und-Volksleben* başlığı altında yayınlamıştı. Bu büyük boy taşbaskısı albüm dört resim dışında siyah beyaz basılmıştı. Numaralı dört yüz tane basılan bu albüm birinci cilt olarak gösterilmişti. İkinci ciltte de resimlerin altlarındaki İtalyanca açıklamaları içerecekken bu cildi yayınlamamıştı. Ne yazıktır ki, albümün orijinali II. Dünya Savaşı sırasında ya yokolmuş ya da çalınmıştır. Bu albümün baskısı bilim çevreleri dışında da Taeschner'e bir ün sağlamıştı. Gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında birçok kitapta ve ansiklopedide bu resimler kullanılmıştı. İşte Taeschner Ankara'ya gelişinde hep bu albümle ilgilendiğimi görerek kendisinde son kalan iki nüshadan birini bana armağan etmiş, bir de çok değerli bir bilgi vermişti. Aynı ressamın elinden çıktığını sandığı Venedik'te de bir ikinci albüm bulunduğunu, müzenin adı ve albümün kayıt numarasıyla söylemişti. O zamanlar Türk tiyatrosu, dansı ve şenlikleriyle ilgili kitaplar için sürekli resim arıyordum. Bu umutla bu albümle de ilgilendim. Venedik'e gidişimde albüme baktım. Müze bunların fotoğraflarının özellikle renklilerinin çekilmesine izin vermediği için, bulduğum bir sokak fotoğrafçısına siyah beyazlarını çektirdim. Bu resimleri çeşitli yazı ve kitaplarımda kullandığım gibi dostum Profesör İnalcık da *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300-1600)* adlı kitabında birkaç tanesini kullandı. Her iki albümün de aynı ressamın elinden çıktığına en ufak bir kuşku yoktur. Nitekim Tommaso Bertele adlı bir araştırmacının yazdığı 1932 baskılı *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopl* adlı kitapta her iki albümden resim yayınlanmıştır. Taeschner albümünden altı, Venedik albümünden ise on resim. Başka kitaplarda da bu albümden bir-iki resim yayınlanmıştı. O sıralarda henüz bu konuda yayın yapmayı düşünmüyordum. Profesör Taeschner'i son görüşüm, 1965 yılında Münster'deki evinde oldu. Gene uzun uzun bu iki albümü konuştuk. İki albümün kesinlikle aynı ressamın elinden çıktığını söyledim ve ikinci albümün renkli dialarının sağlanmasında tüm çabalarımın boşuna çıktığını anlattım. Kendisi de aynı güçlükle karşılaşıp sonunda vazgeçmişti. Ancak bu son buluşmamızda kendi albümünün İtalyanca metninin bir kopyasını istemeyi unutmuştum. Ölümünden sonra ise kime başvurulacağını bilmediğimden bunları hiçbir zaman göremedim. Sürekli bu Venedik albümünün renkli dialarını sağlamanın bir yolunu araştırdım. Üç-dört yıl

önce Venedik'ten bir dost bunları benim için çektirdi. Bunları daha önce yabancı dildeki birkaç kitabımı yayınlamış bir dostuma gönderdim. Bu resimlerle çok ilgilendi ve hatta bu diaların çekilmesi için benim ödediğim yüklüce bir parayı bana ödeyerek diaları aldı ve bundan bir kitap yapmam için beni yüreklendirdi. 17. yüzyıl çarşı ressamları üzerine bir kitap fikri böylece doğdu. Bugün kitap her yönüyle baskıya hazır bir duruma geldi. Önce resimlerin konularını kendi başıma çözmeye uğraştım, bir-iki tanesinde takıldım. Venedik'teki bir müzeye hem bu takıldığım noktaları sordum, hem de İtalyanca metnin mikrofilmini istedim. Müze müdürü Giandomenico Romanelli'den aldığım mektupta, metni müze kendisi yayınlayacağı için verilemeyeceğini söylüyor, ama takıldığım noktalarda İtalyanca açıklamalarda bulunuyordu. Ne var ki, ondan yanıt gelmeden önce ben bunları çözmüştüm. Ayrıca İtalyanca metindeki bilgiler de resmi yeterince aydınlatmıyordu.

Ortaya çıkan kitapta ağırlık bu iki albümdeydi. Taeschner albümündeki dört renklinin dördü ile bazı siyah beyazlar yer aldığı gibi, Venedik albümündeki üçü dışında tamamı renkli, ayrıca çarşı ressamlarından başka örneklerle resim bakımından zengin bir kitap hazırlandı. Ne var ki renk ayrımı sırasında Venedik albümünün renkli dialarının iyi olmadıklarından bunların tam hakkını veremedikleri anlaşıldı. Kitap halk resmi kavramının çeşitli yüzlerini, çarşı ressamlarıyla saray nakkaşları arasındaki ortak noktaları ve farkları, çarşı ressamlarının üslûpları, resimlerinin önemi gibi konulardan sonra, iki albümü içerik bakımından incelemekte ve en sonra da bilinen çarşı ressamlarının eserlerinin bir dökümü verilmektedir.

Evliya Çelebi dört çeşit ressam üzerine bilgi vermektedir: Bunlar sırasıyla *Esnaf-ı Nakkaşan-ı Cihan, Esnaf-ı Nakkaşan-ı Musavviran, Esnaf-ı Falciyan-ı Musavvir* ve bir de *Esnaf-ı Oymacıyan.* Ancak bunların çarşıda da dükkanları bulunmakla birlikte, bizim çarşı ressamı adını verdiğimiz ressamların onun anlatısına göre bunlardan hiçbirine girmediği anlaşılmaktadır. Bunların 17. yüzyılda çıkışı da bir raslantı değildir. Türk minyatür ressamlığı daha çok kitap resimleme sanatıdır, bir başka deyişle edebi tarihi, bilimsel metinlerin resimlendirilmesine dayanır. Gerçi 16. yüzyılda da bir iki örnekte metinden bağımsız *murakka* denilen albümler yapılmış olmakla birlikte, konuları bakımından ötekilerden büyük farkları yoktur. Bu işin prototipi denilebilir ki, I. Ahmet Albümü diye bilinen Topkapı Sarayı'ndaki B.408'de kayıtlı albümdür. Sultan I. Ahmet'in emriyle hazırlanan bu albümün özelliği, yalnızca bir metne bağlı olmayışı değildir; günlük yaşamdan sahneler çizerek toplumsal yaşamın bir kesitini vermesidir. Çarşı ressamlarının ele aldıkları konularla çok benzeşmektedir. Bunu başka albümler izlemiştir. Ancak gene de minyatür ya da saray nakkaşlarının üslûbu egemendir. Bu bakımdan yanıtlanması gereken soru, saray nakkaşları ile çarşı ressamlarının aralarındaki ortak ve farklı noktalar nelerdir. Kısa bir yazıda bunları bir bir göstermek olanaksızdır. Ancak en önemlisi her ikisi aynı kültür ortamından çıktığına göre, temelde aynı ortak şemadan hareket etmektedir. İşte bu ortak şemada her iki çevrenin yaklaşımı değişik olmaktadır. Saray nakkaşları için arttırmalı, çarşı ressamları içinse eksiltmeli bir yöntem uyguladıklarını söyleyebiliriz. Bunu daha açarsak, saray nakkaşları temel şemaya renk, ayrıntı, süs bakımından çok şeyler eklemektedir. Daha çok renk ve yaldız kullanmakta, giyim kuşamda, mimarî süslemelerde ayrıntılara gitmekte, buna karşılık temel şemada çarşı ressamları gereksiz her şeyi atmakta, renkleri azaltmakta, ekonomik davranışıyla daha çok karikatüre yaklaşmaktadır. Temel şema dediğimizde ise anatomi ve perspektife, oranlara önem verilmemekte, gölge, üç boyutluluk yansılsamasını verecek her yönteme sırt çevrilmekte, önem verilen ögeler abartılmakta, ağırlık ve yer çekimi kuralına uyulmamaktadır. Temel şema için en iyi örnek padişah portreleridir. Saray nakkaşları pek çok padişah portresi dizileri yapmışlardır. Hepsi aynı şemayı kullanmışlardır. Taeschner ile Venedik albümleri de aynı şemalara uymuşlar, fakat eksiltmeli olarak. Örneğin geri plandaki süslemeleri kaldırmışlardır. Bir-iki portrede ise ekleme yaptıkları da olmuştur. Örneğin I. Osman'ın eline bir kılıç, Yavuz Sultan Selim'in eline bir gürz verilmiştir. Taeschner albümünde üç padişah portresi olmasına karşın Venedik albümünde sırayla 16 padişaha yer verilmiştir. Her iki albüm IV. Mehmet çağında yapılmış olmakla birlikte, bu padişahın portresi yoktur. Ressamın Genç Osman'a aşırı bir ilgisi görülmektedir. Taeschner albümünde Genç Osman'ın portresinden başka, Genç Osman'ı tahtında bayram tebriklerini kabul ederken, hokkabaz gibi çeşitli hüner sahiplerini seyrederken, sekiz çifte kürekli saltanat kayığında giderken göstermiştir. Venedik albümünde ise gene portresinden başka kafes ardından kubbealtı vezirlerini izlerken, hareme girişinde harem kadınlarının sultanı ellerinde çalgılarla karşılayışı, çift sayfa üzerinde Genç Osman at üzerinde ordunun başında giderken (Hotin seferinden dönüşü olabilir) gösteren resimler vardır.

Her iki albümün aynı ressamın elinden çıkmış olması ise çeşitli bakımlardan kanıtlanabilir. Renk, üslûp, albümlerin düzeni, çizim gibi. Albümlerin ikisini de ısmarlayan İtalyan olduğu için, Girit savaşları ayrıca Venedik'le Osmanlı devletinin diplomatik ilişkileri en çok işlenen konular arasında yer almıştır. Ancak bir kanıtla bu durum kesinlikle belli olmaktadır. Buraya da aldığımız Taeschner albümünde Bozcaada'nın Venedik askerlerince saldırıya uğraması ile Venedik albümündeki aynı adanın Osmanlılarca geri alınışını gösteren resmi karşılaştırmak yeterlidir. Gerek konum bakımından gerek kalenin, gemilerin, ağaçların çizimi ve konumu, oranlar bakımından iki resim tıpatıp aynıdır.

Çarşı ressamlarının eserlerinin sanat bakımından değerlendirilmesinden önemlisi, bu resimlerin içerikleriyle tarih bakımından çok önemli belgeler oluşturmasıdır. Buna en güzel örnek, buraya da resmini aldığımız Rumeli ve Anadolu Kavağı'ndaki hisarlardır. Genellikle birçok yazar

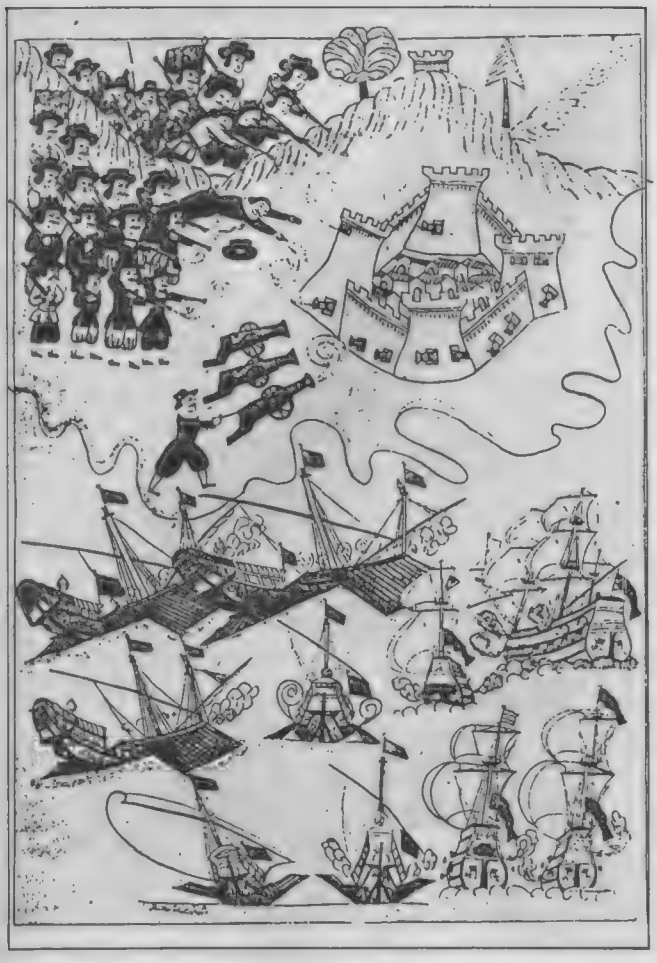

Bozcaada'ya Venedik saldırısı (Taeschner Albümü)

bu kaleleri Bizans'tan kalma Ceneviz kaleleri diye ad takılan kalelerle karıştırmaktadırlar. Oysa resimde görülen kaleleri, IV. Murat kuzeyden gelen Kazak akınlarına karşı yaptırmıştır. Bugün bir taş bile kalmamış bu kalelerin yeri bile bilinmemektedir. Evliya Çelebi Seyyahatnamesi'nin I. cildinin 461. sayfasında bu iki kalenin boyutları, konumu ve içindeki binalar üzerine ayrıntılı bilgi verilmektedir. Evliya Çelebi okunduğunda kulağa masal gibi gelen bu bilgiler, halk ressamının resmiyle somutlaşmaktadır. Öyle sanıyorum, bu resim söz konusu kaleler üzerine elimizdeki tek belgedir. Venedik albümünde bu türlü örnekler çoktur. Ressam Çanakkale'deki kaleleri de böyle göstermiştir. Bu arada Avret Pazarı diye bilinen, fakat kimi yazarların adına aldanıp burayı esir alıp satılan bir yer olarak düşündükleri yeri de çizmiştir; resimde de görüldüğü gibi burası haftalık bir pazar yeridir. Burada 402 yılında İmparator Arkadius'un diktiği dikili taş vardır. Evliya Çelebi bu sütunun üzerindeki resimleri anlatmaktadır. Ressamımız da bu resimleri göstermiştir. Albümde bir de köprü vardır. Bunun kesinlikle 1523-25 yıllarında yaptırılmış, çağında çok önemli olan Bostancıbaşı Köprüsü olduğunu söyleyebiliriz, çünkü üç gözlü tek taş köprü, günümüzde de duran Bostancı'daki köprüdür. Albümde çeşitli kervansaraylar, pazar yerleri, dikili taşlar, Yedikule, Bozdoğan Kemeri yer almıştır. En çok da 1644-1669 yıllarında sürüp gitmiş Girit savaşları ve bununla ilgili diplomatik olaylar anlatılmıştır. Taeschner albümünde olduğu gibi hem saray yaşamından, hem de ev içi yaşamdan sahnelere yer verilmiştir. En ilginç resimlerden biri iki sayfa üzerine İstanbul'daki bir yangını gösteren resimdir. Albümün yapıldığı IV. Mehmet dönemi yangınlarından 1637'dekini gösterdiğini sanıyoruz. Taeschner albümünün eğlence, spor oyunlarına çok yer vermesine karşılık, Venedik albümünde bir kadın toplantısındaki çengiler gösterilmiştir.

Taeschner ve Venedik albümünün gerek halk sanatımızı örneklemesi, gerek çağını belgesel yönden aydınlatması bakımından değeri ortadadır. Çeşitli müzelere dağılmış çarşı ressamlarının öteki albümlerine gelince, bunlar çoğunlukla tek tek giyim kuşamı gösteren resimlerden oluşmuş, ancak pek azında bu tür kornpozisyonlara yer verilmiştir. Bu albümler üzerine kısa bilgiler verelim.

FRANSA: Bibliothèque Nationale'de bu türden birçok albüm bulunmaktadır. Bunlardan Od.6'da 49 resim yer almıştır. Daha çok giyim kuşamı göstermektedir, yazılar hem Türkçe hem Fransızcadır. Od.7'de 60 resim bulunmaktadır, daha öncekine benzemektedir, 1688 tarihini taşır. Od.8'de 12 padişah portresi bulunmaktadır. Od.26 ve Od.26a- iki cilt olan bu albümde çeşitli resimler yanında oyma işi çiçek resimleri de yer almıştır. Birinci ciltte 124, ikinci ciltte 122 resim bulunmaktadır.

İNGİLTERE: British Museum ve British Library'de pek çok sayıda bu tür albümler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi iki cilt olan (1974-6-17-012) (1) ve (2) BM'dir. Bu çok zengin iki albümü I. Abdülhamit Prusya Elçisi General Diez için yaptırtmıştır. Onun için de bu albümlere Diez albümleri denilmektedir. Birinci ciltte 114, ikinci ciltte ise 111 resim bulunmaktadır. Gene British Museum'da, 17. yüzyıldan bir albümde (1928-3-23-046 BM) 122 resim bulunmaktadır; yazılar İngilizce, Fransızca ve Türkçedir. British Museum'daki bir başka albüm de 17. yüzyıldan olup (1974-6-17-013) numarada kayıtlıdır ve 59 resim içermektedir. Fransa'daki sözünü ettiğimiz albümlerden biri gibi içinde oymacılık örnekleri de bulunmaktadır.

İngiltere'de Oxford'da Bodleian Library'de üç tane albüm bulunmaktadır. Bunlardan Douce Or.c.1 numaralısı büyük bir olasılıkla 17. yüzyılda yapılmıştır. İçinde 11 resim vardır. Douce Or. c.2 numaralı olanında ise 30 resim bulunmaktadır. İçinde III. Selim'in de portresi bulunduğundan söz konusu albüm geç 18. yüzyıldandır. Üçüncü albümde (Bodl.Or.430) 57 resim bulunmakta-

Üstte: Solda, Bozcaada'yı Osmanlıların geri alışı (Venedik Albümü), sağda Avret Pazarı. Yanda: Genç Osman bayram tebriklerini kabul ediyor (Taeschner Albümü).

dır; ancak bu albümün Türk çarşı ressamlarının elinden çıktığı kesin değildir.

İTALYA: Venedik. Bizim incelediğimiz Venedik albümünden başka Venedik'te Marciana kitaplığında CL IV 491 (5578)'de kayıtlı *Foggi diverse del vestire de'Turch* başlığını taşıyan bir albüm daha vardır, burada da çarşı ressamlarının 65 tane resmi bulunmaktadır. Floransa'da da bir albüm bulunmaktadır. Laurentiana kitaplığında 8132/272710 da bulunan bu albümden kitabım için örnekler elde etmekle birlikte kaç resim içerdiği hakkındaki yazılı sorularıma yanıt alamadım.

İSVEÇ: Stokholm'de Kungliga Biblioteket'te Ralamb 8:0,10'da kayıtlı olan bir albümde 120 resim bulunmaktadır, bir resim de kâğıdın iki yüzüne çizilmiş olup, ayrıca madalyon biçiminde 6 portre vardır. Söz konusu albümü İsveçli Baron Claes Ra-

lamb 1657'de İstanbul'a geldiğinde satın almıştır.

HOLLANDA: Leiden'de Rijksmuseum Voor Volkenkunde'de 360 numarada kayıtlı, içinde 59 resim bulunan çarşı ressamlarının bir albümü bulunmaktadır.

POLONYA: Varşova'da Ulusal kitaplıkta (Biblioteke Narodowa) BOZ 165 kod numaralı 17. yüzyıl albümünde çarşı ressamlarının 100 resmi bulunmaktadır. İlk resim at üstünde Sultan İbrahim'i göstermektedir.

TÜRKİYE: Ankara Etnografya Müzesi'nde iki albüm bulunmaktadır. Profesör Günsel Renda'nın bu müze için hazırladığı katalogda bunlardan 8283 numaralısında 256 tane giysi resmi yer almıştır. İkinci albüm ise 9005 kayıt numaralı olup, 21 tane giysi resmi yer almıştır.

Bu sayılanlardan başka çarşı ressamlarının çeşitli yerlerde başka albümleri de bulunmaktadır.

Üstte: Yangın.
Yanda: Yavuz Sultan Selim.

Millî Hâkimiyet ve Millî Birlik Kavramları

Prof.Dr. HÜSREV HATEMİ

Millî Hâkimiyet kavramının kökleşmesi hattâ oluşmasının ilk basamakları için bile, millet kavramının bir geçmişe ve bir çağrışımlar dizisine sahip olması gerekir.

Bazılarımız tarafından sanıldığının aksine, bizde millet kavramı hiç de "çok yeni" veya "Fransız ihtilâlinden oldukça sonra" değildir.

Bu gerçek, kendimize moral vermek için tekrarlanan bir kalıp-düşünce değil, saf gerçektir. Türk kelimesinin 8. yüzyılda Göktürk Kitabelerinde (Orhun Yazıtları) kullanıldığını biliyoruz. 8. yüzyılda bir millet adının yazılı belgelerde kullanılması gibi bir olay ardından, çok uzun süren bir karanlık devre gelip de bu kelime kullanılmaz olsaydı, belki yine de millet kavramının bizde yeni olduğunu ileri sürenlere hak vermek mümkün olurdu.

Oysa, Türk adı ve millet kavramı kısa unutulma devirleri atlatsa da silinmemiştir. Göktürk yazıtlarını izleyen yüzyıllarda Arap-İslâm edebiyatında ve yıkıldıktan sonra tekrar kendini toplamaya çalışan İran edebiyatında özellikle İran mitolojisinin anıt eseri Şehnâme'de, yine Türk varlığını görüyoruz. 11. yüzyılda, Türk dilini Arapça ile karşılaştıran Kaşgarlı Mahmut, bu işi bir saray eğlencesi veya kalem denemesi olsun diye yapmamıştır. Türk dilini tanıtmadan önce, Türk boylarını tanıtan yazar, "Bizans ülkesine en yakın olan Oğuz Boyları Peçeneklerdir" derken, bize coğrafya bilgisi vermenin ötesinde, o yüzyıldaki Türklük bilincinin derecesini göstermektedir. Bu konular üzerinde biraz kulaktan bilgilere alışık olduğumuzdan, çok defa, Peçenek veya Gagauzlarla Türk olarak ilgilenmeyi bize Batılı Türkologların öğrettiğini sanırız.

Yine 11. yüzyılda, Yusuf Has Hâcib'in yazdığı Kutadgu Bilig adlı eserde açıkça, Türk ve Türkçe kelimeleri kullanılmaktadır.

"Bu Türkçe koşuğlar tüzettim sanga
oku da unutma dua kıl manga"

8. ve 11. yüzyıllardaki bilinç düzeyimizi gösteren bu kanıtları küçümsemek için en ufak bir sebep veya bahane yoktur. Eski Yunan ve Roma edebiyatlarını bir yana bırakarak, mesela Fransız, İngiliz veya İskandinav edebiyatlarını ele alalım. 8. ve 11. yüzyıllarda hangisinde millet ve dili savunan daha güçlü metinler buluruz?

Fransızcanın şimdiki şekline en yakın metin ancak 9. yüzyıla aittir. Göktürk yazıtları, Divan ü Lügat-it Türk, Kutadgu Bilig gibi eserleri olup da kıymetini bilmeme durumuna en uygun deyim "bulduk-ça bunumak" deyimidir. Anadolu Selçukluları devresinde, Türkçenin resmî dil olmaması sebebiyle unutulduğu sanılır. Fakat bu sadece görünüşte böyledir. Bu devirde Farsçaya da idarî, askerî ve malî Türkçe terimler girmiş, Türkçenin yoğun etkisi ile henüz resmî dil Türkçe değilken, Mevlâna ve özellikle oğlu Sultan Veled Türkçe mısralar söylemişlerdir.

Türk dili bilinci ve Türk milletinden olma bilinci, o kadar köklüdür ki, bu iki asırda Türkçe ortadan silinme yerine bu devre sonunda resmî dil kimliğini kazanmıştır. Eğer bu bilinç olmasaydı, Selçuklu Devleti'nin yıkılış yıllarında yaşayan Âşık Paşa

"Türk diline kimseler bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu, ol ulu menzilleri"

diyerek devirden şikâyet etmek yerine, Farsça konuşan ve yazanların meclisine yanaşır ve hayat da kendisi için daha kolaylaşırdı.

Yine bazılarımızca sanılır ki, Türk dili bilinci ve Türk dilini korumak, sadece beylikler devrine özel olup, daha sonraları bu kavramlar unutulmuştur. Bu düşünce de temelsizdir. Türk ve Türkçe kelimeleri hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. 15. yüzyılda İkinci Bayezıd'a sunulan, Firdevsi-i Rûmi'nin Kutbnâme adlı eserinde Türk ordusundan daima "Türk" adı ile bahsedilmekte, Osmanlı veya İslâm ordusu terimleri kullanılmamaktadır.

Kıldı Türke varmağun tedbirini
Lâkin anmaz ol Hâkun takdirini
Didi Türkçe olalım mı yağı biz
Türk iline basalum ayağı biz

Türk ve Türkçe kelimelerini unutmayan Anadolu Türkleri'nin dış Türkleri unutmadıklarını gösteren örnekler de vardır. Bu örneklerden birini, 16. yüzyıl şairlerinden Hayalî Bey'den alıyoruz. 16. yüzyılda İran'a Türk sülâlesi hâkimdir. Kendi şiirlerinin İran'da da beğenildiğini duyan Hayalî Bey, aşağıdaki beyit ile öğünmektedir.

Ben Hayalî, Rûm'da bir rind-i dürdâşâm iken
Câm-ı Fağfûrî içer Hakan-ı Türkistan bana

(Ben, Hayalî, Anadolu'da şarap tortusu içen bir kalender iken, Türkistan Hakanı benim için kadeh kaldırıyor). Hayalî, Türk sülâlesinden olan İran Şahı'na "Türkistan Hakanı" demektedir.

17. yüzyılda Evliya Çelebi, musiki toplantılarına "Hüseyin Baykara meclisi" adını vererek, Osmanlı Türkleri'nin Asya'da kalan geçmişleri ile bağlarını unutmadıklarını ortaya koymaktadır. Yine ay-

nı yüzyılda, Sultan IV. Murad çok sevdiği nedimi elinden alınarak, isyancılar tarafından öldürülünce, hece vezninde ve halk Türkçesiyle şöyle ağıt yakmıştır.

Yola düşüp giden dilber!
Musa'm eğlendi gelmedi
Yoksa yolda yol mu şaştı?
Musa'ın eğlendi gelmedi.

Saray halkı Türkçeden uzaklaşsaydı, Sultan IV. Murad'ın bu halk tipi ağıt yerine Farsça bir mersiye söylemesi beklenirdi. Yine aynı yüzyılda bir ıslahat projesi olan Kitâb-ı Müstetab adlı eserde, kitaptan herkesin yararlanmasını sağlamak için "Lisan-ı Türkîde" yazıldığı bildiriliyor.

18. yüzyıla ait ve özel kitaplığımızda bulunan bir yazmada ise yazar, rüyasında peygamberi gördüğünü, onun da kitabı "Türkçe" yazmasını tavsiye ettiğini bildirmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak isteyen milletlerin başlattığı milliyetçilik akımları ile birlikte Türkçülük ve milliyetçilik akımları daha yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Türkologların bu konudaki geniş kapsamlı çalışmaları tabiî olarak büyük yankılar yaptığından, bizde biraz şematik bir görüş oluşmuştur. 19. yüzyıla kadar Türklüğün ve Türkçenin hor görüldüğünü ve unutulduğunu sanırız. Halbuki benzer tecrübeleri birçok Avrupa devleti de geçirmiştir. Alman Birliği'ni kurmaya çalışan Büyük Friedrich devrinde dahi, saray halkı arasında Fransızca konuşma moda halindeydi. Fakat Almanlık ve Almanca unutulsaydı, sonraki yıllar ortada Almanya olmazdı. Bu konunun üzerinde fazla durmamızın sebebi, millet kavramı ve milliyetçilik konularında herhangi bir geç kalma kompleksine kapılmamıza sebep olmadığını belirtmek isteğidir.

Milliyet Kavramının 23 Nisan 1920 Öncesi Durumu

Şimdiye kadar, Türk ve Türk dili kavramlarının 19. ve 20. yüzyıla gelinceye kadar geçirdiği aşamaları incelemeye çalıştık. 19. yüzyıl başında, Fransız ihtilâlinin etkileri ile Yunanlılar, Sırplar, Bulgarlar arasında başlayan milliyetçilik hareketlerinin sarstığı imparatorluk, bir müddet için Osmanlılık kavramına başvurmuş, fakat bu kelimeyi kullanırken, daha çok Türklüğü kasdettiğini de sezdirmiştir.

Malî yönden büyük borçlar altında ezilmeye başlayan Osmanlı Devleti, tıp öğretimine ve Tıp Cemiyeti oturumlarına Fransızcanın hâkim olduğu Abdülâziz devrinde, bütün itirazlara rağmen, yükseköğretim dilini Osmanlıcaya (dolayısı ile Türkçeye) çevirme bilinç ve başarısını göstermiştir.Berlin Antlaşması'nın yapılarak Romanya'nın ve Bulgaristan'ın imparatorluktan ayrıldığı yılların hemen ardından, 19. yüzyıl sonunda yazılan Şemsettin Sami sözlüğünün adı da Kamus-i Türkî'dir (Osmanî değil).

Birinci Dünya Savaşı başlarken Türk aydınları bu kısır döngünün içindeydiler. Türkçü olanlar "diğer unsurların yaptığını neden Türk için yasaklayalım" düşüncesinde iken, yine devletin bütünlüğünü düşünen bazı samimi aydınlar da, bu kavramdan korkuyordu. Samimilik notunu, ilerde Millî Kurtuluş Savaşı'na katılanlara veriyoruz. Birinci gruba sadece bir örnek isim olarak Ziyâ Gökalp, ikinci gruba da Mehmet Akif verilebilir. Bu iki düşüncenin yalnız bizde çatıştığını sanmayalım. Bu sanı da bizde bir kompleks oluşmasına sebep olur. Meselâ, Hintli Müslüman şair Muhammed İkbal de, aynı yıllarda "Hilekâr Batılı Lord, vatan kavramını öğreterek, bizi parçaladı. Kendisi ise birlik hâlinde" diyerek, milliyetçilik hareketlerini "parçalanma" olarak tanımlamıştır.

Mehmet Akif'in Kurtuluş Savaşı'nı görmesine karşılık, İkbal, Pakistan'ın kuruluşunu görememiştir. Fakat herhalde İkbal de Pakistan'ın kuruluşunu sevinçle karşılardı. Mustafa Kemal Paşa ve diğer yurtseverlerin 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'ni actıkları gün, millet ve Türk kelimeleri, çok özetleyerek verdiğimiz bu çağrışımlar birikimine sahipti.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, Türk aydınları ciddi bir eziklik ve bunalımın ağır baskısı altında idiler. Ülkenin geleceği için yetiştirilmiş yüzbinlerce genç kaybedilmiş, memleket işgal altında ve nerdeyse her yabancı pasaportlu kişinin kendini uluslararası bir mahkeme heyeti başkanı yerine koyarak Türklerden hesap sormaya kalktığı kara günlerde, milliyetçi olmak için, Türk milliyetçiliği bilincinin köklü bir geçmişe ihtiyacı vardı.

Yazımızın başından bu yana belirtmeye çalıştığımız gibi, bu geçmişe sahip olma bakımından hiçbir eksiğimiz yoktu. Kara günlerde bütün uluslar, önce kendilerini toplamak için, keder uyarıcısından hareket ederler. "Yok mudur kurtaracak bahtı kara mâderini" veya "erkeksiz vatana düşman yaraşır" gibi elem dolu cümleler, kendini sınama yoludur. Millet aldırmayıp keyfine bakıyorsa, durum ümitsizdir. Kurtuluş Savaşı başlarında olduğu gibi redd-i ilhak cemiyetleri, Sultanahmet Mitingi, Erzurum ve Sivas kongreleri gibi tepkiler gösteren milletler bu sınavı atlatmış demektir.

Keder ve ye's ile yapılan birinci basamak sınav atlatılmış, ikinci basamak sınav ise Mustafa Kemal Paşa ve ona inanan bütün millet tarafından Kurtuluş Savaşı ile atlatılmıştır.

Millî Hâkimiyet ve Millî Birlik

Mustafa Kemal Paşa iken milliyetçi olan Atatürk, Atatürk iken yine milliyetçidir. Atatürk milliyetçiliğinde başından beri ırkçılık yoktur. "Ne mutlu Türküm diyene" sözünde bu görüş en güzel ifadesini bulmuştur. Fakat bu görüşü Atatürk'ün kasdetmediği ölçüde aşırıya götürerek, Asya'daki Türk kökenimizi reddetmek de doğru değildir. Bu da çok gereksiz bir aşağılık kompleksi belirtisi olur. Atatürk, Orta Asya Türklüğünü inkâr etseydi, dil ve tarih konusundaki bütün çalışmaları Anadolu'dan başlatırdı. Belçika'da, Fransa'da, İsviçre'de Fransızca konuşanlar yaşamakta ve bunların birbiriyle birleşme ülküsü olmadan da ortak kültür ve edebiyat ürünlerinden yararlanabildiği görülmektedir. Almanya, Avusturya ve İsviçre'de Almanca aynı durumdadır. Demek ki, dış Türklerle kültür bağlarımızın bilincinde olmak (ırkçılık gözetmeden) bizim için de yararlı olabilir. "Anadolu'ya birkaç yüz bin Türk gelerek Türkçe öğretmiş, geriye kalan milyonlar bu toprakların yerli halkıdır" demek, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarını çok yetenekli ve atlarının terkisinde odiyovizüel lisan kasetleri taşıyan lisan hocaları saymak gibi, mantık dışı bir görüş tarzıdır. Biz bu konuda yine Atatürk'ü dinleyelim. "Bizimle işbirliği yapan bütün milletlere saygı gösteririz. Onların bütün milliyetlerinin icabatını tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz herhalde hodbinâne ve mağrurâne bir milliyetçilik değildir".

Millî hâkimiyet, millî birlik ile beraber olursa büyük bir güç demektir. Millî hâkimiyete, millî birlik ile beraber sahip olan milletler, dış etkilere kapalı olma mutluluğuna erişmişlerdir. Kendi dilleri, ülküleri ve geleceklerini kendileri belirler. 1920'den bu yana sahip olduğumuz bu mutluluğun kıymetini bilmemiz için, nelere mâl olduğunu sık sık düşünmek şarttır.

KAYNAKLAR

Divan ü Lügat-it Türk (Besim Atalay Çevirisi TDK.
Hayalî Bey Divânı (Ali Nihat Tarlan) İstanbul Üniv. Yayını, 1945. s.98.
Kutbnâme (Firdevsi-i Rûmi) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980
Kitab-ı Müstetâb (yayınlayan: Prof.Dr. Yaşar Yücel; Ankara, 1983)
Kutadgu Bilig (yayınlayan: Reşid Rahmeti Arat), Türk Dil Kurumu Yayınları; 2'nci Baskı, 1979
İnkılâp Tarihimiz ve Atatürk İlkeleri (Prof.Dr. Ayferi Göze), İstanbul, 1984

TÜRKİYE'DE OSMANLI BAYRAKLI KARTPOSTALLARININ SATILMASINA KARŞIN

Hiçbir Zaman Bizim Olmayan İki Türk Dretnotu

II. Abdülhamit, Abdülâziz'in büyük önem vererek oluşturduğu -demode- donanmanın onun tahttan indirilmesinde oynadığı rolden ürkerek, Haliç'te çürümesini sağlamıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde, salt devlet bütçesi olanaklarıyla donanmanın yenileştirilemeyeceği anlaşılınca, *Tanin* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri bu amaçla halktan yardım toplama kampanyaları açmışlardır. Daha sonra, bu çalışmaların bir dernek kuruluşu içinde sürdürülmesi yeğlenerek, Padişah Mehmet Reşad'ın himayesinde, 1909 Temmuz ayında "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti" kurulmuştur. [Bu dernek, 1910 yılı Mart ayından başlayarak on yıl süreyle haftalık bir *Donanma* mecmuası da çıkarmıştır.] İlk yıl sonunda, dernek topladığı paralarla Almanya'dan *Yadigâr-ı Millet, Gayret-i Vataniye, Nümune-i Hamiyet* ve *Muavenet-i Milliye* adlarını verdiği dört muhrip satın almıştır. Bundan sonra, hükûmet derneğe beş milyon liralık bir ödenek ayırmış ve Donanma Cemiyeti'ne gelir getirecek tekeller vermiştir. Dernek, ayrıca kurban derileri toplamaya, fitre ve zekât kabul etmeye başlamıştır. Düşük padişah II. Abdülhamid'in mücevherleri de satılarak, paraları derneğe

Vickers Ltd. Şirketi'ne ısmarlanan Reşadiye'nin omurgası 1911 Aralık ayında kızağa konuldu. (Yukarıda) 11 Nisan 1912'deki görünümü.

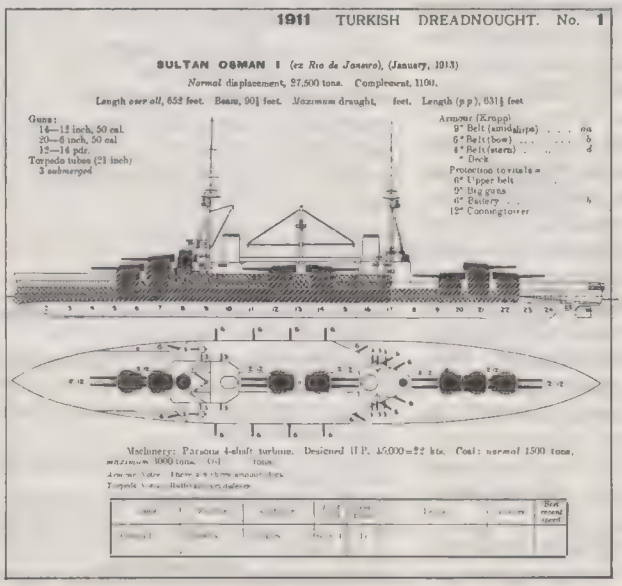

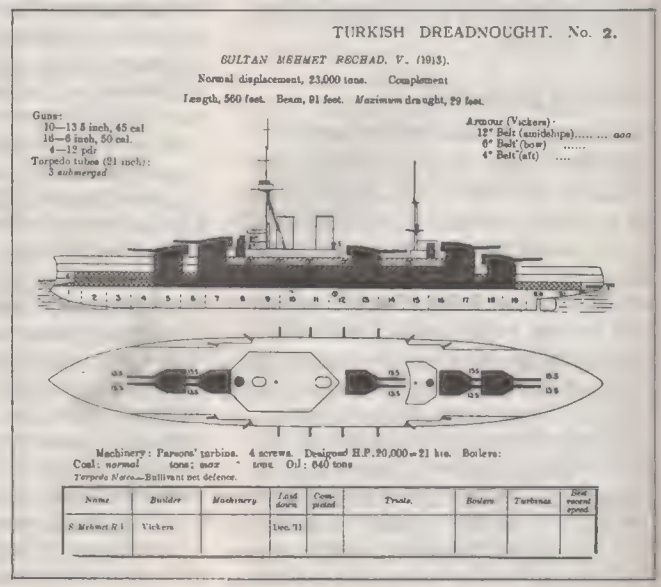

1914 tarihli Janes Fighting Ships *albumünde Turk Donanması bolumünde gösterilen iki geminin çizimleri ve haklarındaki teknik bilgiler.*

15 Ağustos 1913'te kızaktaki Reşadiye'nin burnu ve kıç tarafı (önde dümen)

teslim edilmiştir. İkinci yıl sonunda, Cemiyet *Barbaros* ve *Turgut Reis* zırhlıları ile *Reşit Paşa, Mithat Paşa* ve *Giresun* adlı taşıt gemilerini satın alarak Donanma'ya devretmiştir.

Yunanlı zengin Averof'un kendi adını taşıyan yeni bir savaş gemisini Yunan donanmasına armağan etmesi, Osmanlı kampanyasını hızlandırmıştır. Dernek, İngiliz Vickers-Armstrong firmasına Gölcük'te yeni bir tersane kurdurmuş, aynı firmaya *Reşadiye* ve *Sultan I. Osman* adlarını taşıyacak iki muharebe gemisi, İtalya'nın Ansaldo tezgâhlarına da *Drama* adlı bir zırhlı sipariş etmiştir. Satın alınacak *Sultan Osman* (daha önce *Rio de Janeiro* adıyla Brezilya hükûmeti tarafından yaptırılmıştı) 27.500 tonluk, yeni inşa ettirilen *Reşadiye* ise 23.000 tonluk ve 21-22 mil süratinde idiler; 30.5 ve 34 cm. çapında toplarla donatılmışlardı. 3 Ağustosta İngiliz hükûmetinin Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill, paranın çoğu ödenmiş olmasına karşın, savaş hazırlıkları dolayısıyla bu iki gemiye ambargo koyup kendi donanmasına katmıştır. Bu olay, Türk kamuoyunda büyük bir tepki yaratmıştı.

Reşadiye'nin 1913 sonlarındaki denize indirilme töreninde Türk ve İngiliz konuklar.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

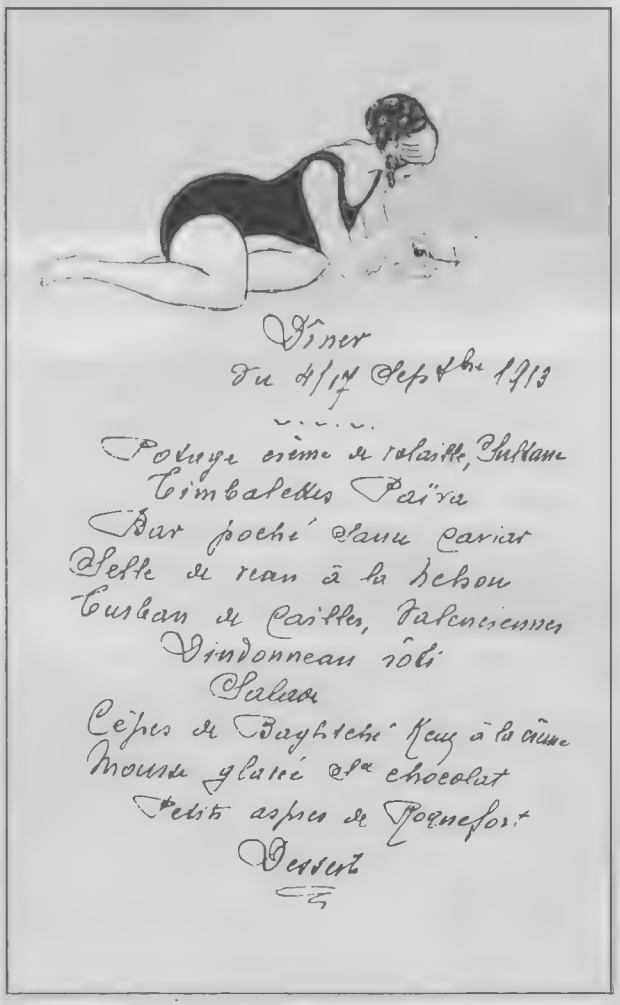

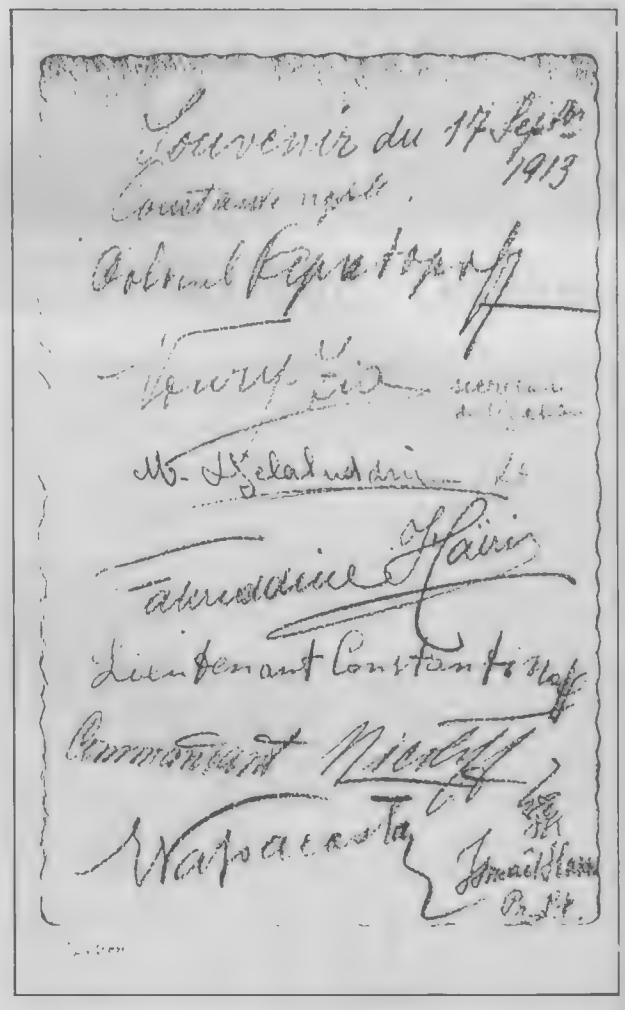

4 (Rumî)/17 Eylül 1913 günü Lebon'da bir akşam yemeği. / Anlaşılan, Balkan Savaşı sonrasında, bu şölene katılan Türk ve Bulgar subayları, menünün arkasına adlarını yazmışlar.

Sultani Kremalı av kuşu çorbası
Paiva usulü talaş kebabı
Havyar soslu levrek
Nelsan usulü dana kotlet
Valencienne usulü bıldırcın
Kızarmış hindi
Salata
Çikolatalı kremalı dondurma
Pelte, Roquefort peyniriyle

YAŞAYAN TÜRKOLOGLAR-IV

Jean-Louis Bacqué-Grammont ile söyleşi

SERVER TANİLLİ

Yaşamınızın kısa öyküsü?

12 Haziran 1941'de Paris'te doğdum. Orta öğrenimimi önce Lakanal, sonra da Jean-Baptist Corot liselerinde yaptım. 1963 yılında, Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nun Türkçe ve Farsça bölümlerinden mezun oldum. Bitirme tezim, 1969'da hazırladığım "Baburname. Zahirüddin Muhammed Babur'ün Anıları" adını taşır.

"Gürcistan ve Osmanlı-Safevî Uyuşmazlığı. 1500-1524" konulu bir inceleme ile Yüksek İncelemeler Pratik Okulu'ndan diploma aldım (1979). 1980 yılında, I. Paris (Sorbonne) Üniversitesi'nde Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi'nde, "Şah İsmail döneminde Osmanlılar ve Safevîler" konusunda -en üstün dereceyle- devlet doktoramı verdim.

1967'de, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'nin Doğu Dilleri ve Uygarlıkları bölümüne görevli olarak girdim. 1977'den 1984 yılına değin, Paris'te Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü'nde öğretim görevlisi olarak çalıştım 1971'den 1981'e kadar *Turcica* dergisi yazı kurulunda sekreterlik yaptım. 1976 yılından başlayarak Paris'te Société Asiatique'in yönetim kurulunda, 1980 yılından itibaren de Osmanlı-öncesi ve Osmanlılarla İlgili İncelemeler Uluslararası Komitesi yönetim kurulunda üye oldum. 1984'te, İstanbul'daki Anadolu Etüdleri Fransız Enstitüsü'ne müdür olarak atandım. Halen, bu görevdeyim.

Sizi Türkoloji ile uğraşmaya götüren nedenleri anlatır mısınız?

1960 yılında, Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'na belirli bir tasarım olmadan girmiştim. O tarihe değin, Türkiye'yle ne kişisel ne de ailevî bir ilişkim vardı. Ortadoğu'nun *elsine-i selâse*'sini, yani Türkçe, Arapça ve Farsçayı seçtim. Bunların arasında da, pek çabuk Türkçeyi yeğledim. 1962, 1963, 1964, 1965 yıllarında Türkiye, İran, Irak, Ürdün, Lübnan ve Suriye'de yaptığım ilk yolculuklar sonucu, bu seçimim berraklaştı.

Tam bir tarafsızlıkla söyleyeyim: Türkiye'de kendimi yabancı bir ortamda değil, gerçekten rahat hissediyorum. Doğrusu, öteki komşu İslâm ülkelerinde, maddî bakımdan olsun, anlayış yönünden olsun, uyum sağlamakta büyük bir çaba harcamam gerekiyor. Türkiye'deyse, böyle bir çabaya hiç gerek duymadım, duymuyorum. Talihim de yaver gitmiştir: üniversiteyi ve askerlik görevimi bitirdiğimde, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'nde, Türk Araştırmaları Bö-

lümünde çalışma olanakları önüme açıldı. Doğaldır ki, bu fırsata sımsıkı yapıştım ve o tarihten beri de, bu konuya hiç esef etmedim. Başlarda diplomatlık mesleğini düşünmüştüm. Ama şimdi alanıma, uğraştığım konulara bakıyorum, beni öylesine doyuruyorlar ki, bunu diplomatlığın bana verebilecekleriyle karşılaştırmak bile istemem.

Fransa'daki ve dünyadaki Türkoloji çalışmalarını nasıl buluyorsunuz?

Bütün ülkelerde Türk dünyası ile ilgili incelemelerin gelişimi, son on beş yıldır, gerçekten parlak. Dünyada bu alanda yayımlanan çalışmaların yıllık ve sistematik bir dökümünü yapan (Andreas Tietze'nin çıkardığı) *Turkologischer Anzeiger*'i şöyle bir karıştırdığınızda, işin boyutlarını anlamanız mümkün. Örneğin, bu eserin 1975 yılındaki ilk cildinde 1418 adet çalışma sıralanırken, 1982 yılındaki sekizinci cildinde 2247 çalışmanın yeraldığını görüyoruz. Doğaldır ki, bütün bunlar gerçekten bilimsel değer taşıyan incelemeler. Bütün bunları biraraya getirip topluca gözler önüne seren ve böylece çalışmalarımızda vazgeçilmez bir aracı elimize veren, Viyana Üniversitesi'nin Oryantalistik Enstitüsü'nü kutlamak gerekir.

Bütün bu araştırmalarda, Fransızlar'ın payına gelince, son yıllarda pek göz doldurucu olduğu bir gerçek. Bu gelişmeyi şununla açıklamak mümkün sanıyorum: Fransa'da hem -filoloji, tarih, etnoloji gibi- çeşitli alanlarda yetkin uzmanların yanı sıra, kitaplıklar, belgeleme kurumları, araştırma ve yayın kredileri türünden pek önemli maddî olanaklar var, hem de bu araçlardan bize olanca yarar sağlayan bir takım nitelikler: imgeleme, dinamizm ve direşkenlik gibi. Sonra, başka yerlerde pek görülemeyecek -düşünsel ve manevî- bir özgürlük iklimi içinde çalışıyoruz; bu da bize, bütün girişimlerde bulunmanın yanı sıra, büyük bir manevra olanağı veriyor. Bunlar, bireysel ya da kollektif olarak Fransız Türkologlarının uluslararası plânda oynadıkları gitgide büyüyen bilimsel, ama aynı zamanda dinamik rolü açıklar.

Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarını nasıl buluyorsunuz? Eksikler varsa, neler yapılmalı? Tavsiyeleriniz?

Türkiye'deki Türkoloji çalışmaları, gerçekten yüz ağartıcı bir gelişme düzeyinde. Bana göre, en ivedi gereksinme, artık herkesce kabul edilen araç ve yöntemlerin benimsenmesidir. Bunları, Türk üniversite mensupları, Türkiye dışında çoğu kez aydınlığa çıkarmışlardır, zaten. Bir de, işin içine tutkuların karışmadığı bir iklimde çalışabilmek için, olaylara bakışta belli bir durulma gerekir: bilim olarak Türkolojinin amacı, kim ya da ne olursa olsun, yüceltmek, haklı çıkarmak ya da mahkûm etmek değildir; tersine, rengi ne olursa olsun, herhangi bir ideolojik ya da başka nitelikte bir önyargıya kapılmadan serinkanlılıkla düşünüp anlamaktır. Bunu, hiçbir zaman çıkarmamalı akıldan.

Halen üzerinde çalıştığınız, yakın bir gelecekte de üzerinde durmayı plânladığınız konular ve eserler neler?

Kişisel çalışmalarım açısından programım şu: bir yandan Osmanlıların Mısır'daki ilk dönemlerine, öte yandan Doğu Anadolu'nun XVI. yüzyıldaki tarihine, özellikle Safevîlerle ilişkiler bakımından bu tarihin özelliklerine ilişkin Osmanlı arşivlerinde bulunan malzemenin araştırılıp bulunması ve yayımlanması konusundaki çabalarımı sürdürmek istiyorum. Ekip çalışmalarına gelince, Osmanlı mezarlıkları, o toplumdaki beğeni, kültür vb. hakkında çok önemli bir kaynak, âdeta bir hazinedir. İşte, konusunu bu mezarlıkların oluşturduğu bir çalışmadan azamî bilgi elde edebilmek için izlenmesi gereken yöntemin araştırılmasına, öteki Fransız ve Alman meslekdaşlarımla birlikte ben de faal olarak katılmaktayım. Yöntemimizi, daha şimdiden üç mezarlığa uygulamış durumdayız. Aldığımız sonuçlar, bizi olabildiğince cesaretlendirici bulunuyor. En büyük dileğimiz, bu çalışmamıza Türk meslekdaşlarımızın da katılmaları.Bur araştırmamızı, bugünkü Türkiye sınırları dışında bulunan Osmanlı mezarlıklarına da yaymak düşüncesindeyiz, tabiî.

Türkiye ile ilgili unutmadığınız bir anınız var mı? Varsa, ne?

Anılarının hepsi birbirine karışmış durumda; içlerinden birini tutup çıkarmak güç. Tümü de aynı anda olmak üzere, Boğaz'ın havası geliyor aklıma; Van gölündeki aydınlık, Nemrut dağının tepesinde güneşin doğuşu, Toroslar'daki çalıların kokuları içinde aysız geceler, Kangal'daki o emsalsiz Yılanlı kaplıca. Bir de, yığın yığın gerçek dostla oturduğumuz rakı sofraları...

TÜRKÇE YAPITLARI

Bacque-Grammont'un çeviri, derleme ve "vülgarizasyon" çalışmalarından başka, 50 kadar monografi ve makalesi yayımlanmıştır. Bunlardan Türkçe çevirileri çıkmış olanlar şunlardır:

"Bir Osmanlı vesikasına göre Orta Asya'da 1510'da cereyan eden olaylar," *VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 1970) bildirilerinden, s.280-95.

"Kanunî Sultan Süleyman'ın I. François'ya iki mektubu," AÜ DTCF *Tarih Araştırmaları* cilt VIII-XII, 14—23-1970/1974 (Ankara, 1975), s.89-98.

"Divane Hüsrev Paşanın suistimallerine dair bir rapor," *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi* (Hacettepe Ün., 1977), s.75-93.

"Halifeliğin Kaldırılışının Mart 1924 Paris Günlük Basınında Görünümü," *İletişim* (Ankara Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu, 1981), Sayı 3, s.5-23.

Altıncı Mehmet'in Sürgündeki Hac Yolculuğu ve Birkaç Bildirisi*

Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hasseine Mammeri

Kurtuluş Savaşı'nda Sultan Altıncı Mehmet Vahideddin'in tutumu ve başvurduğu yöntemler, öylesine sert ve görünüşte çok haklı tenkidlere yol açmıştır ki, modern tarihçilerin bu padişahı hemen hemen unutmaları hiç de hayret uyandırmamaktadır.Bu koşullar içinde, otuz altıncı Osmanlı padişahının hatırasını temize çıkarmayı hedefleyen umutsuz bir çaba ve genel kanıya ters düşen bir düşüncenin ürünü olan, inandırıcılıktan uzak bir teşebbüsü, takdirle karşılaşmıştık.[1] Ancak bu savunulması güç davânın aleyhine,

tam o sıralarda yayımlanan bilimsel bir yazı, savunucularını zor duruma sokacak bir şekilde, Altıncı Mehmet'in işgalcilerle yapmış olduğu işbirliğini, apaçık olarak bir defa daha gözler önüne sermiştir.[2]

Paris'te Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde bulunan Hilâfetin ilgasıyle ilgili belgeleri incelerken bu konu ile ilgili olarak son zamanlarda okuduklarımız gözlerimizin önüne geldi. Gerçekten bu incelemelerimiz sırasında, elimize geçen bazı dosyalarda, hâl'edilen padişahın, sürgün sırasındaki faaliyetlerini konu alan ve bugüne kadar tarihçilerin dikkatinden kaçmış görünen bazı vesikalar bulduk. Şunu belirtmek gerekir: burada sunacağımız belgeler, Kahire'de yayınlanan bir gazetenin eski koleksiyonlarında raslanılan bir tanesi hariç, münhasıran Fransız diplomatik arşivlerinin belirli bir serisinden alınmış bulunmaktadır.[3] Bu vesikaların önümüze serdiği tablo, doğal olarak hem yarım, hem de yan tutan nitelikleri itibariyle, şimdilik bunlardan herhangi bir sonuç çıkarmayacağız. Bunları tamamlayacak belgeleri her şeyden önce İngiliz ve Türk arşivlerinde ve o zamanların Hicaz basınında aramak gerekir. Bu incelememiz, meslektaş tarihçilerinden birini, böyle bir çalışmayı kısmen veya tamamen ele almaya yöneltirse, yararlı bir hizmet görmüş olacaktır.

Bu vesikaları, olduğu gibi, kendi değerleri içinde sunarken şu hususu belirtmek gerekir: Kemalist devrimin içinde yer aldığı ortamın nesnel olarak bilinmesine katkıda bulunmak, biricik gayemizdir. Hâl'edilen bir hükümdarın kendisini sürgüne gönderenlere methiyeler yağdırması beklenemez. Böyle olduğuna göre, tarihin bir tanığı olan Vahideddin'in müşahedeleri, tutumu ve ifadesi okuyucuda hiçbir şaşkınlık yaratmayacaktır. Kullanılan dil, Abdülhamitvâri mutlak bir halife-hükümdar ağzıdır. İçindeki öçalıcı kin, onu savunulamayacak derecede çürük kanıtları, gün gibi âşikâr muğalataları kullanmaya sevketmektedir ki, bunların üzerinde durmak dahi abestir. Vahideddin'in bu aşırılıkları, serin ve bitaraf bir kafa ile düşünenlerde, yaratılması istenen etkinin tersini yaratacağı kanaatini uyandırabilir. Mustafa Kemal, davâ arkadaşları ve eylemleri bu ithamlardan daha da yücelmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

■

Başvurduğumuz kaynaklar, genellikle Fransız Hariciyesi'nin, tahta çıkışından evvel de, sonra da, hükümdarlığı esnasında da son Osmanlı sultanına karşı fazla bir ilgi ve merak beslemediğini göstermektedir.[4] İstanbul'un İtilâf Devletleri'nce işgali döneminde Fransa Cumhuriyeti'nin Bâbıâli nezdindeki iki yüksek komiseri, Jules Defrance (1919-1921) ve General Maurice Pellé (1921-1924), yalnızca İngiliz menfaatlerine tamamen bağlı gördükleri Vahideddin'e karşı yakınlık ve ilgi göstermemiş ve ilişkileri, protokol çerçevesinde mesafeli kalmıştır. İşte bu ortam içinde M.Pellé'nin padişahın ısrarlı ve mükerrer talebi üzerine kendisiyle yapmış olduğu bir görüşmeyi anlatan 25 Ekim 1922 tarihli[5] telgrafına icap eden dikkatle eğilmek gerekir.[6] Çok sıkışık ve zor durumda olan Altıncı Mehmed, komisere şu beyanatta bulunmuştur:

> Ankara'daki "Genç İnsanlar" kabul edilemez iddia ve isteklerle ortaya çıkmaktadır. Delegelerinin konuşmalarında bolşeviklerin tesirleri kolayca farkediliyor. Ulusal egemenliğe ilişkin telâkkileri Türk halkının ne sosyal durumuna, ne de geleneklerine uygundur; şeriatin gereklerine de uymaz. "Sultan ben hoca kılığında biri değilim" diyor, "Papa gibi yalnız bir din adamı olarak kalmaya asla rıza gösteremem." İslâmi telâkkiye göre Halife, dini korumak için dâima kuvvetli olmalıdır. Türkler halifeyi hal'ettikleri takdirde diğer ülkelerin Müslümanları, Türkiye dışında, örneğin Arap memleketlerinde, gerçek halife olacak birini bulmaya çalışacaklardır. Aynı zamanda büyük bir Müslüman devlet olan Fransa, böyle bir olasılığın tehlikelerini takdir edecek vaziyettedir. Suriye'yi ele geçirmekle Türkiye ile sınırdaş olan ve ülkenin istikrar içinde gelişmesiyle yakından alâkalı olan Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda istikrarsız bir rejimin yerleşmesini endişe ile karşılayacağı muhakkaktır. Ortak menfaatlerimiz vardır. Sizin için Türkiye, Suriye'den çok daha önemlidir.

Bu kanıtlara dayanarak Sultan, hayretler içinde kalan muhatabından, Fransa'nın Ankara Hükûmeti nezdinde sert bir girişimde bulunarak yakında toplanacak Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin tek bir delegasyonla temsil edilmesini ve bu heyetin başına da, ifadesinden anlaşıldığına göre, kendisi tarafından tayin edilecek bir murahhasın getirilmesini talep etmesini isteyerek:[7]

> "Osmanlı halkının Halife Padişah etrafında toplanması için, Fransa'nın nüfuzunu kullanmasını, benim de kişisel itibarımı ve ağırlığını koymamı ümit ettiğini imâ eder şekilde, ifade etmiştir."

General ihtiyatla, protokole uygun nezaket ve mücamele çerçevesinde, hükümetinin Türkiye'nin içişlerine müdahale etmek istemediğini belirtmiştir. Raporun sonuç kısmından anlaşıldığına göre, hele itibarını kaybetmiş bir lider lehine böyle bir girişim söz konusu olamaz: *"Tamamen kaybolmuş bir davâya bulaşmak, hiçbir şekilde yararımıza olmayacaktır".*

Burada dikkati çeken husus Altıncı Mehmet'in ileri sürdüğü ve sürmekte sonuna kadar direteceği, delilleridir. Meşruiyetini mensup olduğu hanedan sülalesinden alan bir Osmanlı Padişahı ve Müslümanların halifesi olarak otoritesi asla tartışma konusu olamaz; bunu yapanlar ise Türk milletini hiçbir şekilde temsil etmeyen ve İtilâf Devletleri'yle yakın bir zamana kadar savaş halinde bulunan karanlık amaçlı yeni bir devlet tarafından perde arkasından yönetilen, sorumsuz mukaddesat yıkıcılarıdır.[8] İzlediği çizgiye sadık kalan sultan, İstanbul'u terkettiği sıralarda, hâiz olduğu ayrıcalıkların hiçbirinden feragat etmeyeceğini ilân etmiştir.[9] Bu beyanatın ertesi günü, Ankara Hükûmeti'nin Umur-u Şeriye Vekili Mehmet Vehbi, Vahideddin'in halifelikten ıskatını bildiren bir fetva yayınlamış,[10] aynı günde Türkiye Büyük Millet Meclisi, Veliaht Abdülmecit Efendi'yi Halife-i Müslimin, seçmiştir. Vahideddin her iki kararın meşruiyetini tanımayı sonuna kadar ısrarla red etmiştir.

*

Sultan'ın Türkiye'yi terkedişini takip eden günlerde Ankara Hükûmeti'nin, hattâ binnefs General Pellé'nin Sâkıt Sultan'ın İngiltere politikasının âleti haline gelerek, bu ülkenin nüfuzu altındaki bir İslâm memleketinde halife olarak kullanılmasından, endişe duydukları, sezilmektedir.[11] Aynı dönemde beliren başka endişeler gibi, bu da dayanaksızdı. Türkiye ve Türkler hakkındaki kişisel bilgisi İstanbul'a ve bu şehirde yaşayan bir kısım varlıklı sosyete kesimine inhisar eden Pellé Büyük Millet Meclisi'nce Hilâfetle Saltanatın birbirinden ayrılması ve Abdülmecid'in halife seçilmesinin kamuoyu tarafından geniş çapta tasvip edilmediğini söylemekle, Kasım 1922 olayları karşısındaki halkın tepkisini, abarttığı kanısındayız.[12] Gerçekte Doğu Anadolu'da (Urfa, Birecik, Elazığ, Antep) ve Suriye'de beliren mevzii ve geçici bazı hoşnutsuzluklar bir kenara bırakılırsa, o zamana kadar cuma hutbelerinde Vahideddin'in adının geçtiği yerlerde yeni halife, genellikle benimsenmiştir. Sürgündeki halife padişah artık hiçbir değer ifade etmiyordu. Daha da kötüsü Vahideddin'in apaçık bir şekilde İngiltere'nin himayesi altına girmekle, örneğin Mısır'da olduğu gibi bu ülkeye düşman İslâm halkoyunu, karşısına almış oluyordu.[13]

■

Sürgün Vahideddin, ilk önce Malta'ya gider. Orada ancak birkaç hafta kalır. Sağlığı bozuk bu adamın birdenbire uzun ve zahmetli bir yolculuğa çıkışının kesin nedenleri -dinî vecibeleri yerine getirmek veya dışarıdan yapılan ısrarlı ricalar- bizce meçhuldür. Öyle görünüyor ki, İslâmın kutsal yerlerinde hac farizasını ifa için Hicaz Kralı Hüseyin tarafından kendisine bir davet telgrafı gönderilmiştir.[14]

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tâbii olan Mekke Haşimî Şerifi Hüseyin 1915 yılında İngiltere tarafına geçerek ve Halife Sultan'a karşı tam bağımsızlık talebinde bulunarak Türkiye'ye cephe almış ve bu tarihten itibaren de Sultan'ın ismi Hicaz camilerinde okunmaz olmuştur. Hüseyin'in, konfederе bir Arap imparatorluğu kurarak içindeki çeşitli krallıkların başına çocuklarını getirip halife unvaniyle hüküm sürmek gaye ve ihtirası, herkesce bilinmekte idi.[15] Ancak bu gayeye erişilmesi, güçlü hâmisi İngiltere ile tam bir uyum halinde olma koşuluna bağlı idi. Zira böyle bir proje, Fransa'nın doğudaki menfaatlerini zedelediği gibi, tehlikeli komşusu Necd Bölgesi'nin Vahhabî kralının hedef ve maksatlarına da aykırı düşüyordu. Üstelik bizzat kendi tebaası dahi zaman zaman bu politikasına karşı çıkıyordu. Ağabeyine (yani Sultan Reşad'a) başkaldıran Hüseyin'in, kendisini tek meşru halife addetmeye devam eden Vahideddin'i Mekke'ye davet ederken ne gibi art niyetler beslediğini kesin olarak bilmiyorum. Uygun bir karşılık vermek suretiyle Hilâfet hakkının kendisine intikalini sağlamak mı? Her ne hal ise Altıncı Mehmet bu daveti hemen kabul ettiğini, tam bir Osmanlı nezâketini yansıtan telgrafıyla bildirir.[16]

İngiliz Hükûmeti, Vahideddin'in emrine Ajax Zırhlısı'nı tahsis eder. Sultan bu zırhlı ile 9 Ocak 1923 tarihinde Port Said'e gelir. Burada kendisini Hüseyin'in oğullarından Şarkîlürdün Emiri Abdulah'ın başkanlığındaki bir heyet karşılar. Buna karşılık Mısır Kralı Fuat ve Kahire Hükümeti, Sâkıt Padişahın Mısır topraklarından geçişini, gösterişli bir şekilde görmemezlikten gelirler.[17]

Vahideddin'in, kendi konsolosluk bölgesinden yakında geçeceğini geç haber alan Başkonsolos Leon Krajewsky, ziyaretçiye karşı ne gibi bir protokol uygulanacağını, hariciyesinden ivedilikle[18] sorar. 15 Ocak sabahı Sultan Cidde'ye varır. Krajewsky durumu telgrafla bildirir[19] ve aynı gün, bu hususla ilgili ayrıntılı bir mektup gönderir.[20] Bu mektupta, Vahideddin'in Süveyş'ten itibaren Hidivî Deniz Şirketi'ne ait "Mansura" adlı mütevazi bir vapurla geldiği vapurun ana direğinde Türk bandırasının açılmış olduğu belirtilmektedir.[21] Hüseyin ve Veliahdi Ali vapura çıkarak Padişahı karşılarlar ve şehre kadar kendisine refakat ederek, halkın ilgisizliği arasında ikâmetine tahsis edilen yere götürüp yerleştirirler. Ancak Hicaz kralının Altıncı Mehmet'e karşı bu itibar ve saygı gösterilerinin noksan bir yanı vardır; protokolün eksik bırakılan bu yönü üzerinde Sâbık Padişahın bunu kasdî bir hareket sayacak kadar duyarlı olması beklenirdi. Başkonsolos, bununla ilgili olarak şunları söylüyor:

> "Bu gibi merasimlerde âdet olduğu üzere Peygamber'in sancağının karşılamada açılmaması, dikkati çekmişti. Bana kalırsa Hicaz kralının bu hareketi, Vahideddin'i halife sıfatiyle karşılamadığını ifade eden kararının sonucudur. Zira 1916'dan beri cuma namazlarında halifenin ismi artık okunmamaktadır."

Sâbık Sultanın şehre bir İngiliz harp gemisiyle değil, "patates torbaları ve domates sepetleri" yüklü bir gemi ile gelmesinin şehirde olumsuz bir hava yarattığını belirttikten sonra, Başkonsolos:

> "Acaba İngilizlerin bu kararı, kendine hâlâ halife nazariyle bakmakta devam eden kişiyi, İslâmın kutsal topraklarına İngiliz bayrağını taşıyan bir geminin korunmasında göndermemeyi uygun gören kasıtlı bir tutumun mu sonucudur?" diyor.

Her ne hal ise Kral Hüseyin, böylesine müstesnâ bir kişiliği hâiz, ancak hangi resmî sıfatla karşılanacağı açıkça belli olmayan, bir ziyaretçiyi, nezdinde mutemet diplomatların ve teb'asının gözleri önünden uzak tutmaya hiç de niyetli değildi. İki gün sonra, 17 Ocak'ta Krajewski, Altıncı Mehmet'le mülâkatını şöyle anlatır:[22]

Vahideddin'in benim üzerimde çok üzüntü verici bir intiba bıraktığını gizlemeyeceğim. Durumu, doğal bir sebebe bağlı veya ileri derecede zehirlenmeden ileri gelen bir yorgunluk belirtilerini taşıyordu. Başı önüne düşmüş, alt dudağı sarkık, gözleri sönük ve uykulu. Benim ve yanında oturttuğu yaveri için oldukça sıkıcı bir sessizlik hüküm sürdü. İngiliz diplomatik temsilcisi de aynı sıkıcı izlenimi taşıyordu.[23]

Vahideddin Cidde'de birkaç gün kaldıktan sonra, Emir Ali refakatiyle Taif'e hareket etti.[24] Bu şehirde iki aydan fazla kalacaktı. Bu süre içinde pek de açıklığa kavuşmayan çeşitli olaylar cereyan etmiştir. Bu olaylarla ilgili olarak Fransa'nın Cidde Konsolosluğu'na ait yazışmada 12 Mart 1922 tarihli son derece dikkat çekici bir dosya vardır.[25] Bu dosyada Altıncı Mehmet'in Halife Sultan sıfatiyle İslâm âlemine hitaben yayınlamak istediği bir bildirinin çevirisi bulunmaktadır. Konsoloslukça gönderilen sunuş yazısından anlaşıldığına göre, Cidde'nin ileri gelen bir şahsiyeti henüz yayınlanmamış olan bu metnin Arapça bir nüshasını konsolosluğa sağlamıştır. Konsolosun hazırlanan metnin Kral Hüseyin tarafından "kaleme alınmış olmasa bile," onun "ilhamcisi" olduğu görüşünü, kuşku ile karşılamak mümkündür. Bu hususta Sultan'ın bu tarihten altı ay önce General Pellé ile yapmış olduğu konuşmayı hatırlamak kâfidir: Mekke'de yayımlanmak istenen beyannamede, bu konuşmada ileri sürülmüş olan delillerin geliştirilmiş şekli, takınılan tavır ve zihniyetin aynısı vardır.Bütün bunlar, daha ileride göreceğimiz gibi Mart 1924 tarihli mektupta yer alacaktır ki, kanaatimce bu metnin Vahideddin'e ait olduğunu teyid etmeye yeterlidir. Hicaz kralının, haklarını binnefs Hazret-i Peygamber'den alan ve kendini şaşmaz bir şekilde tek meşru halife addeden Vahideddin'in beyannamesinin ilhamcısı olabileceği, aklın kabul edeceği bir şey değildir; aksine kendi kendine, hilafet makamı için başlıca aday nazariyle bakan Hüseyin böyle bir metnin yayınlanmasına, hiç olmazsa kendi krallığı sınırları içinde engel olmak isteyecektir. Böyle de olmuştur. Bizce bu neden, Ankara Hükûmeti'ne karşı ihtiyat ve teenni ile hareket etmek arzusundan daha ağır basmaktadır. Zira bu hükûmet tarafından ağır ithamlarla memleketinden kaçmaya zorlanan bir hükümdarı debdebe ile ve merasimle kabul etmekle, Hicaz kralı, nasıl olsa Ankara Hükûmeti'ni zaten rencide etmiş bulunuyordu. Gerçekte bu beyanname yalnızca Kral Hüseyin'in menfaatlerine dokunmuyordu, Krajewski'nin bildiri ile ilgili olarak göndermiş olduğu mektubun sağ yukarı köşesine Fransız Başbakanı Raymond Poincaré, okunması güç elyazısıyla şu notu yazmıştır: "bu bildiri, İstanbul Hükûmeti'nin İtilâf Devletleri'ne karşı hareketlerinde serbest olmadığı, bu sebeple de bütün tasarruflarının hükümsüz bulunduğu şeklinde Ankara Hükûmeti'nce ileri sürülen tezi desteklemek için kullanılabilir, bu nedenle yayınlanmaması uygundur." Konu ile daha yakından alâkalı bulunan İngiltere Hükûmeti de aynı şekilde düşünmüş olabilir. Bu duruma göre bildiri büyük bir rahatsızlık kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır, hattâ bizzat yazarı için de. Halbuki kendisi, bu bildiriyi İslâm âleminde kullanılan bütün dillere tercüme ettirmiş ve yaygın bir şekilde her tarafta yayınlanmasını da arzu etmişti. Beyannamenin ne ölçüde dağıtıldığını bilmiyoruz. Türkiye'de fiilen dağıtıl-

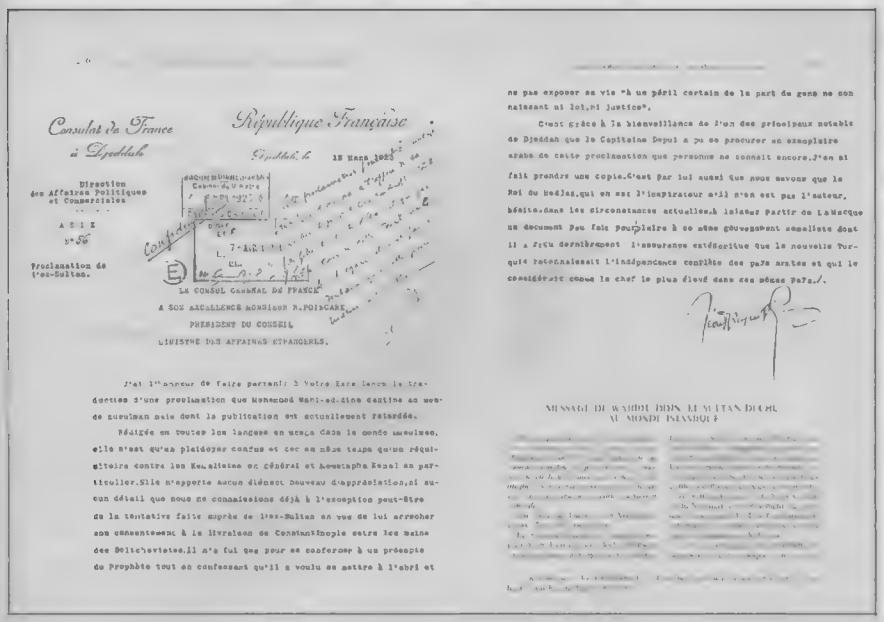

dığı şüphelidir. Bu bildirinin yayınlanmasıyla ilgili eldeki tek iz, Kahire'de müntesir *el-Ahram* gazetesinin 29 Şaban 1341'e raslayan 16 Nisan 1923 tarihli 14024 sayılı nüshasında tek başlık altında üç sütun üzerine yer alan metnidir. Bu metnin, Mısır milliyetçiliğinin düşmanlarının, yani İngiltere ile taraftarlarının menfaatlerini zedeler nitelikte olması, Arap âleminde etkili olan bu gazetenin sorumlularınca yayınlanmasında göz önünde bulundurulan bir husus olup olmadığı akla gelmektedir.

İçeriği bakımından Krajewski'nin yardımcılarının ellerine geçmiş olan metnin görünüşte aynı olan Türkçeden çevrili Arapça nüshasını okurken, adı geçen kişilerin bildiriyi birçok yerinde bozuk bir şekilde özetleyip basitleştirdikleri görülmektedir. Bu durumda metni yeni baştan ve bütünüyle ele alıp anlamına bağlı kalarak harfiyen çevirmeye teşebbüs ettik. Elde edilen sonuçtan Mösyö Pierre Godé'nin yardımlarına çok şeyler borçluyuz. Kendisine burada minnettarlığımızı ifade ederiz. Tercümenin başlığı ve takdim tarzı *"El-Ahram"* gazetesinin yukarıda bahsettiğimiz nüshasının aynısıdır.

Fransa Cumhuriyeti
Fransa Konsolosluğu
Ticarî ve Siyasî İşler Dairesi
Cidde
.....
Asya
N.56
Sâbık Sultan'ın
bildirisi

(MAHREMDİR)

Cidde 12 Mart 1923

"Bu bildiri, İstanbul Hükûmeti'nin İtilâf Devletleri'ne karşı hareketlerinde serbest olmadığı, bu nedenle bütün tasarruflarının hükümsüz bulunduğu şeklinde Ankara Hükûmeti'nce ileri sürülen tezi desteklemek için kullanılabilir, bu nedenle yayınlanmaması uygundur."

R. Poincaré
(Fransa Başbakanının el yazısı ile)

Fransa Başkonsolosluğundan
Ekselans Mösyö R. Poincaré'ye
İcra Vekilleri Heyeti Başkanı ve
Hariciye Vekili

Muhammed Vahideddin tarafından İslâm âlemine hitaben kaleme alınan ve yayınlanması şimdilik geciken beyannamenin tercümesini Ekselansınıza sunmakla şeref kesbederim.

İslâm âleminde kullanılan bütün dillerde kaleme alınan bu bildiri, gerçekte kuru ve karmaşık bir savunma, aynı zamanda Kemalistleri ve özellikle Mustafa Kemal'i hedef alan bir ithamnamedir. Hiçbir yeni değerlendirme unsurunu getirmediği gibi, İstanbul'un Bolşeviklere teslimi için muvafakatini koparmak üzere Sâbık Sultan nezdinde yapıldığı iddia olunan teşebbüs dışında, hiçbir yeni ayrıntıyı da içermemektedir. Vahideddin kaçışını Peygamber'in bir öğretisine uygun olarak yaptığını ifade etmekle beraber, kendini korumak ve hayatını, kanun ve adalet tanımayan kimselerin ellerinde muhakkak bir tehlikeye maruz bırakmak istemediğini de itiraf etmektedir.

Henüz kimse tarafından bilinmeyen bu beyannamenin Arapça bir nüshasını Yüzbaşı Depui, Cidde'nin tanınmış ayânından birinin yakın ilgi ve yardımıyla elde etmiştir. Bunun bir kopyasını çıkarttım. Yine aynı şahıs tarafından sağlanan bilgilerden, bu bildirinin yazarı değilse de ilhamkârı olan Hicaz kralının, bugünkü ortam içinde Mustafa Kemal Hükûmetini hoşnut etmeyecek böyle bir belgenin Mekke'den çıkarılıp dağıtılması hususunda tereddüt ettiğini, zira adı geçen kralın son zamanlarda Yeni Türkiye'den, Arap ülkelerinin tam bağımsızlığını tanıdığı ve kendisini de bu ülkelerin en büyük önderi addettiği konusunda güvence aldığını, öğrenmiş bulunuyoruz.

İmza
Léon Krajewski

Sâkıt Sultan Vahideddin'in İslâm Âlemine Beyannamesi

Birkaç gündenberi gelen telgraflar, Sâkıt Sultan'ın İslâm âlemine bir mesaj ile hitap edeceğini, bu mesajı Hindistan'a ve diğer İslâm ülkelerine göndereceği haberini vermektedir. Bu mesajın elimize geçen Türkçe suretinin sözcüğü sözcüğüne çevirisi aşağıdadır. [Bu metnin Arapça çevirisinden Fransızcaya çevrilmiş halini yeniden Türkçeye çevirmek yerine, rahmetli Refik Halid Karay'ın evrakı arasında bulunan Türkçe aslının çevrimyazısını sunuyoruz. Ayrıca, bu sayımızdaki Refik Halid'in anılarına bakınız.]

ŞEVKETLÜ SULTAN
MUHAMMED VAHİDEDDİN
EFENDİMİZ HAZRETLERİNİN
BEYANNAME-İ
HÜMAYUNLARIDIR

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Bidayet-i iştialinde (tutuşmasının başlangıcında) devletimizin iştirakine katiyyen rıza göstermediğim ve bütün müddet-i devamınca elimde bulunan bilcümle vesaitle tahribat ve mazarratını tahdide çalıştığım harb-i umumînin avakıb-ı vahimesi (korkutucu sonuçları) tamamıyla kendini göstermeye başladığı bir zamanda biraderimin vefat-ı müessifi vukua gelerek Kanun-u Esasî-i Osmanînin bahş ettiği hakka istinaden ve ehlü-l hall ve-l akdin[27] biat-ı umumiyyesiyle (genel onayıyla) makam-ı hilâfet ve saltanata câlis olmuştum (tahta çıkmıştım). O günler gözönüne getirilirse, makam-ı hüküm-

darîyi kabul eylediğim zaman beni karşılayan müşkilâtın derece-i ehemmiyet ve azameti takdir olunur. Bilâhare cephelerimizin birbirini müteakip sukut etmesiyle sabit olduğu üzere hiçbir ümid-i galebeye makrun (yaklaşmış) olmayan harb-i hâilin temadisi (korkunç savaşın sürüp gitmesi) ve usul-ü meşrutiyeti ilan ve tatbik ettirmek nikâbı (örtüsü) altında 324-1908'den beri re's-i idaremize yerleşmiş bulunan İttihat ve Terakki erkânından müfrit ve müteneffiz (aşırı ve ileri gelen) kısmının harpten bil-istifade dahil-i memlekette revac verdiği yağma, ihtikâr [s.3] ve anlaşılmayan maksatlarla bir bir ika'ettikleri gûnagûn (renk renk ➡ türlü türlü) yangınlar sebebiyle payitahttan müntehay-ı hududa (sınırın sonuna) kadar memleketin her noktasında milletin varlığı erimekte ve üsare-i hayatiyyesi hevlengiz (cansuyu korkunç) bir surette heder olup gitmekte idi. Bu fecâi karşısında tevcih-i mesâi edilecek hedef ve gaye bittabi sulh ve müsalemetin (barışıklığın) iadesinden başka bir şey olamazdı. Bu maksadın temini için de hiçbir terâhi tevciz edilmemiş (gecikmeye izin verilmemiş) ve mümkün olan her çareye tevessül olunmuştur. Fakat, harbin devamından müteneffi olmakla (yararlanmakla) beraber, memleketimizde daima daire-i hukuk ve selâhiyetini tecavüze alışmış olan o zamanın hükûmeti ile yine o hükûmet-i mütehakkimenin (diktatör yönetimin) etrafında tesis eylediği şebeke-i ihanet, mesâimin semeredâr olmasına hâil (engel) olarak münferiden müzakerat-ı sulhiyyeye girişmekle elde edilecek menâfi (çıkarlar) ve şerait-i müsaideye (uygun koşullara) ve muhterem milletin hun-u mazlumunu (günahsız kanını) bilâsebep heder olmaktan vikâyeye imkân-ı vusul (korumayı sağlama olanağı) bırakmadı ve harp bütün dehşet-i tahripkâranesiyle meş'um (Mondros) mütarekenamesini imlâ mecburiyeti hasıl oluncaya kadar devam eyledi. Bu mütarekenin akdine memur murahhasların, elyevm Ankara'daki heyet-i vekile reisi Rauf Beyin taht-ı riyasetinde, ve o zaman memleketin en mühim kuvve-i askeriyesinin de şimdiki Ankara meclisi [s.4] reisi Mustafa Kemal'in kumandası altında bulunduğu herkesin hatır-nişanıdır.

Asayiş meselesi vesile ittihaz olunarak lüzum görülen herhangi bir mahallin işgali hak ve selâhiyetini düvel-i itilâfiyyeye bahş eden madde-i mahsusasıyla Adana, Musul, Antalya, İstanbul, İzmir işgalleri gibi sonraki bütün felâketlerin menşe ve masdarı (kaynak ve dayanağı) bulunan mezkûr mütarekenamenin akd ü imzası mağlubiyet ve mecburiyet ilcasıyla (zorlamasıyla) vuku bulmuş olduğu halde bilâhare İzmir işgali dolayısıyla beni ithama cüret edenlerin nokta-i nazarına göre, mezkûr işgallere istinatgâh olan Mondros Mütarekenamesini akde bilfiil iştirak eden Rauf, Fethi ve vaziyet-i askeriyyesi ile devlet-i böyle bir mecburiyet-i elimeye düşürmekte cidden zi-medhal (katkısı) bulunan Mustafa Kemal gibi bugünkü rüesayı aliyyenin (yüce başların) mes'ul ve müttehem olması lâzım gelir. Zira gerek bu mütarekenin imzasında ve gerek ondan sonraki bütün mesailde (sorunlarda) Kanun-i Esasî mucibince mes'uliyetten müstesna (sorumsuz) olan makam-ı hükümdarî için hükûmet-i mes'ulenin maruzatını tasdik lüzumu gibi gayr-i kabil-i itiraz bir sebep bulunduğu halde, ne kendi imlâ ve imza ettiği mütarekenin tatbiki demek olan felâketlere [s.5] karşı bilâhare muhalefette önayak olmak küstahlığını gösteren Rauf Bey için, ne de devletin belli başlı kuvâ-yı mevcudesinin kısm-ı küllîsini esir vererek zilletle (Toros) eteklerine iltica etmesi yüzünden mütareke akdini gayr-i kabil-i ictinab (kaçınılmaz) bir hale getiren Mustafa Kemal için şayan-ı kabul hiçbir mazeret mevcut değildir.[28] İşte taht-ı Osmanîye cülûsumdan sonra ilk mühim hatve-i siyasiyyeyi (siyasal adımı) teşkil eyleyen mütarekeye kadar cereyan eden hadisat karşısında benim vaziyetim budur.

Mütarekeden sonra ittihaz ettiğim meslek ise geri alınması mümkün olmayacak bir hatve atmaktan ihtiraz ile beraber bir taraftan dahilde makul ve mutedil ıslahat ve icraata germî (sıcaklık ➡ hız) vermek, bir taraftan da hariçte teşebbüsat-ı siyasiyyeye devam eylemek suretiyle aleyhimizdeki gayz-ı umumiyyenin (genel kızgınlığın) bertaraf olunacağı müsait zamanlara intizar edebilmek (bekleyebilmek) için vakit kazanmaktan ibaret idi. İzmir işgali hadisesinin karşısında ittihaz ve takip ettiğim meslek ve gaye de bundan başka bir şey değildi. Çünkü Yunan askeri tarafından derhal icra olunacağı bildirilen bu işgal[29], düvel-i selâse-i muazzamanın kat'i ve nagehanî (üç büyük devletin kesin ve ânî) kararına istinad etmekte olduğu gibi vak'anın bize tebliği de doğrudan doğruya düvel-i selâse-i müşarünileyha (anılan) tarafından vuku bulduğu cihetle düvel-i muazzama [s.6] meselesi şeklinde tecelli etmiş idi. Hadisenin Yunan meselesi haline tahavvülü Yunanistan'daki vaziyet-i siyasiyyenin tebeddülü ile düvel-i muazzama-i müşarünileyhanın ittifakına haleldârî olduktan (girdikten) sonra husule geldi. Ondan evvel bu mesele, büyük ve galip devletlerce müttefikan ittihaz olunmuş bir karar-ı kat'inin tebliği mahiyetinde bulunduğu cihetle hakkımızdaki gayz-i umumiyyenin zevaline intizaren teşebbüsat-ı siyasiyye ile iktifa mesleğini tercih ettirmekte olduğu gibi, işgalin muvakkat mahiyeti haiz olması da meslek-i mezkûru müeyyed (anılan yolu doğrular) görünüyordu. Mesele Yunan meselesi halini aldıktan sonra harpte mağlûp olmamak şartiyla mukavemete ben de tarafdar idim ve nitekim bu his ile kuva-yı milliyyeye[30] mütemayil bir takım kabineleri de mevki-i iktidara getirdim. Şu kadar var ki, o devrelerde Mustafa Kemal devlet-i metbuasına (tâbi olduğu devlete) itaat dairesinden huruc etmiş (çıkmış ➡ başkaldırmış) ve Anadolu'da birçok aksakallı müftilere varıncaya kadar asıp kesmek gibi mezalimiyle vazife-i milliyye hududunu tecavüz ederek milletin başına tahammül olunmaz bir belâ kesilmiş idi.

Tıpkı İzmir hadisesi gibi, "Sevr" muahedesine ait teklif-i düvelî de Yunanistan'da vaziyet-i siyasiyyenin tebeddülünden ve devletlerin aleyhimizdeki ittifak-ı şedidine haleldârî olmadan mukaddem olarak (önce), hiçbir noktasında tadil teklifine müsaade edilmeyerek yirmi [s.7] dört saat zarfında tamamen kabul veya reddine mütedair tazyikat ve tehdidatı ihtiva ettiği cihetle, gayet nazik ve tehlikeli bir şekilde vuku bulmuş idi. Bununla beraber ben "Sevr" muahedesini kesb-i katiyyet etmiş addolunacak surette tasdik etmedim. Meselenin kat'iyet kesbetmesi, Meclis-i Meb'usanın kabulünden sonraki tasdikime mütevakkıf (bağlı) olduğunu ve hak ve adaletle te'lif olunamayacak surette gayr-i tabiî olan böyle bir muahedenin devam ve tekerrür edemeyeceğini (yerleşemeyeceğini) bildiğimden, hakkımızın anlaşılmasına müsait zamanın hululüne kadar vakit kazanmak tarikinde (yolunda) devam ile, muahedenin hükûmetçe kabulüne taraftar göründüm.

Mondros mütarekesi, İzmir hadisesi, "Sevr" muahedesi gibi müstesna bir nokta-i nazarla telâkki ettiğim vekâyiden sonra gelen mesailde, daima icabat-ı meşrutiyete tevfik-i hareket eyledim (meşrutiyet gereklerine uygun davrandım) ve bu sebeple, muhtelif kabinelerin muhtelif ve belki mütehalif (çelişen) içtihatlarına riayet ettim. Mustafa Kemal'i Anadolu'ya gönderen ve bilâhare devlet-i metbuasını tanımadığı cihetle tenkili (bastırılması) için kuvve-yi askeriyye sevkine lüzum gösteren kabinelere mümaşaatımda (uymamda) hükûmet-i mes'ule ile makam-ı hükümdarînin münasebet-i mü-

tekabilesine (karşılıklı ilişkisine) ait icabat-ı meşrutiyetten ayrılmamak arzusu ve bazı esbab-ı zaruriyye-i siyasiyye âmil olmuştur. Bundan maada gerek kabine tebeddülâtında, gerek icraat-ı sairede nâzım-ı harekâtım, efkâr-ı hissiyat-ı şahsiyyemden [s.8] ziyade daima efkâr-ı umumiyye veyahut gayr-i kabil-i mukavemet diğer müessirat olmuştur. Bunun en bariz delili; son Tevfik Paşa kabinesini, sırf aleyhinde efkâr-ı umumiyye tezahüratı meşhut olmadığı (gözlemlenmediği) için, şahsım ve makamım hakkında su-i niyetleri zâhir olan (görünen) Kemalcilerin, İstanbul'da tesis-i nüfuz etmelerine müsait bulunmasına rağmen, iki seneyi mütecaviz mevki-i iktidarda tutmaklığımda görülebilir.

Ankara ile İstanbul arasındaki ikiliğin izalesi emrinde bu gibi fedakârlıklardan geri durmamakla beraber, hilâfetin saltanattan[31] tefriki veya tahtın İstanbul'dan Anadolu'ya nakli hakkındaki karar ve tasavvurlarına muvafakat eylemek elimden gelmemiştir. Bunlardan birincisi, ulema-yı İslâmın malûmu olduğu vechile şer'-i şerife (kutsal şeriate) katiyyen mugayir (aykırı) ve müekkilim bulunan[32] Fahr ül-Mürselîn[33] efendimiz hazretlerinin hukukundan feragati mutazammın olmakla (içermekle) benim için selâhiyet ve imkân haricinde bir şey olduğu gibi, İstanbul'un manen Ruslara teslimi ile Bolşeviklere cemile ibrazı (yararma)[34] mahiyetinde bulunan ikinci tasavvurları da, hilâfeti İstanbul gibi siyasî ve tarihî bir istinatgâhtan mahrum eylemek demek olduğu cihetle katiyyen gayr-i kabil-i kabul idi. Bu gibi müfrit ve mecnunane arzularını tebaiyyet etmediğim (uymadığım) için bana hıyanet-i vataniyye izafe ve isnat edenlerle birlikte, her akıl ve iz'an sahibinin bilmesi lâzım gelir ki [s.9] dünyanın en büyük cah ü mansıbı (orunu) olan hilâfet ve saltanat makamını fiilen ve bi'l-irs ve'listihkak (babadan kalarak ve lâyığı olarak) haiz bir hükümdarı, hıyanet-i vataniyye gibi bir cürm-ü şenîe (kötü suça) sevk edecek hiçbir emel ve ihtiras mevcut değildir. Ben o makamların ve simâ-i hilâfet makamının şeref ve haysiyetini muhafaza için muvakkaten tahtımdan, vatanımdan ve huzur ve rahatımdan cüda (ayrı) düşmeyi bile göze aldırdım. Bu müfarekatim (ayrılığım) bilhassa harb-i umumîden sonra kendi ef'alinin (edimlerinin) hesabını vermek mevkiinde bulunanlara karşı ef'alimin hesabını vermekten korkmak kabilinden olmayıp, belki hiçbir kanuna tâbi olmayan insanlar elinde müdafaa ve hakk-ı kelâmdan memnu bir halde hayatımı göz göre göre tehlikeye teslim etmek gibi emr-i ilahînin ve akl-ı selimin kabul etmeyeceği bir şeyden ictinab eylemek (kaçınmak) ve hem de "Elfiraru mimma la-yutak min sünenil mürselîn"[35] [dayanma takatını aşandan kaçmak, peygamberlerin sünnetindendir.] fehva-yı şerifi (kutsal kavramı) üzere müekkil-i zî-şanımın (vekili olduğum şanlı zatın) hicret-i nebeviyyelerine ait olan sünnet-i seniyyeye itba' etmekten (uymaktan) ibarettir.

Müdafaa-i vatan gibi müstahsen gayelerle hiç münasebeti olmadığı halde Ankara meclisinin ittihaz ettiği mukarrerat-ı âhire (aldığı son kararlar) üzerine, muarızlarımla aramızda tahaddüs eden (ortaya çıkan) ve memleketimiz için hasıl olan vaziyet-i âhireyi telhis ederek (özetleyerek) derim ki:

Ceddim Osman Gazi'den Selim-i Evvel'e kadar Devlet-i Osmaniyye namıyla Türk Saltanatı [s. 10] var idi, Selim-i Evvel'den sonra ise bu saltanat hilâfetin inzimamıyla (eklenmesiyle)[36] Saltanat-ı Muhammediyye haline geçmişti.[37]

Şimdi bana bi-gayr-ı hakkın ihanet-i vataniyye isnat edenler, hilâfeti hukuk ve nüfuzundan tecrid ve tatil ederek bu Saltanat-ı Muhammediyye'yi yıkmışlar ve yalnız vatanlarına değil, bütün âlem-i İslâma ihanet etmişlerdir. Ben, devleti tehlikeden vikaye için, bilhassa harb-i umumîye iştirakimizdeki ifratların acısını tattıktan sonra, siyaset-i hariciyyede muarrızlarımın tâbiri vechile korkarak, yani itidal ve ihtiyat ile hareket ettim; daha doğrusu, vakit kazanmak için, icab eder ise kendimi feda etmeye karar verdim. Bu mutedil ve ihtiyatlı meslek karşısında, muarızlarımın müfrit ve herçibâd-abâd mesleği (aşırı ve her şeyi göze alır yolu) müntec-i isabet ve muvaffakiyet olur (doğruluk ve başarıyla sonuçlanır) ise, şahsen ben kaybedecektim, fakat devlet kazanacaktı; halbuki onlar devlete Saltanat-ı İslâmiyyesini kaybettirdiler.

Eğer benim bir hatam var ise, din ve devletin bu derece tahrib ve tagbirine (yıkılmasına ve gücendirilmesine) (bazı müstesna şahsiyetlerden maada) bütün vükelâ ve ulemâ ve ukalâ ve ricâl-i memleket tarafından ses çıkarılmayacağına ve bazı hasis menfaatler mukabilinde[38] gizli ve aşikâr suretlerle yardım edileceğine ihtimal vermemekliğimdedir. Ben, devletin hayat ve mematıyla herkesden ziyade alâkadar olan münevveran-ı [s.11] milletimin, vazife-i vataniyye ve vicdaniyyelerini bu derece suiistimal etmeyecekleri hakkındaki hüsn-i zanıma ait olan hatamı itiraf ediyorum.

Netice-i kelâm olarak şurasını beyan ederim ki, hilâfet meselesinin halli, dini, kavmiyeti, vatanı meşkuk ve malhûl (kuşkulu ve karışık), askerîden ve sünuf-u saireden (diğer sınıflardan) mürekkep bir şirzime-i kalile (küçük bir azınlık) ile, kısmen mükreh ve mücber (korkutulmuş ve zorlanmış) ve kısmen ahvalin ledünniyatından (iç yüzünden) bî-haber olarak mugfel halinde (kandırılmış) bulunan beş altı milyonluk masum Türk kavminin selâhiyeti dahilinde olmayıp, bu; üçyüz milyonluk âlem-i İslâmın tamamına taallûk edecek bir mesele-i azimedir. Binaenaleyh şimdi ben, hilâfet hakkında Ankara'da ve İstanbul'da verilen fuzulî ve cebrî hükmü[39] kat'iyyen kabul etmeyerek ve hakkımda reva görülen müfteriyatı (iftiraları), isnad edenlere kemal-i nefretle red ve iade ederek, memleketin ve bilâ-tefrik-i cins ve mezheb bütün ahalinin saadet ve refahından başka bir emeli olmayan, ve adl ü itidalin hâkim olmasını isteyen müsterih bir kalp ve vicdan ve hak ve hakikatin mağlûp edilemeyeceğine dair kavi bir iman ile sevgili vatanıma avdet edinceye kadar hak-i ıtr-nâkinin ezelden müştakı (güzel kokulu toprağının ötedenberi özleyeni) olduğum haremeyn-i şerifeynde ve şimdilik civar beytüllahta imrar-ı evkat ediyorum (vakit geçiriyorum).

Beni "beldetüllah"a[41] isal eden şu maceretî[40] mucib ül-mefharet (övünülesi) ile, [s.12] hilafetin saltanattan tecridi teklifine karşı sebat ve mücahedem, nasibe-i hestîmi ve dehr-i ahiretimi teşkil edecektir.

Misafir olduğum bülâd-ı mukaddese-i Arabiyyenin hükümdar-ı âlî-tebarı (yüce soylu) ile ahali-i necîbesi (temiz soylu halkı) taraflarından gerek benim hakkımda ve gerek vatan-cüda diğer hemşehrilerim hakkında gösterilen âsâr-ı mihman-nevaziyi (konukseverlikleri) şükür ve mahmidetle (övgüyle) yad ettiğim gibi, haiz oldukları asalet-i mümtaza ve mutahharaya muvafık (seçkin ve temiz soyluluğa uygun) bir suretle hareket eden müşarünileyh celâlet ül-mülk hazretleriyle aile-i muhteremeleri erkânının teâli-i şan ü şereflerini ve bu sayede bülâd-ı mukaddese-i Arabiyyenin ve sekene-i necibesinin tarihe ziynet veren mazileriyle lâyık oldukları inkişaf-ı mes'uda mazhar olmalarını da cidden temenni ederim.

İstanbul'dan müfarekatimden sonra bu ilk beyanımdır.

Vesselamu ala men itteba'l-Hüda [Tanrı'ya uyanlara (doğru yoldan gidenlere) selâm olsun.]

Muhammed Vahideddin bin es-Sultan Abdülmecid Han

Birkaç gün sonra, 15 Mart tarihinde Krajewski, Vahideddin'in Mekke'ye döndüğünü, hâdiselerin gelişmesini beklemek üzere İngiliz makamlarınca yapılan davete icabeten Arabistan'ı terk ederek Malta'ya gitmeye hazırlandığını bildirmektedir. Konsolos bu gidişi, Kral Hüseyin ve oğlu Ali'nin el altından kendilerine karşı İngilizlerce desteklendiğine inandıkları İbni Saud ile muhasematın yeniden başlaması ihtimaline bağlıyordu.[42]

24 Mart tarihinde Krajewski, Sâbık Sultan'ın Mekke'den bir hafta sonra hareket edeceğini bildiriyordu,[43] ancak bu hareket pek de anlaşılmayan sebeplerden ötürü müteaddid defalar ertelenmiştir. Bu sıralarda Vahideddin'in hastalık nedeniyle on beş gün süreyle yatağından ayrılamaz duruma düşmüş olması muhtemeldir.[44] 30 Mart tarihli mektubunda konsolos, Türkiye ile ilişkileri düzelmeye başlayan İngiltere'nin, Vahideddin'i yolculuktan alıkoyması için Hüseyin üzerinde baskı yapmış olabileceği kuşkusunu dile getirmektedir. İkinci bir ihtimal de, İbni Saud tehlikesi karşısında zor duruma düşmüş bulunan Hicaz kralının, İslâm dünyasından hacıların kutsal yerleri ziyarete hazırlandıkları sırada, Vahideddin'in bu tehlike sebebiyle ayrıldığının bilinmesini istememiş olmasıdır.

> "Cereyan eden olaylara genellikle ilgisiz kalan Hicaz kamuoyu bir muamma haline gelen Vahideddin'in ayrılması meselesine büyük ilgi duymaktadır. Mekke'de yayınlanan resmî *"Kıble"*[45] gazetesinde Sâbık Sultandan bahsedilirken eskiden olduğu gibi dalkavukça, şatafatlı unvanlara artık yer verilmediğini gören kamuoyu, biraz da sevinerek Haşimî kralının zor durumda kaldığı sonucunu çıkarmaktadır. Hicaz kralını üzecek her şey

teb'ası tarafından sevinçle karşılanmaktadır."[46]

Konsolosun 13 Nisan tarihli mektubu kuşkuları teyid eder görünmektedir. Bu mektupta, İngiltere'nin isteği üzerine Vahideddin'in alıkonmuş olmasa bile, maddeten gidebilme imkânsızlığı içinde bırakıldığına işaret edilmektedir. Bunun yanı sıra, Sultanın Hicaz kralından birçok şikâyeti olmuştur. Hüseyin'in harçlık olarak "kendisine ve maiyetine günde 40 franktan fazla tahsis etmediği" ve yakında açıklanan bildiri metninin Hicaz basınında yayınlanmasına ısrarla engel olduğu dolaşan şayialar arasındadır, denilmektedir.[47]

Nihayet VI. Mehmet, 18 Nisan tarihinde, kendisini uğurlamak arzusunu izhar eden Hüseyin'le beraber Cidde'ye gelir. Sürgün Sultanın gideceği yer meçhuldü. Krajewski, yolculuğun, İngiltere'nin muvafakatiyle Hayfa'ya veya başka bir İslâm ülkesine yapılacağını sanıyordu. Halbuki İngiltere Hükûmeti, himayesi altındaki kişiden umduğunu bulamamanın hayal kırıklığına uğramıştı, onunla daha fazla işbirliği yaparak başına dert açmaya pek niyetli görünmüyordu. 19 Nisan tarihli mektubunda Krajewski, maiyetindeki birçok kişinin ölümünden dolayı çok üzülen Sultanın Hicaz'ı terketmekte acele ettiğini yazıyordu. Üstelik Hicaz Kralı Hüseyin'in, kendisinin lehine Hilâfetten feragat etmeyi inatla red etmesi Sultandan çıkar uman koruyucularının anî hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Birkaç gün sonra, İngiltere Hükûmeti, müstemlekelerinden hiçbirinde kendisini kabul etmek istemediğini bildirmiştir.[49] Sultanla aralarındaki ilişki kesinlikle ve apaçık bir şekilde kopmuştu. Türkiye ve İslâm âlemi tarafından reddedilen Sâbık Sultan, artık büyük devletlerin tahtasında bir piyon dahi değildi. Vahideddin İsviçre'ye çekilmek istediğini bildirerek 2 Mayıs tarihinde bir ticaret gemisiyle Cidde'yi terketmiştir.[50]

Yolculuk esnasında fikir değiştiren Vahideddin İsviçre'de yerine İtalyan Rivyerası'na gider.[51] Mayıs ortasında San Remo'ya gelir ve orada vefatına kadar üç yıl kalır. Burada, herkesten uzak kapalı bir hayat yaşar ve hemen hemen hiçbir siyasal faaliyette bulunmaz.[52] Ancak iki vesileyle kendini Halife Sultan telâkki etmeye devam ettiğini belirtir. Birincisinde, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın gelecekte Hilâfeti ilga edeceğine dair birbirini teyid eden şayialar üzerine, Vahideddin, basına verdiği beyanatta, değişmez görüşünü bir kez daha yineler.[53] İkincisinde ise tutumunu daha resmî yollarla ortaya koyar. 13 Mart 1924 tarihinde Hilâfetin lağvı ve Osmanlı hanedan ailesinin Türkiye dışına çıkarılmasından on gün sonra[54] Vahideddin, Fransa cumhurbaşkanına bu durumu protesto eden elyazısıyla bir mektup yollar. Mektubun tam metni aşağıdadır:[55]

Ekselans Mösyö Millerand
Fransa Cumhurbaşkanı,
Paris

Sayın Cumhurbaşkanı,

Dünyada cereyan eden olayların gerçek anlamı ve kapsamı hakkında bilgi sahibi olan Ekselansınız, Başkentimi geçici olarak terketmeme yol açan âmilleri ve nedenleri herhalde bilmektedirler.

Bu ayrılış, altı asırdan beri sülâlemizin uhdesinde bulunan ve atalarımın tahtının mirasçısı sıfatiyle kutsal bir hak olarak bana intikal eden Hilâfet ve Saltanattan feragat etmemi hiçbir zaman tazammun etmez. Âsi teb'amdan teşekkül eden Ankara Meclisi'nin aldığı kararların hükümsüz olduğu ve etkisiz kalmaya mahkûm olduğu apaçık ortadadır. Bunlardan, Hilâfetle Saltanatı birbirinden ayırıp Hilâfeti ilga eden karar, yalnızca altı milyon Müslümandan oluşan Türk halkının yetkilerini aşmaktadır; kaldı ki, halen Türk halkı cebir ve şiddet yoluyla kendisini âlet eden ve masumiyetiyle temiz kalpliliğinden yararlanarak onu aldatan, çoğunluğunun kökeni ve inançları belirsiz, etkili bir azınlığın yönetimi ve güdümü altında bulunmaktadır.[56] Hilâfet ve Saltanat sorunu, dünya çapında sorunlar olup 300 milyon Müslümanı çok yakından ilgilendiren ve ancak dünya Müslümanlarının ezici çoğunluğunun iradesi ve en yüksek fetva makamlarının kararlariyle çözüme kavuşturulabilecek sorunlardır.

Şeriatin ahkâmına aykırı olan kararların hükümsüz ve keenlemyekün kalmaya mahkûm olduğu keyfiyeti, şer'i hukukçuların nezdinde yerleşmiş bir görüştür. Öte yandan, şimdiki olaylardan tahmin edilebileceği üzere, böylesi kararlar Müslümanlar arasında büyük huzursuzluk ve infial yaratabilecek nitelikte olduğundan, dünyadaki durum üzerinde de vahim tepkilere yol açabilir.

Sadık teb'aları arasında sayısız Müslümanların bulunduğu Fransa Cumhuriyeti'nin en yüksek sorumlu şahsiyeti olan Ekselanslarına bu açıklamayı yapmayı, faydadan hali bulmadım.

Öte yandan Ankara Meclisi, Hanedan ailemize ait bütün malları müsadere etmiş ve fertlerini sürgüne göndermiştir. Bu keyfî kararlar onları en doğal ve kutsal haklarından yoksun bırakmaktadır. Bu güç durum karşısında Ekselansınızca veya Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti'nce imkân nispetinde kendilerine gösterilecek himaye ve yapılacak yardım, kuşkusuz büyük bir destek teşkil edecektir.

Bu vesileyle Ekselansınıza ve Ailenize sağlıklar dilerim.

İmza
Mehemmed Vahideddin
Osmanlı İmparatoru

Oldukça can sıkıcı bu mektup, Cumhurbaşkanlığı makamınca Fransız Hariciyesi'ne iletilir. Kuşkucu Dışişleri Bakanı Poincaré, bu mektupların birer kopyasını çıkartarak İngiltere ve İtalya'daki Fransız sefirlerine gönderir ve telgrafla, kendilerinden, benzeri mektupların, sürgün Sultan tarafından Kral Beşinci George ile Kral Üçüncü Victor-Emmanuel'e gönderilip gönderilmediğini öğrenmeleri görevini verir.[57] Gerçekten benzeri bir mektubun Londra'ya gönderildiğini ve tahmin edildiği gibi bu teşebbüsün sonuçsuz kaldığı anlaşılır.[58] Bunu örnek alarak kaygularından sıyrılan Cumhurbaşkanlık Genel Sekreterliği, müsveddesi arşivde korunan şu kaçamak protokoler cevabı, gönderir:[59]

Haşmetmeab

13 Mart tarihli mektuplarında Majesteleri, Başkentlerinden muvakkaten ayrıldıklarını, bu geçici ayrılışlarının hiçbir zaman Hilâfet ve Saltanat makamından feragat anlamına asla gelmeyeceğini bana lütfen bildirmişlerdir. Saltanat ve Hilâfetin birbirinden ayrılması ve Hilâfetin lağviyle ilgili Ankara Büyük Millet Meclisi kararlarının Kuran'ın âmir hükümlerine aykırı düştüğü ve bu Meclisin yetkilerini aştığı, ayrıca belirtilmiştir.

Ailenizin efradının mallarının müsaderesi ve bunların yurtdışına çıkarılmalariyle ilgili mezkûr Meclisce alınan kararlardan bahseden Majesteleriniz, ailenizin güç durumda olduğunu, Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti'nce imkân nispetinde bunlara gösterilecek himaye ve yapılacak yardımın bunlar için gerçekten büyük bir destek olacağını, belirtmişlerdir.

İletilen bu habere muttali olduğumu bildirirken, evvelâ Majestelerinin uğradığı haksız felâketler vesilesiyle en derin sempati duygularımı ifade etmekten şeref duyarım.

Hilâfet ve Saltanat konularında Fransa Hükûmeti'nin müdahale ede-

cek durumda olmadığından dolayı, büyük bir üzüntü duyduğuma emin olmanızı isterim. Saltanat konusunda Fransa, başka ülkelerin içişlerine müdahale etmemeyi bir kural olarak kabul etmiştir. Hilâfet meselesinde ise bütün dinlere saygılı olan Fransa bu konunun münhasıran Müslümanların vicdanî kanaatlerine âit bir iş olduğuna daima inanmıştır. Fransa her yerde ve her zaman Müslüman vatandaşlarını kendi dini ihtiyaçlariyle ilgili kararlarda daima serbest bırakmış ve onları etkilemekten sakınmıştır.

Zaten Fransa gibi Müslümanolmayan bir ülkenin bu konuda müdahalesi, müdafaa edilmek istenen davâyı tehlikeye sokabilir.

Şahsımın ve Bayan Millerand'ın sağlığıyle ilgili iyi dileklerinden dolayı, Majestelerine teşekkürlerimi bildirir, şahsınız ve aileniz için en halisane temennilerimin kabulünü rica ederim.

Bu tarihten sonra, Fransız diplomatik arşivlerinde VI. Mehmet'e dair herhangi bir haber yer almamıştır. Sadece ölümünden sonra, ailesiyle Abdülmecit ailesi arasında 15 Mayıs 1926'da yapılan geçici anlaşma dolayısiyle ve son arzularına uygun olarak, nâşı Şam'a nakledildiğinde adından söz edilmiştir.[60]

Turcica-Revue d'Etudes turques, Cilt XIV (Louvain-Paris-Strasbourg, 1982), s.226-47.

* Bu makale, Centre National de la Recherche Scientifique (Bilimsel Araştırma Millî Merkezi) ile Centre d'Etudes de l'Orient Contemporaine à l'Université de Paris III (Paris III Üniversitesi Çağdaş Doğu İncelemeleri Merkezi) tarafından oluşturulan E.R.A. (Ortak Araştırma Ekibi No.57'nin çalışmaları çerçevesinde yazılmıştır. Okuyucunun, VI. Mehmet Vahideddin'in saltanatı (1918-1922) sırasında geçen Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918), İzmir'in Yunanlılarca işgali (15 Mayıs 1919), Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı ve İstiklâl Savaşı'nın Başlaması (19 Mayıs 1919), İtilâf Devletlerince İstanbul'un işgali (16 Mart 1920) gibi olayları bildiği varsayılmaktadır. 1922 yılında Kemalistler'in Yunanlılar'a karşı kazandığı zafer sonucunda aktedilen Mudanya Mütarakesi (11-14 Ekim) üzerine, İşgalcilerle açıktan açığa işbirliği yapan İstanbul Hükûmeti ile Vahideddin bertaraf edilir. 1 Kasım tarihinde Ankara Büyük Millet Meclisi saltanatı kaldırır, VI. Mehmet, İngilizlerin sayesinde aynı ayın 17'sinde HMS *Malaya* zırhlısı ile İstanbul'u gizlice terkederek sürgün yolunu tutar.

1 Necip Fazıl Kısakürek, *Vatan haini değil, büyük vatan dostu Sultan Vahidüddin* (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1975), 2. bas. Bu kitap, kaynak göstermeyen, sağlıklı bir kronolojiden hemen hemen yoksun bulunan, taraf tutan *(engagé)*, savunduğu teze aykırı her şeyi bile bile bir kenara iten bir eserdir. Böyle olmakla birlikte, burada bu eserden bahsetmeyi uygun gördük. Son padişahın hâlâ tek tük taraftarlarının bulunduğunu, alıntılarımızın Kısakürek'in kitabının ikinci baskısından yapıldığını vurgulamak isteriz. İncelememizde, bu esere bazen tekrar başvuracağız.

2 Salâhi R.Sonyel, "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler," *Belleten*, XXXIX/154 (Ankara, 1975), s.257-64, dört fotokopi.

[Bu makalenin özünü şu cümle anlatıyor: "İngiltere'nin İstanbul'daki diplomatik temsilcisi [Yüksek Komiseri!] Sir Horace Rumbold'un İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 7 Mart 1922 tarihinde gönderdiği 232 sayılı gizli bir yazıdan anlaşıldığına göre, Vahidettin, [Yunan propagandasına karşi Türk tezini Avrupa'ya tanıtmak amacıyla Ankara'dan gönderilen, Dışişleri Bakanı] Yusuf Kemal [Tengirşenk] kurulu üyelerinden özel kâtip Kemal Beyin, kayınpederinin evinde bulunan valizini, kâtibin iki günlük gaygubetinden yararlanarak ajanlarına açtırmış, içindeki altı gizli belgenin fotokopilerini çektirerek, belgelerin gene valize yerleştirilmelerini buyurmuş; fotokopileri 6 Mart 1922 günü emektar bir mabeyncisiyle, İngiltere Yüksek Komiserliği baştercümanına göndermişti." (s.260)

Yazar, incelemesinin sonunda, "Vahidettin bunları gerçekten çaldırarak, Türkiye'yi işgalinde bulunduran bir ulusun diplomatik temsilcisine *göndermişse*, ulusal akıma ve yurdu kurtarma çabalarına hıyanet etmiştir" (s.264) yargısına varıyor ki, buradaki akademik kuşku payı, olsa olsa, İngilizlerin kesin kanısına karşın, sözkonusu çalıntı belge fotoğraflarını onlara getiren hünkâr yaverinin [Dr.Sonyel'in A.D.C. *(Aide de camp)* terimini niçin "emektar bir mabeynci" (mabeynci'nin İngilizcesi, *court chamberlain*'dir) diye çevirdiğini anlayamadım; acaba yaver subay olur, bir subaydan ise -padişahın buyruğuyla bile- böyle bir ihanet beklenmez diye mi?] Vahideddin'in emriyle değil de, kendi adına hareket etmiş olma zayıf olasılığına dayanmaktadır, herhalde. *-Mete Tunçay*]

3 Série E, Levant, Turquie, 1918-1929. Burada, yalnızca cilt numaralarıyla atıf yapılacaktır. 27 (Osmanlı sarayı, Hanedan sorunları, 1919-1926), 87 (İçişleri), 97 (İç politika, Ağustos 1921-Ekim 1922), 108-109 (Din işleri, genel dosya, 1918-1919 ve 1920-1929), 110 (Din işleri, Hilâfet, Ocak 1922-15 Mart 1924), 571 (Hilâfet, Temmuz 1920-Haziran 1926).

4 Abdülmecid'in oğlu ve kardeşleri V.Murad, II. Abdülhamid ve V.Mehmet Reşad'ın en küçüğü olan Vahideddin, 2 Şubat 1861 tarihinde doğmuştur. Amcazadesi, Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi'nin 1 Şubat 1916'da intiharı üzerine veliaht ilân edilmiş, V.Mehmed'in (Reşad) vefatı üzerine de 4 Temmuz 1918 tarihinde tahta çıkmıştır. Bu olaylar, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla harp halinde olduğu sıralarda cereyan ettiğinden, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nca pek tanınmayan bu yeni Sultan hakkında daha fazla bilgi için, sözkonusu bakanlık, İstanbul sefareti eski mütercimlerinden A.Ledoulx'un belleğine başvurmuştur. Bu zatın 6 Temmuz 1918 tarihinde bakanlık için kaleme aldığı notta (cilt 87, elyazması yaprak 107-109, daktiloya çekilmiş sureti, s.110-111), Vahideddin şöyle anlatılmaktadır:

... Uzun boylu, zayıf ve güçlü bir kişi. Kendisiyle son defa Haziran 1914'te görüştüğümde, 50 yaşında, tam sağlıklı bir insan görünümündeydi.

Çok zeki, faal, çok muhteris, soğuk tabiatlı, içten pazarlıklı ve iradeli bir kişidir.

Karakterini ve zihniyetini çok takdir eden (II.) Abdülhamid'in şüpheli nazarla bakmadığı en gözde kardeşidir.

Yeni padişahın eğitimine, ilk gençlik dönemindeki diğer Osmanlı hanedanı prensleri gibi, gerekli itina gösterilmemiştir. Az Fransızca bilir, fakat cereyan eden olayları daima ilgiyle izlemiştir.

Abdülhamid'in düşüşünden sonra devamlı olarak şüphe içinde yaşayan Jöntürkler Vahideddin Efendi'ye karşı her zaman güvensizlik beslemişlerdir. Bunlardan biri, bana bir gün şöyle demişti: Vahideddin aynen Abdülhamid'in karakterini taşır. Bizde hiç güven uyandırmamıştır; ama bir gün hükümdar olursa vay halimize.

Sefaret tercümanının notunun aynı günü, Fransa'nın Berne Büyükelçiliği tarafından VI. Mehmet'le ilgili mahrem bir yazı gönderilmiştir. Bunda, padişahın İsviçre'de oturan akrabalarından birinin sözleri şöyle nakledilmektedir: *Vahideddin otoriter ve hilekâr tabiatı bakımından ikinci bir Abdülhamid olacaktır. Belki biraz daha zeki ... ve hilekâr... daha inatçı... soğuk ve esnek.* (Aynı yazıdaki diğer bilgiler için yaprak 122'ye bakınız.)

5 Cilt 97, yaprak 210-213, açık telgraf.

6 General Pellé'nin bu gözlemini lâyıkıyla değerlendirmek için, kronolojik sırayla bazı vak'aları hatırlatmak gerekir. Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal hareketinin zaferini tescil eden Mudanya Mütarekesi, yukarıda belirtildiği gibi, 11 ilâ 14 Ekim 1922 tarihinde imzalanmıştır. Mustafa Kemal, Sadrazam Tevfik Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'nin Türkiye Devleti'nin yegâne ve mutlak mümessili olduğunu bildirir. Barış Konferansı çalışmalarının Lozan'da başlayacağı ve Türkiye'nin temsil edilmesi sorununun olanca ağırlığıyla ortaya atıldığı bir sırada bu sözler, büyük bir önem taşır. Pellé'nin Padişahla görüşmesinden üç gün sonra 28 Ekim'de İtilâf Devletleri Ankara ve İstanbul hükûmetlerini konferansa birer delegasyon göndermeye çağırırlar. Ayın 29'unda, Ankara Hilâfetle Saltanatın birbirinden ayrılması kararını alır. Aynı gün, TBMM'ye sunulan bir önergeyle, 16 Mart 1920 tarihinden itibaren Saltanatın mevcut olmadığı ilân edilir. (Bu, İstanbul'un İtilâf Devletleri'nce "inzibatî bir tedbir olarak ve muvakkaten" işgal edildiğinin bildirildiği, VI. Mehmet'inse herkesi hayretler içinde bırakan edilgin bir suskunluk gösterdiği tarihtir.)

7 Padişahın İngiliz Yüksek Komiseri'yle sonuçsuz kalan benzer bir konuşmasından sonra, General Pellé ile de aynı şekilde konuştuğu, büyük bir yanılgıya düşme tehlikesini göze almadan varsayılabilir.

8 Ankara Hükûmeti'nin düşüncelerine ve Sovyetlerle yakın ilişkilerine imâda bulunan VI. Mehmet, olayların bu cephesine son derece duyarlı bulunan muhatabına, bilerek ve maksatlı olarak bu sözleri yönelttiyordu. 26 Ekim 1922 tarihinde, yani iki gün önce, Pellé 19 Ekim günü TBMM'nin temsilcisi olarak şehre gelen Refet Paşa'nın İstanbul Üniversitesi'nde verdiği söylevden bazı parçaların çevirisini şu girizgâhla sunmuştu: *Bu belgenin Bolşevikler'den esinlendiğini de, Ankara hükûmetinin siyasal kuramlarının içindeki ütopya payını da belirtmeye gerek yoktur.* Hem sert hem yumuşak olan bu tuhaf metnin gerçek anlamının açıklanmasının henüz yapılmadığını itiraf etmek zorundayız. (Cilt 97, yaprak 216-220.) Ancak Pellé, örneğin, Konya'da yayımlanan 26 Kasım 1922 tarihli *Babalık* gazetesinin şu başyazısının çevirisini okusaydı, Kemalistler hakkındaki kanaatinin dayanaksız olmadığını düşünebilirdi: *Bize itiraz meyanında, Hilâfetin dünyevî iktidarının lâğvıyla ilgili kararın bütün dünya Müslümanlarınca alınması gereken bir karar olduğunu ileri sürenler olursa, biz de cevap olarak, Türklerin İslâm dünyasının sözcüleri olduğunu ve görüşlerini muzaffer kılmak için kendi güçleriyle Moskova'daki dostlarının güçlerine dayandıklarını söyleriz.* (Cilt 110, yaprak 67-88: Suriye ve Lübnan Yüksek Komiserliği İstihbarat Hizmetleri'nce hazırlanan bir rapora ek, 15 Aralık 1922, Beyrut.)

9 Cilt 110, yaprak 4: Pellé'nin 17 Kasım 1922 günü saat 12:40'ta yolladığı şifreli telgrafta, *Sultan tahttan feragat etmediğini özellikle vurgulamıştı. Bununla birlikte, General Harington'a gönderdiği mektubu Sultan unvanını zikretmeden, Halife VI. Mehmet şeklinde imzalamıştır* denilmektedir. Yine aynı şifreli telgrafın 18 Kasım tarihli bölümünde, İngiltere Yüksek Komiserliği'nin yayınladığı bildirinin metni verilmektedir: *Zatı hazret-i padişahînin, mevcut durumun neticesinde, hürriyetinin ve hayatının tehlikeye girmemesi için bütün Müslümanların Halifesi olarak İngiltere'nin himayesini ve İstanbul'dan derhal ayrılmasının sağlanmasını talep ettiği resmen bildirilmiştir.*

10 Cilt 10, yaprak 19-20. Pellé'nin 21 Kasım 1922 günü saat 15.40'ta çektiği şifreli telgraf:

Sâbık Halife, Ankara'da Şeyhülislâm'ın yerine kaim olan Şer'iyye Vekilinin bir fetvasıyla azledilmiştir. Azil gerekçesi şunlardır:

1) Hiçbir mücbir zaruret yok iken, bütün Müslümanların mahvına sebep olabilecek düşmanın, ağır şartlarını kabul etmesi,

2) Düşmanla işbirliği ederek, davalarını savunmak için birleşmiş olan Müslümanların arasına nifak sokacak fiillere teşebbüs etmesi,

3) Yabancı himayesine sığınarak Hilâfet merkezini bırakıp kaçması.

Böyle hareket etmekle, Emirülmüminîn, şer'i ahkâma göre hilâfetin haiz olduğu imtiyazlardan bilfiil feragat etmiş, böylece Müslümanların hak ve menfaatlerini korumak için hilafeti, ehil ve muktedir bir kişiye tevdi etme zarureti hasıl olmuştur.

Aynı cildin 141v numaralı yaprağına bakınız.

11 Sözkonusu ettiğimiz, 18 Kasım tarihli telgrafında, Pellé, Refet Paşa'yla yaptığı bir mülâkattan bahsetmektedir. Bu görüşme sırasında, Paşa, Pellé'den, kanaatince Vahideddin'in İngilizler tarafından kaçırılarak kendisine siyasî bir rol oynatılmak istenip istenmediğini, bu takdirde Fransa'nın sömürgelerinde ve mandası altındaki ülkelerde yaşayan Müslüman halkın tutumunun ne olabileceğini sormuştur. Pellé'nin ifadesine göre, kendisi Barış Konferansı'nın açılışının arefesinde soğukkanlı olmak gerektiğini savunmuştur (Cilt 110, yaprak 9). Gerçekte, Ankara'nın şüphesi daha belirgindi; zira Pellé 21 Kasım'da gönderdiği telgrafta (Cilt 110, yaprak 19) şöyle diyordu: *Türk milliyetçileri... Vahideddin'in İngilizlerin müzaheretiyle, kendisinin Arap ülkelerince Halife tanınması için Hicaz Kralı ve oğullarıyla ilişki kurduğundan şüphelenmektedirler* (yaprak 49'daki Pellé'nin 28 Kasım tarihli telgrafına da bakınız). Şunu da hatırlatmak yerinde olacaktır: Kurtuluş Savaşı sırasında TBMM'nin Vahideddin'i bütün görevlerinden ıskat ederek Hilâfeti Hüseyin'e vermek istedikleri söylentisi çıkmıştı. Bu konuyla ilgili olarak, Yüksek Komiser Jules Defrance 26 Temmuz 1920 günü saat 14.15'te gönderdiği şifreli telgrafta: *Milliyetçi ve İttihatçı da olsalar, Türklerin Sultan'ın elinden Hilâfet makamını nez'etmeye çalışacaklarına innamak istemiyorum,* demiştir (Cilt 571, yaprak 2; ayrıca bkz. y.3 ve 4). Her ne hal ise, Mustafa Kemal hareketiyle Hicaz Kralı arasında çok erkenden ilişkilerin kurulmuş olduğu, kralın temsilcilerinin müteaddit defalar Anadolu'ya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerin tarihi henüz yazılmamıştır; yazıldığında bazı ilginç ve şaşırtıcı yönlerin ortaya çıkması olasıdır. Bütün bu koşullar, Ankara'nın sorumlu makamlarının tutumunun 1922 Kasımı'nda hangi çizgiye kadar gelmiş olduğunu göstermektedir.

12 Cilt 110, yaprak 48-52: 28 Kasım tarihli şifre telgraf. Buna tepki olarak, hükûmet muhtemel muarızlara, yarı-resmî *Yenigün* gazetesi vasıtasıyla o takdirde vatana ihanet suçlamasına ve idam cezasına maruz kalabileceklerini ihtar etmiştir. İstanbul'da ikamet eden, Peygamber sülâlesinden gelme *şürefa* yeni halifenin 24 Kasım'daki cülûs törenine katılmaktan, dikkat çekercesine imtina etmişlerdir. Eski başkentteki İran kolonisi de, aynı şekilde bu durumu onaylamadığını belirtmiştir.

13 Cilt 571, yaprak 91; Sefir Aumale'in şifre telgrafı, Kahire, 14 Kasım 1922, saat 18.10; Suriye ve Lübnan Yüksek Komiserliği'nin raporu, Beyrut, 15 Aralık 1922. Cilt 110, yaprak 59-66.

14 Tarafımızdan yaklaşık olarak çevrilen bu telgrafın metni, N.F.Kısakürek'e göre şöyledir (a.g.e., s.260):

"Yeryüzünün Halifesi ve bütün İslâmların İmamı, Emir ül-Mü'minîn Efendimiz Hazretlerini, Hicaz Kralı Hüseyin kulları Kâbe-i Muazzama'nın muazzam misafirliğine davet eder ve dindarâne bir sadakat ve merbutiyetle hakipâ-yi şahanelerine (ayak tozlarına) yüz sürer."

Osmanlılarla ilişkilerini koparmasından sonra Hüseyin'in tutumuna dair bildiklerimiz, kendisinin VI. Mehmet'i Halife olarak tanıdığını ifade edecek şekilde ona hitap etmiş olması ihtimalini çok uzak kılmaktadır. Bu nedenle, Kısakürek'in metni çok büyük bir olasılıkla uydurmadır.

15 Hüseyin'in durumu ve beslediği tutkular hakkında, Cidde'deki Fransız Başkonsolosu Leon Krajewski tarafından 26 Kasım 1923'te hazırlanmış, uzun, çok ayrıntılı ve özellikle sağlıklı bir rapor vardır: cilt 108-109, yaprak 292-321.

16 N.F. Kısakürek (a.g.e., s.261):

"Atebe-i felekmertebe-i cenab-ı hilâfetpenah-ı akdesîye (felek mertebeli ve mukaddeslerin mukaddesi hilâfet makamının eşiğine) hitaben çekilen telgrafname-i haşmetpenahîleri son derece sürur-u şahaneyi (padişah sevincini) mucip oldu. Ravza-i Nebîye yüz sürmek ve müvekkil-i zişânının (vekili olduğu şanlı zatın) davet emirlerini yerine getirmek üzere derhal harekete karar verdiklerinin teşekkürat-ı şahaneleriyle birlikte zat-ı haşmetpenahîlerine iblağını kulunuza irade buyurdukları ve hareket gününün ayrıca iş'ar edileceği maruzdur."

17 Cilt 17, yaprak 69, imzasız şifreli telgraf, Port Said 9 Ocak saat 17.15; yaprak 70, Mısır Sefiri Gaillard tarafından 9 Ocak saat 10.30'da gönderilen şifreli telgraf.

18 Cilt 18, Krajewski'nin Cidde'den 10 Ocak saat 10.10'da gönderdiği şifreli telgraf: *Sabık Sultan saat 15'te vâsıl oldu. Hicaz Kralı karşılamaya geldi. İngiliz temsilcisi ziyarette bulunacak, ne şekilde davranmam gerekir?* Cevap: yaprak 72, şifreli telgraf, 11 Ocak saat 20: *İngiliz temsilcisine benzer bir nezaket gösterisinde bulunmanıza itirazım yoktur.*

19 Cilt 110, yaprak 73, şifreli telgraf, saat 18.25: *Sâbık Sultan bu sabah geldi. Gemi bordasında Hicaz kralı ile veliahtı tarafından karşılandı. Gemiden inerken top atışıyla selâmlandı. Halk ilgisiz.*

20 Cilt 110, yaprak 74.

21 Görgü tanığının bu şahadeti, tabiatıyla N.F.Kısakürek'in açıklamalarından daha inandırıcıdır. N.F.Kısakürek'in ifadesine göre, VI.Mehmet, Hüseyin tarafından kiralanan *Zemzem* vapuruyla gelmiş; vapurun seren direğinde Osmanlı Padişahlık arması, pupa direğinde ise İran (?) bandırası dalgalanmaktadır.

22 Cilt 110, yaprak 75, 17 Ocak tarihli mektup.

23 Bu iki diplomatın birbirine uygun izlenimlerini, 1918 yılı ilkbaharında resmî bir ziyaret için Almanya'ya giden Veliaht Vahideddin'e refakat eden Mustafa Kemal'in edindiği izlenimle karşılaştırmak yerinde olur. *Mustafa Kemal, "Bu zat bir defa gözlerini kapadı, derin bir vecde daldı. Neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti: Sizinle müşerref oldum, memnunum. Tekrar gözlerini kapadı." İki ziyaretçi (Mustafa*

Kemal Paşa, Miralay Naci -Tınaz- Beyle birliktedir), kendi kendilerine acaba bu adam tekrar konuşabilecek kuvveti kendinde bulabilecek mi diye sordular. "Biraz sonra gözlerini açtı: Seyahat edeceğiz değil mi? dedi"

Mustafa Kemal'de "bir mecnunla karşı karşıya bulunduğu" duygusu uyandı. Ancak, trenleri İstanbul'dan hareket eder etmez, Vahideddin'le yaptığı uzun bir görüşme, Mustafa Kemal'in ilk kanaatını yumuşatmasına neden oldu. Bu kere, Veliahtın zekâsı kıt biri olmadığını anladı. Daha sonra onunla yaptığı konuşmalarda, bu izlenimini pekiştirir nitelikte oldu. Vahideddin'deki bu değişikliği, başkentten uzaklaşmasına, her türlü baskıdan sıyrılmasına bağlıyordu. Veliaht tekrar gerçek kişiliğini kazanmıştı. Karş. Jean Deny, "Souvenirs du Gazi Mustafa Kemal Pacha," *Revue des Etudes Islamiques*, 1927, cilt II, s.147-48.

24 Cilt 110, yaprak 76, Krajewski'nin 1 Mart tarihli mektubu.

25 Cilt 110, yaprak 78-82.

26 Böyle bir yayının varlığını, Büyükelçi Gaillard'ın Kahire'den gönderdiği 19 Nisan tarihli, saat 19.15'te çekilmiş şifreli telgraftan biliyoruz (cilt 110, yaprak 88). 1981 yılında Kahire'den geçerken *El Ahram* gazetesinin ilgili servislerinin nazikâne ilgisi ve özellikle Dr.Muhammed Madkur ve Bayan Zainab Muhammed Ali'nin yardımlarıyla metnin bir suretini sağlayabildik. Burada, kendilerine tekrar teşekkür ederiz.

27 Ahlu-l-hall wa-l'ikd sözcük anlamıyla "düğümleyip çözenler" demektir; devletin ileri gelenleri.

28 Gerçeğe aykırılığı son derece açık olan bu iddiaları reddetmeyi fuzulî görüyoruz. [Yazarların bu notuna ek olarak, Atatürk sayfamızdaki metne bakınız.]

29 Yani Rauf ve Fethi Beylerle Mustafa Kemal Paşa.

[Yazarlar tarafından kullanılan Arapça çeviri, anlaşılan, bazı yerlerde Türkçe aslına uygun değildir. Bu ve 33'üncü, 37'nci ve 38'inci notlar, böyle tutarsızlıklar nedeniyle Türkçe metne aykırı düşüyor.]

30 Arapçası: *kuwwat-ı wataniyya.*

31 Arapçası *assultat*: yetke, saltanat.

32 Gönderilmişlerin (peygamberlerin) övüncü = Hz. Muhammed.

33 Halife.

34 Bu kadar acaip bir iftiranın neye dayandığını bilmiyoruz.

35 Hazret-i Peygambere yakıştırılan bu sözü, başlıca Hadis derlemelerinde boşuna aradık.

36 Şu noktayı belirtmek gerekir: son Sultan-Halifenin düşüncesine göre, hilâfet saltanata bağlanmıştır; oysa bunun tersine, ikincisinin birincisinden kaynaklanması söz konusudur.

37 Yani Abbasilere, Abbasilerden de bizzat Peygambere kadar uzanan bir meşruiyet.

38 Burada "kawm" terimi küçültücü anlamda kullanılmıştır; VI. Mehmet, bu sözle Kemalist kliği kastediyor. [Kavim, Arapçada "erkekler topluluğu", daha sonralarıysa "dil, gelenek, kültür ve ortak çıkarları olan insan topluluğu," yani "ulus/millet" anlamını taşır.]

39 TBMM'nce kabul edilen Hilâfetle Saltanatın ayrılması ve Saltanatın lağvıyla ilgili kanunlar. [Aslında, 307 ve 308 sayılı Heyet-i Umumiyye Kararları.]

40 Hicret. Aşağıda not 53'e bakınız.

41 Sözcük anlamı, "Tanrı'nın şehri."

42 Cilt 110, yaprak 83-84. Bu bölgelerin tarihine pek de âşina olmadığı anlaşılan Necip Fazıl, eserinin 263-64'üncü sayfalarında, Vahideddin'in Hicaz'ın Suudiler tarafından kesin olarak ele geçirilmesinin hemen öncesinde bu ülkeyi terkettiğini sanıyor. Oysa, gerçekte, Suudiler bu ülkeyi ancak iki yıl sonra ele geçirebilmişlerdir.

43 Cilt 110, yaprak 85, 26 Mart saat 16 tarihli şifre telgraf.

44 N.F.Kısakürek'e göre (s.262): *"Sarı Humma dedikleri, ekseriyetle alıp götüren korkunç bir hastalık."*

45 Haşimî Krallık Hükûmeti'nin sözcüsü olan bir Mekke gazetesi.

46 Cilt 110, yaprak 86.

47 Cilt 110, yaprak 87.

48 Cilt 110, yaprak 89.

49 Cilt 110, yaprak 90, Krajewski'nin 21 Nisan saat 11.35'te çekilmiş şifreli telgrafı.

50 Cilt 110, yaprak 92. Krajewski'nin 2 Mayıs saat 13.15 tarihli şifresi. Vahideddin'in Port-Said'de gemiye binmesi ve gideceği yer, Sefir Gaillard'ın Kahire kaynaklı 11 Mayıs saat 17.25 şifresiyle doğrulanmıştır (yaprak 93). 26 Nisan'da Kral Hüseyin, ansızın Krajewski'yi ziyaret eder. Ona, konsolosun bilmediği, yeni hiçbir şey söylemez; ancak Hac'tan birkaç hafta önce, VI.Mehmet'in Hicaz'ı terketmesinden duyduğu büyük memnuniyetsizliği belirtir ve bu gidişin, aleyhte yorumlara yol açacağına değinir (yaprak 91, 27 Nisan tarihli mektup).

51 1 Haziran 1923 tarihli yazısında (Cilt 110, yaprak 100), Vintimille'deki Fransa Başkonsolosu, sâbık sultanın beklenenden 15 gün önce, genel ilgisizlik içinde, San Remo'ya gelip yerleştiğini bildirir. Vahideddin, Saint-Martin mahallesindeki üç Nobel villâsında "münzevi" bir hayat yaşar. Dolaşan bazı söylentilere göre, İtalyan hükûmeti, Fransa'nın ısrarlı girişimleri üzerine (?), kendisini resmen himaye etmeyi kabul etmiştir.

52 Fransa'nın Bükreş Askerî Ataşesi tarafından gönderilen şu gizli not hakkında acaba ne düşünmek gerekir? (Cilt 110, yaprak 101) *"Sâbık Sultan VI. Mehmet'i tekrar tahtına oturtmak isteyen taraftarlarıyla bir İngiliz ajanı arasında gizli temaslar (!) Güvenilir kaynak. Hamdi Paşa'yla yazışan İngiliz ajanının adresi: Constantin Boyadzis, Avukat. Merkez Postanesi (poste restante), Zürih. Sâbık Sultan San Remo'da bulunuyor."*

53 Jean Leune'ün "Le califat, l'Egypte et le roi Hussein" başlıklı makalesi, Paris'te yayımlanan günlük *Le Journal* gazetesinin 10 Mart 1924 tarihli sayısı, s.2. Kendisini Mekke'yi terkeden Peygambere benzeten VI. Mehmet şöyle demektedir: "Altı milyon Türk'ün haksız yere Hilâfet makamına tecavüzünü protesto ediyorum. Bu müessese, on üç asır boyunca kâfirlerin saldırısına kahramanca karşı koymuştur. Bu nedenle, ben yegane Halifeyim. İstanbul'daki ise Halife değildir; zira her türlü ruhanî ve cismanî yetkeden ve Halifenin haiz olması gereken yetkilerden yoksundur."

54 Bu tarih, belgenin üstünde yoktur; daha ileride ve başka kaynaklarda goreceğimiz cevap taslağında geçmektedir. Aşağıda not 56 ve 59'a bakınız.

55 Cilt 57, yaprak 79-80. Kurşun kalemle kenara yazılmış bir not, mektup metninin 29 Mart tarihinde Londra'ya ve Roma'ya gönderildiğini belirtmektedir.

56 Sâbık Sultan, kendisini iki ay sonra ziyaret eden Fransa'nın Vintimille konsolosu René Prigent'e bu görüşünü sözlü olarak yinelemiştir. Konsolos 17 Mayıs tarihli raporunda bundan bahsetmektedir (Cilt 27, yaprak 89): *"13 Mart tarihli son mektubunda, VI. Mehmet Bolşevik ve halkı ezici diye nitelediği Ankara Hükûmeti'ni oluşturan kişiler hakkında, Fransız Hükûmetini aydınlatmak istiyordu."*

57 Cilt 27, yaprak 81, 29 Mart 1924 saat 21.10 şifreli telgraf: *Sâbık Sultan VI. Mehmet, Mösyö Millerand'a hitaben bir mektup göndererek, Ankara Meclisi'nin saltanat ve hilafetle ilgili kararlarını ve hanedan ailesinin emlâkinin müsaderesini protesto etmiş ve (Fransız) Cumhuriyet Hükûmeti'nden yardım ve koruma istemiştir. Nezdinde temsil görevini yaptığınız Hükûmete başvurarak, İngiltere, İtalya Kralı'nın benzer bir mektup alıp almadığını ve ne gibi bir cevap verildiğini lütfen sorunuz.*

58 Cilt 127, yaprak 82. Roma Büyükelçisi Barrère tarafından gönderilen cevap- 1 Nisan tarihli şifreli telgraf: *Sâbık Sultan VI. Mehmet, Ankara Meclisi'nin kararlarıyla ilgili olarak İtalya Kralı'na hiçbir mektup göndermemiştir. Böyle bir girişimde bulunursa, büyük bir ihtiyatla karşılanacaktır.* Yaprak 83-84, Londra Büyükelçisi Saint-Aulaire'in 14 Nisan tarihli mektubu, ek olarak da İngiliz Hariciye Nezareti Müsteşarı Lancelot Oliphant'ın imzasını taşıyan, İngiltere Hükûmeti'nin aynı tarihli cevabı: *Majeste Kralın Sâbık Sultandan, Fransa Cumhurbaşkanı'na gönderilenle aynı içerikte olduğunu sandığımız bir mektup aldığını bildirmekle şeref duyarım. Majeste Kral, kendisinin ve ailesinin uğradığı felâketlerden dolayı Sâbık Sultan'a duygudaşlığını ifade etmekte ve Hilâfetle ilgili hiçbir girişimde bulunamayacaklarını üzülerek bildirmektedir. Zira Hilâfetle ilgili olarak, özellikle Müslüman-olmayan bir devlet tarafından yapılacak bir dış müdahele hem haksızdır, hem de hiçbir sonuç vermeyecektir.*

59 Cilt 27, yaprak 85- tarihsiz, yer yer ihmal edilmiş görünen, bu müsveddenin noktalama işaretleri ve imlâsı düzeltilmiştir. Fransız makamları, 3 Mart tarihli yasayla sürgüne gönderilen Osmanlı Hanedan üyelerine herhangi bir maddî yardımda bulunmamıştır. Ancak, Hanedandan isteyenlere, doğal olarak siyasal faaliyette bulunmamak koşuluyla, Fransız ve Suriye'de ikamet hakkı verilmiştir.

60 Cilt 27, yaprak 88, 91-99, 100-102 (Vintimille konsolosu Robert Armez'in, Vahideddin'in vefatı üzerine, Abdülmecid'in başkanlığında Nice'te toplanan Hanedan konseyiyle ilgili raporu), 103-15.

KİTABİYAT

"YENİ MECMUA NÛSHA-YI FEVKALÂDE"Sİ: ÇANAKKALE 5/18 MART 1331/1915

1918'de yayınlanan büyük boy 146 sayfalık özel sayı, Hilâl Matbaası'nda basılmış ve 40 kuruş fiatla satılmış. Kapakta, derya üzerinde pür dikkat Boğaz'ı bekleyen, başında kabalağı, ayağında dolağı potini, belinde fişekliği, kucağında tüfeği Mehmetçik. İçerik oldukça zengin. Çoğu, Ziya Gökalp'in çevresindeki genç kadrodan olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin düşünürleri, yazarları, ozanları -ikisi dışında- birer yazı ya da şiirle özel sayıya katkıda bulunmuşlar:

Emin Âli, Kemal Behiç, Rebbanî Fehmi, Ahmed Hikmet (Müftüoğlu), Ziya Gökalp, Ebulûlâ (Mardin), Nigâr binti Osman, Raif Necdet, Satı', Abdurrahman Şeref, Hüseyin Suad (Yalçın), Celâl Nuri (İleri), Sâmipaşazâde Sezâî, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Enis Behiç (Koryürek), Mehmed Emin, Vâhid, Halil Edhem (Eldem), Hüseyin Rağıb, Ahmet Emin (Yalman), Kâzım Nâmi (Duru), Nâfi Atuf (Kansu), Kâzım Şinasi, Halid Fahri (Ozansoy), Yunus Nâdi (Abalıoğlu), M.Şemseddin (Günaltay), Veliyeddin, İhsan Mukbil, Rauf Yekta, Hakkı Tarık (Us), Hıfzı Tevfik (Gönensay), Ali Cânib (Yöntem), Ali Ekrem (Bolayır), Hakkı Süha (Gezgin), Hüsameddin, Midhat Cemal (Kuntay), Mehmed Ziya, Musa Süreyya, Faik Sabri (Duran), Ahmed Nedim, Emine Semiye, Hüseyinzâde Ali, M.Cevdet, F.Celâleddin (Göktulga), Dr. Mehmed Fahri, Tekin Alp, Mehmed Ârif, İbrahim Alâeddin (Gövsa), Salma Servet Seyfi, Âkil Koyuncu, Yahya Saim, M.Zekeriya (Sertel), Ahmed Refik (Altınay), Muhyiddin Mekki, Necmeddin Sadak, Hüseyin Rahmi (Gürpınar), edebiyat muallimi Mehmed Emin, Ömer Oğlu Mustafa, Işık Alp, Ruşen Eşref (Ünaydın), Hüseyin Cahid (Yalçın), Selim Sırrı (Tarcan), Falih Rıfkı (Atay).

Bu 64 imzayı, bir özel sayıda buluşmuş görmek enteresan. Hatırlatalım ki, o tarihe dek bu kadar çok yazar imzasını içeren bir başka özel sayı herhalde çıkmamıştı. Yine hatırlatalım ki, insanlık tarihi de ilk kez o boyutta bir ölüm kalım sınavına tanık oluyordu. Boğaz'ın iki yakasında özellikle de Gelibolu'da nâmus savunması veren beş yüz bin Mehmetçik'in yüreği nasılsa ve süngüsü ne denli güçlü ise İstanbul'da kalem şıkırdatanların da Çanakkale'deki evrensel heyecanı öylesine içten yaşamaları kaçınılmazdı. Bu nedenle, hem o gün, hem sonraki yıllarda, birbiriyle uzlaşamayan, görüşleri üslûpları değişik nice aydın, "Çanakkale Harbi"nin olağanüstülüğü karşısında bir araya gelebilmişler. Birkaç Söz başlıklı sunuşunda, Mecmua'nın sahibi Mehmed Tal'at özetle: "... Savaşan milletlerin düşünürleri, ozanları, sanatçıları savaş alanlarındaki kahramanlıkları destanlaştırıyorlar. Bununla vatan sevgisini, dövüş heyecanını güçlendirmek amacındalar. Savaşlar artık buna muhtaç. En iyi örnek Fransa. Yenilgilere karşın, küçük bir olay velvelelere veriliyor. Marn Meydan Savaşı için neler yapmadılar?.. Oysa bizim cephelerimizde, Galiçya'da, Dobruca'da ne görkemli cenkler oldu, geçti. Biz ne yazdık, ne söyledik! Yalnız Anadolu'nun gürbüz ve er evlatları sessiz sessiz kanlarını döktüler. Çanakkale, Doğu'nun ebedi kurtuluşunun müjdesi oldu. Göğün ve güneşin yüce evlatlarına, özgürlüğün ve bağımsızlığın altın tâcını bağışladı. Çanakkale, orada ayaklanan Anadolu'nun ölümsüz bir şaheseridir... Biz, tarihimizin bu yeni mucizesini vicdanlarda ebedi yaşatmak emeliyle bu hâtıranâmeyi yayınlıyoruz." diyor. İstanbul'daki bütün düşünür, yazar ve sanatçılara başvurduklarını, ancak kimilerinin "fazla meşgul oldukları için" cevap veremediklerini, bu yüzden de kitabın fazla zengin çıkarılamadığını belirtiyor. Demek ki, Ümmetçilik, Turancılık, İttihatçılık, İtilâfçılık... kırgınlıklarını, Çanakkale mucizesi kökünden gideremeyiş. Aklımıza hemen, bir Süleyman Nazif'in, Mehmed Âkif'in, Yahya Kemal'in, Halide Edib'in, Refik Halid'in, Cenab Şehabeddin'in... Bu özel sayıya niçin katkıda bulunmadıkları geliyor. Üstelik bunlardan Süleyman Nazif'le Mehmed Âkif dışındakiler, *Yeni Mecmua*'nın yazı kadrosundandırlar. Mehmet Tal'at, iyi kâğıt (pek âdi samanlı bir kâğıda basılmış) usta, mürettip (dizgici) bulamadıklarını, zamanında yayınlayamadıklarını (yıldönümüne yetiştirilememiş) da sözlerine ekliyor.

Aslına bakılırsa, bu özel sayı; harbin tepetaklak gittiği, "Sevgili Padişahımızdan", "Kahraman-ı Hürriyet, Edirne Fâtihi, Başkumandan Vekili Enver Paşamızdan" umutların kesildiği, (umutlar yittiği için de bunların adına sanına, süslü püslü resimlerine yer verilmemiş. Sözgelimi, Arıburnu'nda olağanüstü özveriyle çarpışan 27. Alay'a nişan ve madalya veren Enver Paşa ile ilgili fotoğrafın altında, adı zikredilmemiş.) 1918 yılında, Yeni Mecmua'nın bir iki kez "neden yazılmıyor, yapılmıyor?" diye gündeme getirdiği "Harb Edebiyatı" ile ilgili gözüküyor. *Tanin*'in ortaya attığı bu fikir, *Yeni Mecmua*'nın 9 Ağustos 1917'deki beşinci sayısında ele alınmış; "İsviçre'deki kitapçı vitrinlerini, istilâ ordularını hatırlatır biçimde harb edebiyatı eserlerinin doldurduğu", oysa bizde bu dalda hiçbir etkinliğin görülmediği; "milletin heyecanını yükseltmek, kahramanlık ve fedakârlık hislerini en son derecesine çıkarmak gerektiği" vurgulanmış. "Sina"da, Kafkasya'da, Galiçya'da, çöllerde, Çanakkale'de sonsuz bir iman ve heyecanla çarpışan Mehmetçik'in yarattığı kahramanlık sahnelerinin sanatçılarda, şairlerde, bestecilerde mâkes (yankı) bulmayışı" eleştirilmiş. Amaç, harb edebiyatı çığrını açmak. Milletin savaşma heyecanını iyice kırbaçlamak. İnsan sellerinin erdiği cephelere sevkedilecek yeni körpe kitleler derlenebilirse bunlara üstün moral aşılamak. Fakat bu edebiyatın kimlere sesleneceği, kimleri çekeceği düşünülmemiştir. O yıllarda Anadolu boşalmıştır. Köylerde ölüleri kadınlar gömmektedirler. En çarpıcı edebiyatı da yapsanız, cephedekiler dışında ortaya çıkacak bir

nüfus kalmamıştır. "Onbeşliler" de silah altına alınınca, kocamış kızlar, gerdek odalarında damat diye karşılarına dikilen çoluk çocukla ceviz oynamaya başlamışlardır... İşte Harb Edebiyatı! *Yeni Mecmua*'nın beşinci sayısındaki imzasız yazıda: "-Birkaç âhenksiz beste, üç-dört basit levha, bir-iki soluk manzume (herhalde Âkif'in, Çanakkale Şehidleri de bunlardan sayılmış)" ortaya konabildiği belirtilerek "Milletin en yüksek sınıfını, asıl milletten bu kadar uzaklaştıran, ona bigâne (yabancı) bırakan âmilleri (etkenleri) ortadan kaldırmak, şüphe yok ki kolay bir iş değildir. Memleketin mütefekkirlerinde (düşünürlerinde), şairlerinde, sanatkârlarında göze çarpan bu hastalığı hiç olmazsa şimdiden teşhis etmek (tanımak) bile büyük bir istifadedir. Bu zavallı memleketin başına her ne geliyorsa işte bundan, mütefekkirlerin, güzidelerin (seçkinlerin), milli olmamasından ileri geliyor. Milletle, yüksek sınıf arasında asırlardan beri devam edip duran bu ayrılık, bu alâkasızlık devam ettikçe bizde yalnız harb edebiyatı değil, hiçbir şey olmayacağına imân etmeliyiz..." denilmiş. Tüm aydınları, sanatçıları hedef alan ağır bir suçlama. *Yeni Mecmua*'nın 14 Mayıs 1918'deki 35. sayısında da "Harb Edebiyatı Konferansları" yan başlığı altında "Avrupa, harb edebiyatına kâğıt yetiştiremezken bizde bu yolda göze batar bir kıpırdanmanın olmadığı, buna karşılık bir iki senedir konferans hücumunun başladığı" anlatılıyor.

Yeni Mecmua, bu ithamlarla açtığı "Harb Edebiyatına Çağrı" kampanyasında yalnız kalınca, Gelibolu'ya, Çanakkale'ye önce bir gezi düzenlemiş. Sonra da geziye katılanların izlenimlerini yansıtacak özel bir sayı yayınlayarak bu sorumluluktan sıyrılmayı gözetmiş. Demek ki bu eser, böyle bir sorumluluk duygusunun ürünüdür.

Emin Âli'nin (Çanakkale'de savaşmış bir subaydır) "Çanakkale'ye Düşman Donanmasının Hücumları" ile "Kuva-yı Bahriye-yi İtilâfiyenin Çanakkale'de Uğradığı Zâiyat-ı Bahriye" incelemelerinin, Kemal Behiç'in "Çanakkale Kara Muharebatı" yazısının, kuşkusuz edebiyatla ilgisi yoktur. Aynı şekilde Ebulâlâ'nın "Gelibolu'ya Geçerken Rumeli Arazisi İçin Vaz'olunan İki Kaide-i Hukukiye", Halil Edhem'in "Harb-i Umumide Antika ve Eşya-yı Nefise Ticareti", Faik Sabri'nin "Çanakkale Boğazı Nasıl Açılmış?" yazıları da hem edebiyatla, hem Çanakkale Savaşları ile ilgisizdir. Abdurrahman Şeref'in Tamaşvarda yiğitlik gösteren "Koca Câfer Paşa"sı da, kahramanlığımızın yalnız Çanakkale'de nüksetmediğini, geçmişten beri süregeldiğini örneklendirmiş olmak için konmuş zâhir. Kâzım Şinasi'nin "Üçüncü Selim ve Çanakkale", Mehmed Ziyâ'nın "Kal'a-yı Sultaniye Sevahili", M.Cevdet'in "Oğuzname-Kitâb-ı Dedekorkud", Tekin Alp'in "Harb-i Umumiden Sonra Çanakkale Meselesi", Mehmed Ârif'in Sultan Murad-Hân-ı Sâninin Varna Gazâsına Azimetinde Boğazdan Suret-i Müruru ve Karaca Rahman oğlu Hamza Beğin Fedakârlığı", Girid Kuşatması'ndaki bir olayı anlatan Ahmed Refik'in "Şehid Kara Mehmed", yine Girit Kuşatması'yla ilgili Ali Ekrem'in "Acaba Namazım Bozuldu mu?" yazıları da, değerli olmakla birlikte bu özel sayının amacına hizmet etmeyen parçalardır. Bütün bunlar 60 sayfa tutar. Son 23 sayfa, Ruşen Eşref'in "Mülakatlar"ına ayrılmıştır. Çanakkale Savaşları'na değgin, şiir, anı, söyleşi, mektup, nesir, tarih, piyes, müzik... türünden ve epeycesi edebî değerde yazılar ise özel sayının yarısından az bir kapsamdadır. Bunların dökümü şöyledir:

Yeni Mecmua'nın Çanakkale Özel Sayısının Kapağı

17 Şiir: Çanakkale (Ziya Gökalp), Çanakkale ve Türk Ordusu (Nigar), Pervin'in Rüyası (Hüseyin Suad), Gemiciler (Enis Behiç), Tosun Onbaşının Destanı (Kâzım Nâmi), Çanakkale İçin (Halid Fahri), Hıçkırıklar (İhsan Mukbil), Çanakkale'ye Giderken (Hıfzı Tevfik), Akın (Hakkı Süha), Çanakkale (Mithat Cemal), Namaz (Ahmed Nedim), Arslanağzı (Hüseyinzade Ali), Çanakkale Hücumu (M.Fahri), Çanakkale İzleri (İbrahim Alaeddin), Çanakkale (Yahya Saim), Alinin Şehadeti (H.Rahmi), Çanakkale Destanı (Ömer oğlu Mustafa).

3 Hikâye: Çanakkale (Ahmed Hikmet), Bir Damla Kan ve Bir Damla Gözyaşı (Emine Semiye), Mustafanın Hilesi (F.Celaleddin).

28 Anı, Mektup, Söyleşi, Röportaj vs.: Sultanhisar Süvarisi Rıza Beyin Defter-i Hâtıratından (Rebbani Fehmi), Vatana Hitab (Raif Necdet), Çanakkaleye Gelirken (Satı), Çanakkaleye Dair (Samipaşazâde Sezai), Çanakkale Müdafaası Nedir? (İsmail Hakkı), Çanakkale Hamaseti ve Medeniyet (Mehmed Emin), Sanat-ı Nakş ve Te'bid-i Mefahir (Vâhid), İki Lâlenin Hikâyesi (Hüseyin Rağıb), Yaşamamızın Hikmeti (Ahmed Emin), İksir-i İmân (Nâfi Atuf), Çanakkale Müdafaası (Yunus Nadi), Milli Şehamet (M.Şemseddin), Hak mı, Kuvvet mi? (Veliyeddin), Çanakkaleye Dair (Hakkı Tarık), Seddülbahir Grubunu Ziyaret (Ali Cânib), Ordunun Defterinden Mektublar (Ali Ekrem), Osmanlı Azmi Karşısında İngilizler (Hüsameddin), Hasan Mevsuf Tâbiyesi (Kâzım Nâmi), Çanakkalede Çocukluk Hâtıraları (Emin Âli), Oğlumu Hududa Gönderdikten sonra (Salma Servet Seyfi), İki Defada Dokuz Yara Bir Kol (Emin Âli), Bir Azizlik (Âkıl Koyuncu), Çanakkalenin Psikolojisi (M.Zekeriya), Çanakkalenin Terbiye Kuvveti (Necmeddin Sadak), Vatanıma (Işık Alp), 5 Mart Muzafferiyetinin Sene-i Devriyesi Münasebetiyle (Hüseyin Cahid), Tuhaf Tesadüf (Selim Sırrı), Çanakkale İçin (Falih Rıfkı).

1 Tarih: Gelibolu'da Türkler ve Omiros (Celal Nuri).

1 Piyes: Türkün Sevinci (Muhyiddin Mekki),

2 Müzik: Milli Tekbir Hakkında (Rauf Yekta), Asker Türküsü (Musa Süreyya).

Çanakkale'deki Arıburnu muharebatında fevkalâde ibraz-ı fedakârî eden alaylardan 27'nci Alay'ın sancağına ma-kurdelâ [kurdeleli] altın ve gümüş imtiyaz-ı harb madalyaları tâliki [takma] merasimi.

Bütün bu yazıların, şiirlerin bazıları sonraki yıllarda değişik yayınlarda yer almıştır. Sözgelimi, Ruşen Eşref'i Ruşen Eşref yapan "Mülakatlar" ilk kez bu özel sayıda yayınlanmış; dolayısıyla Mustafa Kemal'den de Türk Basını ilk kez söz etmiştir. Daha sonra "Anafartalar Kahramanı ile Mülakat" adı altında yayınlanan bu dizide "Ayaşlı Ecir bin Mustafa", "Hüseyin oğlu Mustafa Onbaşı", "Ali oğlu Mehmed Çavuş", "Mülâzim-i evvel Ruhi Bey", "Yüzbaşı Emin Âli Bey (Özel sayıda üç yazısı bulunan subay-yazar)" ve "Mustafa Kemal Paşa" başlıklı röportajlar vardır. Özel sayının başındaki 27 sayfalık bölümde -edebiyatla ilgisi olmasa da- Çanakkale Kara ve Deniz Savaşları, sıcağı sıcağına anlatılmıştır ve bu bakımdan önemli makalelerdir. Kemal Behiç, "Conkbayırı Taarruzu ve Anafartalar İhracı"nı anlatırken, Çanakkale Savaşları'nın sonunu, bu çıkartma ve boğazlaşmanın belirlediğini vurgular: "Müttefikler, bütün ümid ve emellerini Ece-âbâd Yarımadası'nın yalçın sâhilleriyle Adalar Denizi'nin mâi sularına bir hüsran-ı müebbedle (sonsuza dek sürecek acıyla) gömerek şibih cezireden (yarımadadan) savuştular. 28 Kânunuevvelden (Aralıktan) sonra, şibih cezirede, elim mağlubiyetlerinin (korkunç yenilgilerinin) hazin ve târumâr (acıklı ve darmadağınık) bakayası (kalıntıları) kalmıştı." demektedir.

O yıllarda ölen aydın kadın şairlerimizden Nigâr binti Osman, savaşın bittiği günlerde "Türk Ordusuna" Nişantaşı'ndaki evinden seslenmektedir:

"Hayâle benzetilen bir hakikat-i kahhar
Gazanferâne hücum ve şehamet-i dehhaş
Ziyaya arz olunan sanki dide-i huffaş
İmiş gibi kamaşub kaçdı düşmen-i bed-kâr"*

Raif Necdet, "Çanakkale Kahramanlarına İthaf" ettiği heyecan yüklü "Vatana Hitab" başlıklı yazısında, "yiğitlikle aldığımız topraklara ateşli bir ruhla sarılmadık... Verdik, daimâ verdik... Verilecek bir şeyimiz kalmadı?" diye yakınmaktadır. Pek az yazması ile tanınan Sâmipaşazâde Sezaî; buradaki kısa yazısında; tarlasını bırakıp cepheye koşanların tarihsel sorumluluğunu vurgulamış, "-Rençber! Vatan seni imdadına çağırub da orağı bırakarak silahı eline aldığın zaman, pîş-i celâdet ve şevketinde (yiğitliğinin ve ululuğunun önünde) ne taht ve ne tâclar eğilmiştir... Bu vatanı kıyametler içinde kaldırdın. Daha yükseklere, göklere çıkar. Bu vatanın yeri, hilâlin mevkiidir." diyerek savaştan sonraki kalkınmanın da, rençberin çiftçinin terlemesine bağlı olduğunu anlatmak istemiş, döneminin tatlısu milliyetçilerine galiba taş atmıştır!

Darülfünun Müderrisi İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)'ya göre "Çanakkale Müdafaası bir hayat müdafaasıdır. Bu müdafaanın neticesinde ya kanlı bir ölüm, yahud şanlı bir yaşamak vardı... Türkler Çanakkale'yi yaşamak için müdafaa" etmişlerdir. "Çanakkale bir gençlik müdafaasıdır: Zâbit, küçük zâbit (yedeksubay), nefer sıfatıyla orduya iltihak eden (katılan) binlerce mektepliler, fikir ve ahlâkın birleşdiği her noktada, kudretlerinin azametini (büyüklüğünü) isbat etmişlerdir."

Halil Edhem, savaş sırasındaki antika ticaretini, özellikle de "marchand amateur"lerin (amatör alım-satımcılar) sömürülerini anlatırken o yokluk ve bunalım içinde, Osmanlı Hükümeti'nin 50.000 lira (tabiî altın) bedelle nâdir yazma kitaplar ihtiva eden iki özel kütüphaneyi alarak bunların yurtdışına çıkarılmasına engel olduğunu açıklamaktadır.

1806'da Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alan İngiliz Donanması'nın bir filosu İstanbul'a gelince başta III. Selim herkesin dizlerinin bağı çözülmüştür. Çanakkale Savunması'nın, ancak bu varta atlatıldıktan sonra düşünülebildiğini Kâzım Nâmi "Üçüncü Selim ve Çanakkale" başlıklı yazısında anlatmaktadır: On gemilik İngiliz Harb Filosu'nun Kız Kulesi önündeki mağrur duruşu halka ecel terleri döktürmüş... "Derun-u İstanbul'a (kent içine) ve Tersane taraflarına yağlı paçavralar ve top ve humbaralar attığı surette, -el meded, hâlimiz ne gûne olur? Hânelerimiz ve dükkânlarımız ve etfal ve nisvanlarımız (çocuklarımız, karılarımız) kande (nerede) bir kûşe-i emin ve selâmet (güvenlikli yer) bulur?" korkusu yürekleri doldurmuş!.. Halkın farklı kesimlerinin, farklı önlemler düşünmesi de ilginçtir: Dükkânı hânesi, etval ve nisvanı olan varlıklı zümre, "Devlet hemen bunlara mal mülk verip savuşturusun." derken, bu tür varlıklardan yoksun kimseler, Yeniçeri Ağası Pehlivan Ağa'ya koşup Başkent'in savunması çin "dalkılıç" yazılmışlardır!..

Hâlid Fahri;
"Ey Türk oğlu! Ey bu öksüz mazlum vatanı
Halâs için ölen asker! Tekrar elinle
Tarihlere işlediğin altun destânı
Ey kardeşim, şükrân dolu kalbden dinle"

dizeleriyle galiba bu dalkılıçların sulbünden gelen ve yolundan gidenlere seslenmektedir.

M.Şemseddin (Günaltay) ise Milli Şehamet (Ulusal Yiğitlik) başlığı altında Türk'ün destansal tarihinin derinliklerinden, tâ Mete Han'dan bir geliş yaparak her atılımın önündeki "başbuğ"u tanıtmaktadır. Uzun yazısını "herkesi hayretlere düşüren Çanakkale kahramanlığının hakiki sırrını Türklerde doğan milli şehametle, şuurlu imânda, o imânın en şedid tecelliyatını (en güçlü görüntülerini) gösteren büyük başbuğların irade ve metanetlerinde arayarak" noktalamıştır.

Rauf Yekta, "edib-i âzam Abdülhak Hâmid"in bir şiirini Milli Tekbir adı ile bestelemiş. Bu marşın, dururken ve yürüyüş sırasında söylenebileceğini açıklayarak notalarını vermiş. Ali Cânib "Seddülbahir Grubunu Ziyaret"de, henüz savaşlar sürerken Gelibolu harb sahalarına gidenler arasında bulunduğundan savaşı, zengin betimlemelerle gözler önüne sermeye çalışmış. Atlı arabalarla yapılan bir

mehtab gezisini, tek sağlam yapı kalmayan Maydos'u, Kilitbahir Köyü'nün cansızlığını, rah-ı mesturdan (üstü örtülü siper yolundan) geçilerek gidilen bir bölük komutanının yeraltı odasını, şehitlerin yığın yığın yattığı kendi deyimiyle "ölü tarlası"nın çekilemeyen fotoğrafını... uzun uzun anlatılmıştır. Ama, Ömer Onbaşı'nın bölük emini Hüseyin'in bu sıcak cepheden yazdıkları mektuplar, kotarılmaya çalışılan harb edebiyatı için, değerce ve anlamca en önemli belgelerdir. Bir örnek:

"Benim tek kardeşciğim Mehmed

Sen bensiz oralarda ne yapıyon, ne iş tutuyon? Haber ver bakalım. Koca Nine zahirelerimizi öğüttü mü? Köyün değirmeni işliyor mu? Şimdiyecik ben kalksam da köye geliversem bir dilim ekmek bulub verebilin mi? Küçük pınar daşdı mı? Daşmadıysa susuzluk çekersiniz vah vah! Bana bak oğlum, şimdiyecik çocuklar delikanlı yerine geçdiler. Sen de davran, Koca Ninen'e, köyün ihtiyarlarına yardım it. Sana ne iş virirlerse yapıver. Anladın mı?

Sen beş vakit namazını kılıyon mu? Yoksa tenbel tenbel sokaklarda mı dolaşıyon? Aman Mehmedim, beş vakit namazını sakın ha terk etmeyesin. Namazını kılmazsan, orucunu tutmazsan Hak Taala Hazretleri seni sevmez. Beş sene sonra asker olunca yüzünde nur pir görülmez. Sonra senin adını bölükde yüzü şavksız Mehmed koyarlar.

Bizim köyün mekteb hocası köy hocası olacak adam değildir. Büyük ülemadır. Sen beni dinle neyine lâzım. Hoca efendinin eteğine yapışasın. Sen ondan daha yirmi bin ilim kaparsın.

Bizleri sorarsan, ah oğlum bilesin cengde neler ne babayiğitlikler gösteriyoruz!"

Ömer Onbaşı'nın öteki mektupları da ilginç. Keşke *Yeni Mecmua*, eski ağıza yeni taam kabilinden, yazarlardan, ozanlardan ısmarlama yazılar isteyeceğine; Ömer Onbaşı'nın, Hüseyin Başçavuş'un, Mülazim Ruhi'nin... Gelen giden mektuplarını, izlenimlerini, gözlemlerini, anılarını, o dünya cehenneminin ileride pek değerli belgeler olabilecek her şeyini; pusulalarını, divanlarını (günlük emir ve öğütlerini), yemek erzak listelerini, şifrelerini... toplayıp da bunlardan bir özel sayı yapabilseydi, ulusal açıdan daha değerli bir hizmette bulunmuş olur, evrensel bir savaşa bakış açımıza da değişik ölçüler kazandırırdı. Hiç değilse bu büyük olayla ilgili sermayemiz ya da 250 bin şehidden bize kalan; "215 okkalık mermiyi yüklenen Seyid'in fotoğrafı", "Harb Mecmuası" birkaç şiir, birkaç kitap ve işbu "nüshayı fevkalâde"den ibaret olmazdı.

Necdet SAKAOĞLU

* Nigar Hanım'ın benzetmelerle yüklü dizelerini şöyle açıklayabiliriz: "Hayâli andıran, inanılmaz bir yiğitlik ve arslanca bir saldırı ile başarılan acımasız gerçek; kötülüğü iş edinen düşmanları, tıpkı, güneşte gözler kamaşarak yüz geri eden yarasa sürüleri gibi kaçırttı."

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN VE HALEFLERİ ZAMANINDA İSTANBUL'DA GÜNLÜK HAYAT

Robert Mantran (La Vie Quotidienne a Constantinople au Temps de Soliman le Magnifique et de Ses Successeurs) (Ankara: Kaynak Yay., 1985)

"Daha sonra Fatih adını alacak olan Sultan II. Mehmet, askerlerinin Konstantinopl müdafilerine yaptığı saldırının zaferle sonuçlanmasından sonra, 29 Mayıs Salı günü Topkapı'dan Rum başkentine giriyor ve Bizanslılar'ın, talihsizliklerine dövünmekte oldukları kenti boydan boya katederek kentin gururu olan Ayasofya Kilisesi'ne varıyordu. Osmanlı hükümdarı bu kutsal yere girerek bir şükür duası okuyor, sonra da kilisenin camiye dönüştürülmesini buyuruyordu... Türklerin bundan böyle Kostantiniyye veya İstanbul diyecekleri Konstantinopl, fetih akşamından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı ilân ediliyordu. Böylece, Konstantinopl tarihinde bir sayfa kapanmış oluyor, açılan bir diğer sayfada ise Türk kenti, Rum kentinin saygın bir vârisi olarak beliriyordu."

Kitabına yazdığı Önsöz'e böyle başlayan Robert Mantran, İstanbul'un tarihini kısaca ele aldığı Giriş'ten sonraki beş bölümde klâsik dönem İstanbulu'nun fizikî-coğrafî, sosyo-ekonomik ve beşeri ortamının genel bir görünümünü çizmektedir. Bir diğer ünlü Türkolog Paul Wittek gibi Mantran da, İstanbul'un bir kültürler bileşkesi, farklı ve özgün gelenek ve kültürlerin belli bir süreklilik içinde oluşturduğu renkli bir fresk olduğu kanısındadır. Wittek'e göre, İstanbul'un fethi, eski İslâm âleminin bir rüyasının gerçekleşmesi olduğu kadar, bir imparatorluk eylemidir. Fatih, çok önceden çürümeye başlamış ve fethin olanca dehşetiyle harap olmuş bir kente girmiş ve bu kenti yeniden görkemli bir biçimde inşa etmeyi görev edinmişti: "Böylece İstanbul, İslâm hayatının merkezi oldu. Ama aynı zamanda Hıristiyan Rum Patrikhanesi de yeniden kuruldu ve zorla kente yerleştirilenler arasında çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi de bulunmaktaydı. İstanbul kentinin karşısında, ondan yalnızca Haliç ile ayrılmış olan ve bir Frank kentinin tüm özelliklerini koruyan Galata vardı... İstanbul, eski Bizans mihrakının yerli kültürel gelenekleri, hattâ şimdiden Batı etkileri ile Eski İslâm geleneklerinin kaynaşmasını yansıtan bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır." (P.Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi*, Kaynak Yay., 1985)

Başkentin yaşamında bir süreklilik sağlayan coğrafî, beşeri ve ekonomik etkenler bütününü gözardı etmeleri mümkün olmadığı için, Fatih ve haleflerinin, İstanbul'un geçmişiyle olan bağlarını tümüyle koparmadıklarını söyleyen Mantran da benzer bir yargıya varmaktadır: "Osmanlı sultanlarının, özellikle de XVI. yüzyılda yaşayanların oluşturduğu eserin, Kostantin ve Jüstinyen'den Mihail Paleolog'a dek büyük Bizans imparatorlarının eserini devam ettirdiği ve Konstantinopl'u hem eski, hem de modern dünyanın en önemli tarihi yerlerinden biri haline getirmeye katkıda bulunduğu haklı olarak ileri sürülebilir." Mantran'ın kitabı, "Şu İstanbul şehri ne garip bir yerdir, insan burada bir bakır kuruşa sandalla Rumeli'nden Firenk diyarına geçebilir" diyen Tursun Beğ'in gözlemini gerçekten de canlı bir biçimde doğrulamaktadır.

İstanbul, her şeyden önce, imparatorluğun payitahtıdır: Sultan ve dolayısıyla tüm merkezî yönetim burada yerleşmiş durumundadır. Haliç'in kuzeyinde ikinci bir kent, Galata, uzanır. O zamanlar köprüsü bulunmadığından Haliç, İstanbul ile Galata arasında kıvrılan bir çeşit ırmaktır. Galata büyük Frenk ticaret limanı ve Avrupalı Hıristiyanların olağan yerleşme yeridir. Üçüncü kent ise, Üsküdar ya da eski Khrysopolis'tir.

Bir kentin kurulup, gelişmesinde en önemli etkenlerden biri, kuşkusuz, coğrafî koşulların elverişliliğidir; bu açıdan kesin üstünlüklere sahip olan İstanbul'da, Mantran'ın dediği gibi, büyük bir kentin kurulmamış olması zaten pek garip olurdu. Yabancı gezginlerin çoğu için İstanbul dünyanın en güzel kentidir; ancak uzaktan görüldüğünde atılan hayranlık çığlıkları, kentin içine girildiğinde hayal kırıklığına dönüşür. Çünkü sıradan halkın oturduğu ahşap evler yoksul görünümlüdür, taş döşenmemiş çamur deryası sokaklar ise dar ve pistir. Buna karşılık dinî yapılar ile han, bedesten, hamam, ambar, çeşme gibi kamusal nitelikli olanlar, Sultan ve vüzera sarayları, azınlık mahallelerindeki kilise ve havralar kente görkemli ve çeşitlilik taşıyan bir görünüm kazandıran ilginç bir yapılar topluluğu oluşturur.

İstanbul halkı ise hem birbirine karışmış, hem de birbirinden ayrı bir topluluktur. Başkentin sokaklarında Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Çingeneler, Araplar, Arnavutlar, Sırplar, Acemler yanyana dolaşırlar. Ama mahalleler etkin ve dinî farklılığa göre biçimlenmiş durumdadır: "... azınlıkların genellikle, mahallelerindeki bir kilisenin ya da havranın

etrafında gruplaşmış olarak yaşadıkları gözlenir; bu topluluklar sayıca önemli olabildiği gibi, bazen, düşmanlık göreceklerini düşünmedikleri için, Türk nüfusun ortasında kendi başına küçük gruplar halinde yaşadıkları da olur... Ve bu topluluklar birbirlerine karşı büyük bir sempati beslemeseler de, hiçbir zaman açıktan açığa düşmanlık ve hattâ kaygı verecek şekilde kötü muamele bile görülmez." İşte bu karışık dünyada, geleneklerine ve dinlerine olan bağlılıklarını sürdürmeleri sayesinde hiçbir topluluk kendine özgülüğünü yitirmez. Gene de, azınlıkların sıradan üyeleri "dil, din ve gelenek farklılıkları bir yana bırakılırsa Türkler gibi yaşarlar; sokakta olduğu gibi loncalarda da günlük ilişki içindedirler ve aynı kentin bağrında birlikte oturmak ve sürekli aynı işi yapmak... sonuçta halkın tüm etnik ve dinî kesimlerinde, özellikle bunların alt tabakalarında, *ortak özelliklerin oluşmasına*" da yol açmıştır.

Halkın çalışan kesimi, loncalar halinde örgütlenmiş bulunan tüccarlar, zanaatkârlar ve esnaftan oluşur ve çeşitli "millet"lere mensup kişiler günlük ekonomik faaliyet içinde yakın ilişki halindedirler. Loncaların tümü Müslüman loncaları değildir; bazılarında Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler yanyanadır, bazılarında ise yalnızca "kâfirler" biraraya gelir. Fakat hangisi olursa olsun, hiçbir lonca devletin denetiminden kaçamaz ve iç örgütlenme açısından da birbirlerine benzerler. Belediye ve mülk-i idare fonksiyonlarının içiçe geçtiği İstanbul'da merkezi yönetimin kent üzerindeki etkisi, daha çok, ekonomik yaşamın temel unsuru loncaların denetiminde kendini gösterir. Genel olarak askerler ve saray mensupları dışında kentteki yetişkin erkeklerin tümü zorunlu olarak bir loncaya kayıtlı durumdadır. Mantran'a göre bu zorunluluk, öncelikle, denetimin en büyük yeri aldığı geleneksel Osmanlı sisteminin özelliğinden ileri gelmektedir; ayrıca yöresel yaşam koşulları da bireyin yalnız yaşamasına olanak vermez. Bu açıdan, cemaati bireye üstün tutan İslâm dini de bir diğer etkendir.

İstanbul'un ve İstanbullu'nun yaşamını belirleyen etkenlerin tek tek incelenmesinin ardından Mantran'ın bize sunduğu tabloda İstanbul halkı, XVII. yüzyılın ortalarına dek, otoriteye karşı saygı anlayışının her düzeyde -sultana, üst yöneticilere, lonca sorumlularına, aile reislerine karşı- kendini gösterdiği, sıkı bir biçimde yönlendirilen bir toplum görüntüsündedir. Gene bu tabloda, "zengin ya da fakir, yüksek düzeyli memur ya da küçük zanaatkâr olsun, Müslüman İstanbullu'nun ve dolayısıyla da azınlığın yaşamı... günde beş defa okunan ezanla düzenlenir... Günün ritmi yavaş ve acelesizdir; kargaşa değil, aksine dostlarla, komşularla, meslekdaşlarla selamlaşmaların, pazarlıkların uzatılmasında kendini gösteren uysal bir ağırlık vardır; hiçbir şeyin acelesi yoktur, her şey sonunda bir çözüme ulaşır: İşte Türk'ün pratik felsefesi! Sokakta rastlanabilen hareketli kişiler yalnızca az çok içki içmiş veya davranışlarıyla önemlerini ve kendilerine saygı gösterilmesini belirtmek isteyen yeniçerilerdir. Bu yavaşlık, tembellik veya kayıtsızlık işareti değildir. Bir mizaçtır bu ve bir Türk bir şeyi sonuçlandırmaya karar verdi mi, bu özelliği onun amaçlarına ulaşmasını kesinlikle engellemez."

Mantran, herkesin yerinin kesin olarak belirlenmiş olduğu çok hiyerarşik yapıların egemenliğindeki Osmanlı sisteminde, İstanbullular'ın büyük çoğunluğu için olası ya da beklenebilecek bir değişikliğin söz konusu olmadığı kanısındadır. Ancak bunun, bir "Müslüman kadercilik" anlayışının yansıması olmadığına da dikkat çeker. İstanbullu, yaşamını kadere boyun eğerek değil, iyi belirlenmiş yasa ve kurallara uyarak sürdürür. Böylece, hem yönetenlerin, hem de yönetilenlerin yasalara karşılıklı saygı göstermeleri temelinde bir *statüko* oluşur ve İstanbullu da bir asır boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda yaşadığı "altın çağ"dan kendi payına düşeni alır. Ne ki bu refah dönemi beraberinde, bir rahatlık eğilimini, çaba sarfedilmesi gereğinin unutulmasını, diğer ulusların aşağı görülmesini, dış rakiplerin kaydettiği ilerlemelerin görmezlikten gelinmesini de getirir. Bütün bunlara XVII. yüzyıldaki sultanların zayıflığı ve askerî bozgunlar da eklenince imparatorluk mali kriz içine girer. Böylece, bir önceki yüzyılda öylesine canlı olan "otoriteye saygı" kavramı anlamından yitirmeye başlar. Siyasal ve ekonomik yaşamın dengesi bozulur, köklü ve talihsiz değişiklikler birbirini izler. Buna karşılık sosyal yaşam, gene de, olup bitenden çok fazla etkilenmiş görünmez.

Batı'da genel olarak yaygın olan "kıyıcı, barbar Türk" imajına karşı Mantran'ın Müslüman İstanbullu'su, dingin bir ortam içinde yaşayan, fanatizmden uzak bir tiptir. Ancak tarafsızlık konusundaki olanca titizliğine karşın Mantran'ın da, "Doğu"ya "Batı"dan bakma eğiliminden ya da alışkanlığından tam olarak kurtulmuş bulunduğu söylenemez. Özellikle, gerek ekonomik yaşamın,gerekse beşeri ortamın (aile, eviçi, vb.) betimlenmesinde genel olarak orta-zamana, özel olarak da Doğu Akdeniz uygarlığına özgü ortak niteliklere pek dikkat çekmemesi ve karşılaştırma yöntemini kullanmaması, Önsöz'ünde ortaya koyduğu süreklilik/ortak miras yaklaşımının belirginleşmesini önleyebildiği gibi, özgüllüklerin de yerli yerine gereğince oturmamasına yol açabiliyor. Mantran'ın çizdiği, eksiksiz olmasa bile bütünsel bir görünüm ve konturları iyice belirgin olan bu tablonun yer yer içerdiği ayrıntı ve renk zenginliği, bize yararlı ve zevkli bir okuma sunuyor.

Fatmagül BERKTAY

İKİ SALTANAT ARASINDA

Ruşen Eşref [Ünaydın]
(Dersaadet: Kanaat Kütüphane ve Matbaası, 1334 [1918], 42 sayfa.

İçindeki yazıların, *Vakit* gazetesi ve *Talebe Defteri* mecmuasında daha önce yayınlandığı bu kitap, üç bölümden oluşmaktadır: 1- İki Saltanat Arasında (s.5-23), 2- VI. Sultan Mehmed Han'ın [Vahideddin] ilk muayedesi [bayramlaşma töreni] (s.26-34), 3-VI. Sultan Mehmed Han'ın kılıç kuşanması (s.37-42).

Metinden ayrı, kart biçiminde 4 resim vardır.

2, 4, 25, 36. sayfaların boş, 3, 24, 35. sayfalardaysa sadece bölüm başlıkları olması nedeniyle, kitabı 2 formalık bir broşür sayabiliriz.

Kitap, V. Mehmet [Reşat]'in ölüm haberiyle başlar: "Bugün çarşamba, 3 Temmuz 1334, bu vefat haberini aldığım vakit saat yedi buçuğu geçiyordu." (s.5) Ve II. Abdülhamit zamanında "üzerinden korkusuz geçilmeyen" Yıldız caddesinin tenhalığı anlatılır. Bu, biraz da, ramazan ayı içinde bulunulması ve iftar vakti olması dolayısıyladır. Yine de yazar bu işe şaşmakta "keder haberlerini ekseriya gec duyan Payitaht fevkalade bir tarih anı geçirdiğinden gafil, sakin ve müsterih iftar ediyordu." demektedir. Oysa böyle bir şey Batı'da olsa, toplumun her katmanının durumdan haberdar olacağını ve bu tabakalarda gerekli yansısını bulacağını söylemektedir (s.7). Oysa Batı Batı, Doğu da Doğu'dur. Yıldız'ın kapısına kadar gider. Nöbetçilerden haberin doğruluğunu araştırır, hâlâ inanmak istememektedir ama emr-i hak vaki olmuştur. "Uzun ömrü sayısız mahrumiyetlerin ağır zincirini sürüklemiş, ihtiyar saltanatının kısa devri bilmem kaç ihtilâlin, bilmem kaç muharebenin, bilmem kaç memleket zıya'ının kederleriyle bütün bütün üzülmüş masum, bahtsız padişahın bizden birkaç yüz adım ötede yattığını artık derin bir sızıyla tahayyül ediyordum." (s.9)

Nihayet içeri kabul edilir. Mabeyn erkânının merhum padişah hakkındaki konuşmaları hikâye edilir. Birisi, kendisine tekfin masrafı için 500 lira verdiğini, bunun nasıl harcanacağının bizzat padişahça tek tek anlatıldığını, paranın bir keseye konup bir tarafının anlatanca, bir tarafının da... Bey'ce mühürlendiği naklediliyor, fakat bu beyin kim olduğunu bilemiyoruz. Bu paranın bir bölümü tedvin işine sarf edilecektir. Cümlenin sonunda "Öylece durur" denmesine rağmen, ce-

nazenin anlatıldığı sayfalardaysa bu paranın lâfı hiç geçmediği için, akla, acaba irade-i seniyye tahakkuk etmedi mi diye bir soru takılıyor.

Diğer biri, huzurunda uzun süre kimseyi bekletmesinin âdeti olmadığını dile getiriyor. Üçüncüsü, Edirne'nin düşmesiyle yemekten içmekten kesildiğini, her hatırlayışta gözlerinin dolu dolu olduğunu, Edirne'nin yeniden alınmasına nasıl da sevindiğini söylüyor. Dördüncüsü, vakit namazlarını hiç geçirmediğini, "Hamdolsun, Allah'a bir rekat bile borcum yok" dediğini anlatıyor (s.10-12). Yazarın merakı iyice artıyor, hastalığına dair bir şeyler öğrenmek istiyor ve öğreniyor da. Ramazanın 15. akşamı Hırka-i Saadet merasiminden Yıldız'a dönmüş, vücudunda kırgınlık ve hararet duymuş. Yatağa yatmış, sabaha kadar. Kendisi sıtma sanıyormuş, kısa süren hastalığı ebedi istirahata kavuşmasıyla sonuçlanmış.

Ertesi günü tedvin ve biat merasimi yapılacaktır. Vahideddin, Çengelköy'de Kasrındadır. Sadrazam Talât Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Harbiye Nâzırı Enver Paşa kasırdan dönmedikleri için resmi program daha takarrur etmemiştir. Yazar, programı öğrendikten sonra oradan ayrılır.

Bu arada, yaverlerin hepsinin, kordonlarını çıkardıklarını yazıyor ve "bu bana çok dokundu" diyor. Acaba bu, bir nevi kendi kendilerini görevden almak mı, yoksa matem nedeniyle mi? Neyse ki, nâzır paşanın emriyle, istanbulînli odacıların getirdikleri kordonlar tekrar takılıyor (s.9, 13-14).

15-20. sayfalarda cenaze töreni anlatılmakta.

Sıra biat merasimine gelmiştir. Malûm sözlerle, "maşaallah, şevketinle bin yaşa" alkışlarıyla VI. Mehmet tahta oturur ve cülus tebrikleri başlar. Merasim bitince de, herkes "padişahım çok yaşa" diye bağırır. Daha sonra cenaze namazı için imam "Bu mağfuru nasıl bilirsiniz?" sorusunu sorar. Herkes "İyi biliriz!" diye cevap verir. "Perşembe, 4 Temmuz 1334" (s.15-23).

2. bölümde padişahın ilk muayedesi anlatılır. [Bu arada biat resmini gösteren 2 resim vardır. Birinde Kanaat Matbaası yazılıdır.]

Yazar, "Dolmabahçe sarayını da, muayede merasimini de hiç görmedimdi. Yeni padişahın ilk bayram alayında bulunmak tarihi bir fırsattı. Ben onu kaçırmadım." diyor. Haşmetli avizeleri, artı biçimli sofasını, mermer merdivenleri, sütun başlıklarını anlatıyor. Derken "zat-ı şahane teşrif ediyor." Yazar, sağa sola bakınırken, meğer muayede başlamış, "Yaver-i ekrem İzzet Paşa'nın,... ihtiramla göğsü hizasında tuttuğu saçağı yerlere doğru temennalar ettikten sonra iki elle tutup öp"erler. "İzzet Paşa saçağı vükelâ ile başlayan sol cenaha geçir"ir. Tebrikler arzedilir. Şeyhülislam duaya başlar. Hocalardan sonra Rum ve sair Hıristiyan din adamları padişahça kabul edilir. Rum metropoliti kısa bir nutuk okur. Lagofet Bey tercüme eder.

Hükümet erkânından sonra ikinci bir muayede daha olur. Bu kez, bendegânının tebriklerini kabul eder. "İşte VI. Sultan Mehmet Han'ın ilk muayedesi Dolmabahçe sarayında böyle oldu. Çarşamba, 10 Temmuz 1334." (s. 26-34)

Cülus törenlerinde padişahın elini öpmek, tokalaşmak âdetken, yalnızca saçak öptürülüyor ki, bu, bayram tebriklerinde yapılan bir âdetti. Tahta oturmak üzere kapıdan çıkarken saray hademelerinin alkış tutması usulken, bu kez bando muzıka çalmaktadır.

[Bu arada yine iki resim vardır. Bunlar "kılıç alayı günü rikâb-ı hümayun"u gösterir.]

3. bölümde kılıç kuşanması anlatılır. Eyüp Sultan'ın mahşeri kalabalığı çizilir. Körlerin ve dilencilerin, bu müstesna günü tatsızlaştırmaları önlenmiştir.

"Nihayet padişah -kudümünü bekleyen- bu sahnenin ortasından bir güneş gibi doğdu. Onun azametli tecellası karşısında dünyevî her büyüklük küçüldü. Onun didarıyla gözler kamaştı. Her parıltı onun huzurunda silikleşti, her ses onun sesi önünde kısıldı." (s.39)

Havada amber ve öd kokuları vardır. Türbenin dar kapısından dışarıya güzel bir misk kokusu gibi yanık Kuran ahenkleri uçuşur. Bu sırada "Şeyh Ahmed Sünusî" görünür. Padişah Şeyhi ve Çelebi Efendi'yi kabul, ulemasını, şehzadeleriyle damatlarını, vükelâsını içeriye davet eder. Kuran'dan sonra Şeyh Sünusî dua eder ve padişaha kuşatılacak kılıcı önce öper ve sonra padişahın elmaslar içinde pırıldayan göğsüne ellerini hürmetle hafif hafif dokundurarak kılıcın ince kurdelalarını omuzuna geçirir. Fetih süresini okur (s.39-42).

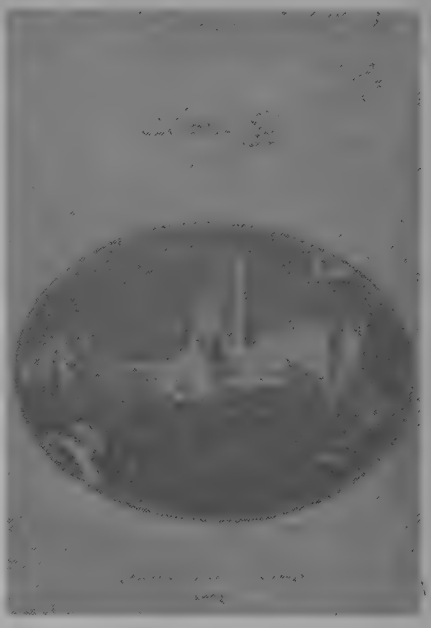

Bu görev, kesin bir kural olmamakla beraber, o zamana dek çelebiler ve nakibüleşraftan seyyid olanlarca yapılıyorken, herhalde çelebi efendilerle padişahın arasının pek iyi olmaması, nakibüleşraftan da seyyid bulunmaması nedeniyle, o sırada İstanbul'da bulunan Şeyh Sünusî Efendiye düşüyor. [Ünlü Sünusîlerden ve Bingazi mücahitlerinden, bak. *Şehbal* s.84]

Padişah, şeyhle tanıştığı için memnun olmuştur. Şehzadelerini, vükelânın tebrikinden sonra VI. Mehmet, kuşandığı kılıcı öpüp başına koyduktan sonra yine kürsüye bırakır ve namaza durur. Halifeyle veliaht huzur-u ilâhide yalnız kalır. "Cumartesi: 31 Ağustos sene 1334." (s.42)

Okur kitabın adından en azından iki padişah arasındaki süreyi anlayabilir. Oysa, "İki Saltanat Arasında" ne yazık ki 3, 4, 10 Temmuz ve 31 Ağustos 1918'i yani 4 günü anlatmaktadır. Eserde 23, 27 Temmuz, 21, 25, 27 Ağustosta İstanbul'a

Vahidettin Kılıç Alayı'na giderken arabasında.

yapılan hava saldırılarından hiç söz edilmemiştir. Cephelerin durumu, hiç yoktur. 42 sayfa edebî tasvirlerle doldurulmuştur. Bu sayfalarda "iki saltanat arası"nı pek fazla bulamıyoruz, ama dönemin resmî ve sivil giyimi, âdet ve alışkanlıkları, bugün ancak müzelerde rastlanılabilen bazı eşyayı merak edenler için ilginç anlatım ve açıklamalar vardır.

Dikkati çeken bir nokta, yazarın, VI. Mehmed'in ilk muayedesini betimlerken: "Wan Moor'un Ahmed-i Salis ahdine dair bir muayede tablosunu seyrediyor, yahud Naima'nın kadim teşrifata dair bir sahifesini okuyor gibi oluyordunuz" (s.33) demesi. [30 yıl İstanbul'da yaşamış olan bu Hollandalı ressam hakkında, bak. *Resimli Kitap* C.2, No.11, s.1151, Ağustos 1325.]

Bilindiği gibi yazar, yaptığı çeşitli mülâkatlarla ünlenecek, Mustafa Kemal'i ilk kez Türk okuyucusuna tanıtacak ("Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat, *"Yeni Mecmua* Çanakkale Özel sayısı, 1918), *Vakit* gazetesi ve *Tasvir-i Efkâr* muhabiri olarak Millî Mücadele'nin çeşitli safhalarını izleyecek, *Hâkimiyet-i Milliye*'nin savaş muhabiri olacak ve cumhurbaşkanlığı umumî kâtipliğinde görev alacak ve bizzat Atatürk tarafından kendisine "Ünaydın" soyadı verilecektir.

Mustafa ŞAHİN

Gotthard Jaeschke

OSMANLI VELİAHTI ABDÜLMECİD'İN 16 TEMMUZ 1919 TARİHLİ LÂYİHASI[1]

August Fischer, "Türk Milliyetçiliği ve Damad Ferid Paşa'nın Üçüncü Kabinesinin Düşüşü" (*Der Neue Orient*, Bd. VII, s.97-101, Nr.3, 16 Haziran 1920) adlı makalesinde; Türk Millî Hareketinin işgal İstanbulu'ndaki zaferine kadar iç tarihini İstanbul'daki günlük basını elden geçirmek suretiyle ortaya koymayı ilk kez denemiştir. Bu makalede Fischer, Milli Mücadelenin amansız düşmanı Damad Ferid Paşa'nın, Mustafa Kemal tarafından telgraf haberleşmesinin kesilmesinden (12 Eylül 1919 tarihli karar; *Nutuk* 1, s.102) ve bunun neden olduğu "bütün devlet mekanizmasının duraklaması"ndan kaynaklanan, düşüşünün nihaî itici gücünü oluşturan iki lâyihadan söz etmektedir.

Bugün büyükelçi olan Âli Türkgeldi (ölümü: 3 Şubat 1935)'nin babası ve padişah V. ve VI. Mehmet'in Umumi Kâtibi Ali Fuat Türkgeldi, son derece ilginç olan *Görüp İşittiklerim* (2. baskı, Ankara, 1951) adlı kitabının 244. sayfasında, *Kuvâ-yı Milliyye*'nin amaçları üzerine Bekir Sami Bey tarafından kaleme alınan lâyiha hakkında şunları yazmaktadır: "Zât-ı Şâhâne... bugün [29 Eylül 1919] âyandan Müşir Fuad Paşa[nın] gelerek Kuvâ-yı Milliyye nâmına kendisine müracaat [etmiş] olduğunu ve ... cemiyet mührü ile gönderilen varakayı bizzat takdim eylediğini hikâye etti. Ertesi salı günü Sadr-ı âzam beni konağına davet ve ahvâlden şikâyet ile... seksen yaşında adamlar padişahın etrafını alarak entrika çevirmekte olduklarından... münfailâne [tepkiyle] bahsetti. Ferid Paşa ne kimsenin huzuruna kabulünü ve bir ariza takdimini ve ne de muhalif bir gazetenin padişah tarafından görülmesini arzu ederdi. ... Çarşanba günü 1 Ekim 1919 ... Zât-ı şâhâne beni celb ederek... 'Dün gece Sadr-ı âzam Paşa da geldi; kabinesinin istifasını bildirdi. Ben de Tevfik Paşa'yı çağırdım, dedi.' " Fakat Tevfik Paşa bu öneriyi kabul etmemiştir.

Fischer şöyle anlatıyor (s.99): "... milliyetçiler arasında olağanüstü derecede sevilen veliaht Abdülmecid (ki, kendisini ressam ve yazar olarak da kanıtlamıştı), Eylül ayı sonunda padişaha bir lâyiha takdim etti... Bu lâyiha Ferid Paşa'nın düşüşünden yaklaşık bir hafta önce bir akşam gazetesinde yayınlandı. Bu akşam gazetesi bedava dağıtıldı, fakat ardından hükûmet tarafından çabucak toplatıldı."

Türkgeldi, 18 Ocak 1919 tarihinde Abdülmecid'in padişahın huzurunda takdim etmesi için kendisine verdiği bir lâyihadan söz etmektedir. Bu lâyihada Abdülmecid, hükümetin yeteneksizliğinden (*adem-i kifayet*) dolayı bir Saltanat Şûrâsı (*Saray-ı hümâyunda bir hey'et-i müşavere*) kurulmasını öneriyordu (s.182). 26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda böyle bir heyet toplandığında, Abdülmecid bu heyete katıldı ve sonunda heyeti ağlayarak terk etti (s.216). 31 Mayıs 1919 tarihli bir lâyihada ise, padişahın şimdiye kadarki yazılı ve sözlü önerilerini dikkate almadığından yakınıyordu. Bu nedenle de Abdülmecid, İngiliz Kralına ve Amerika ve Fransız Başkanlarına başvurmuştu. Fransız Dışişleri Bakanı Pichon ona şöyle yanıt verdirtmişti: "Fransız Hükûmeti geleneklerine sadık kalacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatî çıkarlarını koruyacaktır" (s.221). 3 Haziranda Abdülmecid, Barış Konferansına güvenilir kişilerin yollanmasını önemle rica etti (s.224). Türkgeldi, bir başka ikinci lâyihadan hiç söz etmiyor.

Bugün Türk İnkılâbı Tarihi Enstitüsü'nde bazı sayılarının bulunduğu *İrade-i Milliye* (Sivas) gazetesinden, Eylül ayında İstanbul'da kamuoyuna açıklanan lâyihanın gerçekte 16 Temmuz 1919 tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Gazetenin 14 Eylül tarihli birinci sayısında yeralan İsmail Hami'nin [Danişmend] başmakalesinin sonunda şöyle denilmektedir: "Nasılki padişahımız son açıklamalarında millî hareketi doğru bulduğunu (?) ifade ediyorsa, veliaht da lâyihasında millî hareketi onaylamaktadır... İstanbul'daki gazetemin bu açıklamaların metinlerini neşrettiğim sayısı birkaç gün içinde buraya gelecektir; o zaman *İrade-i Milliye*'nin sütunlarında da bu bilgiler millete sunulacaktır." Bu metinleri içeren gazetenin 21 Eylül tarihli 3. sayısında, bir redaksiyon notu eklenmiştir: "bu son derece önemli ve tarihsel belge" önce İstanbul'daki *Memleket* gazetesinde (Edgar Pech, *Les Alliès et la Turqie* [Müttefikler ve Türkiye], Paris, 1925; karş. Mustafa Kemal, *Nutuk* 1, s.4) yayımlanmıştır. Millî Hareket hakkında çok sayıda başka belgeler de içeren ve altı büyük sayfadan oluşan özel sayı, sansür kurulunun incelemesine sunulmaksızın çıkartılmıştır. Padişah, lâyihanın eline geçmesinden sonra Sadrazam Ferid Paşa'yı çağırmış ve konu hakkında bilgi istemiştir. Fakat Sadrazam yalnızca lâyihanın içeriğini onaylamakla kalınca, padişah öfkelenmiş ve Tevfik Paşa'yı kabine teşkili ile görevlendirmiştir. Tevfik Paşa kabine listesini veliahtın onayına sunmuştur. Bununla birlikte, yabancı işgal güçlerine dayanan hükûmet düşürülemedi; aksine Ferid Paşa ile yardımcıları, veliahtın sarayının yabancı ve Osmanlı polislerince ortaklaşa gözaltında tutulmasını sağlamıştı. Bu sözlerle, Damad Ferid Paşa'nın Erzurum Kongresi'nin açılışından iki gün önce 21 Temmuz 1919 tarihinde, "yasa-dışı millî hareketin" yasaklanmasından sonra (*Takvim-i Vakayi*, Nr.3604), göreve başlayan üçüncü kabinesinin kastedildiği açıktır.

Veliahd-ı Saltanat-ı Seniyye, Devletlû, Necabetlû Abdülmecid Efendi Hazretleri taraf-ı âlilerinden 15 Şevval 1337 ve 16 Temmuz 1335 (1919) tarihinde Hâk-i pây-i Şâhâneye takdim kılınan lâyihadır:

Hâk-i Pây-i Meâli-i İhtiva-yı Cenâb-ı Tâcidâr-ı Âzâmilerine Mâruzat-ı Mühimme-i Bendegânemdir.[2]

Menâfi-i aliye-i memlekete müteâllik fevkâlâde mühim gördüğüm mesail berveçhizir hâk-i pây-i meâli-i ihtivâ-yi cenâb-ı tâcidârilerine arzetmeği vecibe addeylerim:

Âhiren Anadolu'nun âfâkında hükûmet-i merkeziyeyi tanımamak tarzında başlayan teşevvüşâtın Celâliler devrini andıran şekaavetin maazallah-ü teâlâ netâyic-i müessife tevlid eyleyeceği şüpheden varestedir. Keyfiyet tetkik ve tahlil edilince evvelâ bu halin bilhassa hükûmet-i hâzıranın böyle buhran-engiz bir zamanda idâre-i umura adem-i kabiliyetinden ileri geldiği ve kezâ esbâb-ı âtiyeden tevellüd eylediği nümâyan olur.

Mütarekeden beri merkez-i saltanat-ı seniyyede ve Vilâyet-i Şâhânede kulûb-i âmmeyi temin ve tatmin edecek bir idâre-i fenniye ve sâlime temin edilememiştir.

Umumun müstahak olduğu hak ve maadeletin tesisine ve selâmet-i memleket hukukuna hâdim icraat yerine bir takım ağraz ve ihtirasat tâkip olunarak halk arasına tefrika ilka ve âdây-i vatanın mahasal-ı âmâli olan şekavât ve nifak seylânı ihdas olundu.

Umur-ı idârede devam eden tezebzüb ile fırkacılığın teşeddüt eyleyen ihtirâsâtı yüzünden günden güne merkezde ve vilâyatta mütezâyid olan teşettüt-ı efkâr millet-i necibe-i osmaniyeyi en vahim ve buhran-engiz bir zamanda vahdet-i milliye neticesinden mahrum ve müstâid-i tefessüh göstermektedir ki bunun maddi ve mânevî mazarrat-ı müellimesi muhtac-ı izah değildir. İzmir ve Edirne vilâyetleriyle vilâyât-ı şarkiye gibi her dem maruz-ı tehdit olan aksâm-ı vatanda kulûb-ı ahaliyi tatmin edecek tedâbir-i sâibenin ittihazı ile sarf-ı makderet olunmamakla beraber ahâlinin hukuk-ı milliyelerini muhafaza emrinde yapmak istedikleri mesâi-yi vataniyenin Hükûmetce muzaharet-i münasebeden mahrum bırakılması ve bilhassa İzmir fecayiini müteakip ahâlide uyanan müdafaa-yi vatan hissiyât-ı necibesinin hüsn-i idâre ve tevcihine himmet olunmıyarak Dahiliye Nezaretince yağmagerlik, çeteçilik gibi âmâl-i hasise isnadı ile şâibedar edilmesi[3] inkisâr-ı kulûb-ı âmmeyi bâdi olduğu gibi Sadrazam Paşanın vilâyât-ı şarkıyyede vâsi' Ermenistan muhtariyeti tesisi yolundaki beyanatı dahi havali-i mezkûrece mûcib-i teessürü azîm olarak memleketlerinin âhâra terk olunacağı zehabını tevlid eylemiştir.

Bu gibi tesirat ahaliyi hükûmet himmetinden kat'ı ümid ve necatı, selâmet çarelerini bizzat taharriye sevk etmiştir. Berveçhi-mâruz teessürat ve infialât-ı milliyeyi teskin ve ezhan-i ahaliyi tatmin edecek tedâbire tevessül olunmak vecaib-i kat'iyyeden iken bu emr-i mühimme hâlâ atf-ı ehemmiyet olunmamaktadır.

Sulh Konferansı'na dâvet münasebetiyle umum efrâd-ı millete ilka edilen ümitler bu kerre teâti edilen muhtıralar mündericatının intişarı ile Avrupa'da olduğu gibi rehin-i inkisar olacağı ve infiâlât ve tesirat ve teessürat-ı melcudenin tezayüd edeceği bedihidir. Ferid Paşa'nın Sulh Konferansı'na takdim ettiği muhtıra mânâsı itibariyle şâyân-ı eseftir.[4]

Bilâlüzum temas edilen harb, tehcir ve taktil meselelerinde devlet ve milletin mesuliyetini tahfif edecek delâil ihmal olunarak bütün mesuliyetin dûş-i millete tahmiline sebebiyet verilmiş ve Rumeli'nde hudud-ı şarkiyyede ve ahîren İzmir'de yüzbinlerce katil ve imha edilen nüfus-ı islâmiyenin uğradığı şenia meskût bırakılmıştır. Bir fırkasında ise memâlik-i şâhânenin hercümerç içinde ve muhtâc-ı muavenet olduğu beyan olunarak müdahalât-ı ecnebiyeye meydan verilmiştir.

MİLLÎ MÜCADELE'YE GİRİŞ

Mevzuubahis olması icabeden Toros silsilesinin cenubunda milyonlarca Türkle meskûn ve ekseriyet-i azimesi Türk olan Adana, Halep, Diyarbekir vilâyetleri ve Maraş ve Urfa livaları bulunduğu halde unutulmuş ve bu gibi nice gayri muvafık ifadât ile ele geçen kıymettar fırsatlar izâa ve hattâ muarızlarımıza kendileri için pek faide bahiş senetler itâ olunmuştur.

Sulh Konferansının cevabı ise[5] baştan nihayete kadar efrâd-ı milletin hayret ve intibahını davet eyleyecek bir vesikadır. Tarih-i muahedatta emsâli görülmemiş tahkirat ile memlûdur ki Ferid Paşa muhtırasının kaide ve üslub-ı diplomasiye ve icabat-ı hal ve tabiata gayrı muvafık şekil ve mahiyeti bu cevabı dâvet eylemiştir. 3 Temmuz 1335 (1919) tarihli Tan Gazetesi pek vâzıh bir surette ahvali irae eylemektedir. Ve bu suretle de zaten hakkımızda pek cüz'i olan emniyet bu kerre tamamen zâil olmakla heyet-i murahhasamızın Dersaâdet'e iadesi gibi tarihte emsâli nâmesbuk bir hakarete duçar edilmesine sebep olmuştur. Hey'et-i murahhasamızın bu âkıbeti üç sebepten neşet ettiği tezahür eder:

Evvelâ, ekseriyet-i milletin adem-i itimadını kazandığı müteaddit telgraflar ile işaa kılınan bir kabinenin reisi olan Ferid Paşa'nın o milletin hukukunu müdafaaya selâhiyettar olamıyacağı Dörtler Meclisi'nde anlaşılmıştır.

Sâniyen, bugün mukasamemizin tevlit eylediği Avrupa rekaabetine mürûr-ı zaman ile çâreler taharri olunabilecektir. Binaenaleyh ahval vahimdir. Bittabi devlet ve milletin muhafaza-yi şeref ve haysiyeti emrinde derhal ecvibe-i münasebe itâ olunmak veya lüzuma göre teşebbüsât-ı lâzımede bulunmak ve bu netâyic-i elimeyi dâvet edenler hakkında muamele-i lâzıme ifâsında tekâsül edilmemek muktazidir. Muhtıraya verilen cevap Devlet-i Osmaniye hakkında konferansca takarrür eden hutut-ı esasiyeyi ihsas eylemektedir. Türk unsurunun gayrı hiçbir kavm ve unsurun idare-i osmaniyede bırakılmaması iltizam olunduğu anlaşılmaktadır. İnkişâf-ı Osmaniye'ye tahsis edilecek muhit-i mahdutı hakkındaki imâlarla tezahürât-ı mevcude pek ziyade câlib-i dikkattir.

Mesele-i Osmaniye'nin düvel-i sâire menafiine taallukundan dolayı daha ziyade muhtac-ı tetkik ve tâmik olunmasına binaen bir müddet daha teahhuru icap ettiğine dair konferansın tebliğ-i ahiri fevkalhâd şâyân-ı teemmüldür.

Amerika tarafından Ermenistan ve Dersaâdet için vekâlet (manda) ile idare edilebilmek üzere konferansın reyi istimzaç olunacağının heman resmî bir mahiyette intişârı ve İtalya murahhas-ı cedidinin konferansta Asya-yı Osmaniye'deki İtalya menafiinden bahs eylemesi keyfiyeti teahhura taallûku itibariyle kemal-i ehemmiyetle tetkik ve teemmül edilecek husûsât-ı mühimmedendir. Bilhassa vekâlet meselesi hukuk-ı esasiyemiz desâtir ve şerâit-i hilâfete nazaran temin-i müdafaası fevkalhâd cây-i dikkat ve teemmüldür.

Konferans memâlik-i Osmaniye hakkında tetkikat-ı amika icra edeceğini dermeyan eylemekte ise de reviş-i ahvâle nazaran ilân edilen prensiplere sâdık kalarak hakkımızda muktezâyi hak ve muadelet tamamen tatbik edeceğini intizar olunamaz mütâlâasındaydım. Ancak devlet ve milletin muhafaza-i hukuku emrinde yekvücud olarak göstereceği kudret ve kabiliyet ve mümkün-ül istihsal olan gayeyi tâyin hususunda ibraz eyliyeceği fetanet ve reviyyet ile mukadderatını muhafaza edeceği ümidindeyim.

Binaenaleyh berveçhi-âti arz edilecek tedabirin bilâ ifâte-i vakit ittihazı vücubun kat'i tahtındadır. Artık menafi ve ihtirasâta mağlup veya bir takım ümidlere fırıfte olarak imrâr-ı evkat edilirse düvel-i garbiye arasında itilâf hususûne meydan bırakılmış olacak ve maazallah-i teâlâ devletin inkırazını doğrudan doğruya teshil edeceği muhakkaktır.

1- Millet ve devletin nokta-i istinadı olan makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanat hiçbir fırkaya temayül göstermeyüp mevki-i bülendinde bitarafâne muvazene-i umumiyeyi muhafaza ve bu suretle yalnız muhtelif cereyan-ı efkâr ve harekât-ı umumiyeyi tevzin ve telif eylemek,

2- Bu mühim devrede irade-i milletten istiğna edilemiyeceğinden ve bilhassa bütün mesuliyeti deruhte etmek akıl ve mantığa sığmayacak derecede mühlik ve hatarnâk olmasıyle derhal intihabatın icrasına ibtidar etmek,

3- Fırka münafereti heman külliyen bertaraf edilerek esâsat-ı siyasiye ile tenemmüv etmemiş (gelişmemiş, büyümemiş) olan fırkalara iltifat buyurularak adl-i rüyet ve dirayetle milletin itimadına mazhar tecrübeli ve umura vakıf ricâl-i devletten mürekkep bir "temerküz" kabinesi teşkil etmek,

4- Vaziyet-i hariciye derece-i kifayede tavazzuh etmiş olmasiyle eshâb-ı iktidar ve ihtisastan ve rical-i devletten bir heyet-i meşveret teşkil ile şerait-i hâzıra dâiresinde mümkün-ül husul olan gayeyi temin edecek sarîh ve makul bir teklifin teemmülüyle efkâr-ı umumiye-i cihana arz ve bu suretle menafi-i hayatiye-i memlekete mugayir mukarreratın hudusuna takaddüm olunması,

5- İcraat-ı lâzımenin serian ifası ve bu hususta mazi ile kat'-ı alâka etmek ve bu suretle bir takım ahval-i gayr-i lâyikaya hitam vermek üzere aff-ı umumî ilanı,

6- Anadolu'da teşekkül eden cemiyetlerin mütâlâatını tetkik edip ahvale göre menâfi-i umumiyeye elverişli ve müfid olanların kabul ve icrası,

7- Ahali arasında gittikçe ziyadeleşen münaferet-i mütekabile-i umumiyenin izalesine son derece sarf-ı makderet ederek millet-i İslâmiyeyi bir kütle-i vâhide haline getirmek ve bütün cihana yek emel, yek menfaat, sahib'ülazîm bir millet halinde görünmek.

Bu nukat-ı mühimmenin icrasında edilecek tekâsül hafazanallah felâket-i azimeye sebep olacağını zât-ı hümâyunlarından hafî tutmak bir ihanet ve hiyanet olacağından bihasbe'lvazife arzına cüret yâb oluyorum. Olbapta...

15 Şevval 1337 16 Temmuz 1335[6]

Çeviren: Cemil KOÇAK

---

[1] *Die Welt des Islams*, Cilt II, Sayı 1 (1952), s.53-57.

[2] Bu metin, *Memleket*'ten naklen 21 Eylül 1919 tarihli *Albayrak*'ta, daha sonra da Trabzon gazetelerinde yayımlanmıştır. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* kitabında, oradan aynen aktarıyor: (İstanbul: Türkiye Yay., 1969), 2. bas., s.279-81.

Aynı metin, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen "Tarik-i Selâhiye" davasının evrakı arasındaki "matbu sureti"nden naklen, bazı yanlış okumalar ve sonlardaki 5. maddenin atlanmasıyla, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 7'de de vardır: Belge 124-s.2334-38. [Jaeschke'nin metin aralarına koyduğu notları biz dipnotlara çevirdik.]

[3] Ali Kemal'in 25 Haziran 1919 tarihli açıklaması. Bkz. Edgar Pech, *a.g.e.*, s.68.

[4] L'Asie Française (17 Haziran 1919), s.186.

[5] 25 Haziran 1919; Kurt Ziemke, *Die Neue Türkei* (Stuttgart, 1930), s.83.

[6] *Memleket* gazetesinin özel sayısını, Evkaf Matbaasında basmış olan Mazhar Bey, Washington eski büyükelçisi Ahmet Rüstem ile birlikte 17 Eylül 1919'da Ankara'ya gelmiştir. *(İrade-i Milliye*, Sayı 3).

[J.-L. Bacque-Grammont'un, 21-25 Eylül 1981 tarihleri arasında Ankara'da toplanan 9. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu, henüz yayımlanmamış bildiri "Veliaht Abdülmecid. Kemalist Bir Osmanlı Prensi mi?" de, bu lâyihayla ilgilidir.]

Röntgen Şu'â'âtı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi Müellifi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Hikmet-i Tabi'iyye Muallim Muavini ve Seririyât-ı Hariciye Röntgen Şu'â'âtı Mütehassısı Tabib Yüzbaşı Es'âd Feyzi 1314.

Seririyât-ı Hariciye Röntgen Ameliyathânesinde radyoskopi muayenesiyle müşâhade olunan iki buçuk yaşındaki bir çocuğun merrisinde kalmış on pârelik olup Operatör-i Şehir Cemil Paşa Hazretleri tarafından ameliyat ile ihrac olunmuştur.

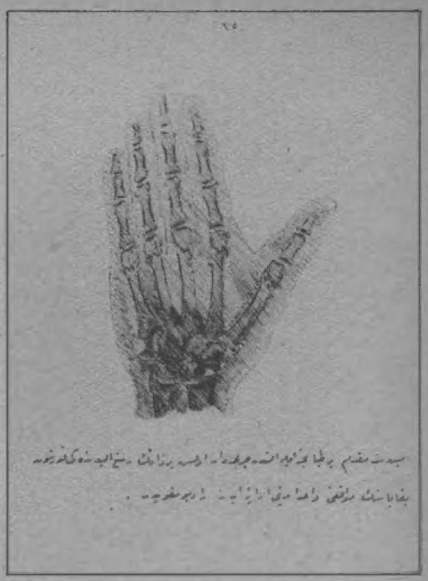

Beş sene mukaddem bir tabanca ile elinden cerihadâr olmuş bir zatın rusg ül-yeddindeki kurşun bakâyâsının mevâki'ini ve a'dâdını irâe eder radyoskopidir.

Yurdumuzda Röntgen Işınları Hakkında Yazılan İlk Kitap

RÖNTGEN ŞU'Â'ÂTI VE TATBİKÂT-I TIBBİYE VE CERRAHİYESİ

(Röntgen Işınlarının Tıbbi ve Cerrahi Uygulaması)

İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Bilim Dalı Kitaplığı'nda bulunan bu kitap Tabib Yüzbaşı Es'ad Feyzi tarafından yazılmıştır.

Osmanlı Müellifleri Es'ad Feyzi'nin babası Kolağası Feyzi'yi İznik köylerinden göstermektedir.[1] Fakat kardeşinin oğlu Hüsnü Arsan'ın bildirdiğine göre[2] babası Üsküdarlıdır. Dedesinin kadılık görevi nedeniyle Bursa'da bulunmuş ve Gemlik yöresinde toprak ve mülk edinmiştir. Es'ad Feyzi 1874 senesinde Pazarköy nahiyesinin Güneç köyünde doğmuştur. Davutpaşa Askerî Rüştiyesi'nden sonra Tıbbiye İdadisini (Tıp Lisesi) bitirmiştir. Lise yıllarından beri fiziğe merakı olan Es'ad Feyzi Tıbbiye'nin son sınıfında iken fizik laboratuvarında elde ettiği röntgen ışınları ile arkadaşlarının el radyografilerini çıkarmıştır ki, bunlar arasında Âkil Muhtar (Özden)[3] ve Yusuf Kemal (Tengirşek)[4] de vardır. 1897 Nisanı'nda yine kendisi gibi son sınıf öğrencisi olan arkadaşı Rıf'at Osman ile birlikte Yıldız Askerî Hastanesi'nde 1313/1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Tesalya'dan gönderilen yaralılardaki kurşun ve mermi parçalarını röntgen ışınları ile tespit ederek ameliyatlarını kolaylaştırmıştır. Bunun dünya tıp tarihinde, savaş yaralıları üzerinde yapılan ilk röntgen uygulaması olduğu kabul edilmektedir[5].

Es'ad Feyzi 1897'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yüzbaşı rütbesi ile diploma aldığında kurada Yemen'i çeker. Dr. Es'ad Paşa ve ilm-i hikmet-i tabi'iyye (fizik) hocası İsmail Ali Bey İstanbul'da kalmasını temin ederler. Askerî Tıbbiyede ilm-i hikmet-i tabi'iyye dersi muallim muavinliğine atanır. Ayrıca Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye-i Şâhâne (Sivil Tıbbiye)'de ilm ül-arz vel-ma'âdin (jeoloji ve mineroloji) dersinin muallim vekili olarak çalışıyordu.

Bu yıllarda Es'ad Feyzi röntgen ışınlarını tanıtarak Tıbbiye'nin resmî ders programına kabul ettirir. Daha sonra da seririyat-ı hariciye (cerrahi kliniği)'de bir "röntgen şu'â'âtı ile muâyene şubesi" açılması için Cemil Paşa'ya (Topuzlu) istirhamda bulunarak burasını hayatının son anına kadar bilfiil çalışarak düzenleyip idare eder[6]. Fizik laboratuvarını mükemmel bir hale getirir. Burada bozulan aletleri kendisi tamir eder[7]. Hatta Avrupa'dan getirilmesi gereken birçok aleti de kendi elleriyle yaparmış[8]. Ayrıca Tıbbiye'nin tabiat tarihi müzesi için hayvan tahnitleri yaptığı da belirtilmektedir[9].

Yaratıcılığı, öğreticiliği, zekâsı ve yorulmak bilmeyen çalışması ile tüm meslekdaşlarının saygısını kazanan Es'ad Feyzi kendisinden çok şeyler beklendiği bir zamanda 1319/1902 senesinde çok genç bir yaşta ölmüştür. Öğrencisi Tevfik Sağlam, Es'ad Feyzi'yı şöyle anlatıyor: "Fizik dersinin bir de muavini vardı: Esat Feyzi Bey. Biz Tıbbiye'ye girdiğimiz yıl o yüzbaşı olarak mezun olmuştu. Kendisi talebeliğinden beri fiziğe merak etmiş, fizik laboratuvarında çalışmış, 1895'te Röntgen'in meşhur ışınlarını keşfinden bir yıl sonra Hikmethane'de (fizik laboratuvarı) bulunan Croox borularıyla ve eline geçirebildiği ipdidai vasıtalarla bir Röntgen cihazı kurmaya muvaffak olmuştu. Bu âletle o zaman hüküm süren Osmanlı-Yunan Harbi'nde Tesalya'dan İstanbul'a gönderilen yaralılarda kırıkların Röntgen resimlerini almaya muvaffak olmuştu. Bu sebepden Esat Feyzi Tıbbiye'den çıkar çıkmaz fizik muallim muavini tayin olunmuştu.

Esat Fevzi sarışın, güleryüzlü, son derece zeki ve alaycı, sempatik bir insandı. Bize fizikin anlayamadığımız bahislerini, bilhassa elektrik bahsini, gayet açık, basit bir tarzda anlatırdı. Tam araştırıcı ruhla ve parlak bir geleceğe namzet, kıymetli bir gençti. Henüz pek genç bir yaşta iken yüzünde çıkan yılancık neticesi menenjite uğradı ve birkaç gün içinde ölüp gitti. Aziz hocamızı gözyaşları içinde Karacaahmet'in selvileri altında toprağa tevdi ettik."[10]

Bursalı Tahir eserlerini şöyle sıralar: *İlm ül-Arz vel-Ma'âdin* (Dersaadet 1316), *Eşkâl-i Teşrihiyye; Hikmet-i Tabi'iyye-i İbtida'iyye* ve *Röntgen Şu'â'ının Esasıyla Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi*[12]. Bunlardan *Eşkâl-i Teşrihiyye*'yi bulamadığımız gibi hakkında herhangi bir bilgiye de rastlayamadık. *Hikmet-i Tabi'iyye-i*

İbtidâ'iyye adındaki eserini Mekteb-i İdadi-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin üçüncü senesi için yazmaya başlamış, fakat yarım kalmıştır[13]. Sonuncu eser ise tanıtacağımız *Röntgen Şu'â'âtı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi* olabilir. Es'ad Feyzi'nin uzunca bir makalesi de vardır ki, röntgen ışınları hakkındaki ilk görüşlerin bir özeti mahiyetindedir. *Nevsâl-i Âfiyet*'te neşredilen bu makale; "Röntgen şu'â'âtının sûret-i istihsâli, havâssı, mâhiyeti, tatbikât-ı tıbbiyesi" adını taşır[14]. *İlm ül-Arz vel-Ma'âdin* adlı kitabına gelince; bu kitabın 1316'da basıldığı ve İbrahim Lutfi Paşa'nın direktifi doğrultusunda tercüme edildiği bilinmekteydi. Çalışmalarımız sırasında eserin ilk baskısının 1311/1893-94 yılında yapıldığını gördük. Kitabın "Bir İki Söz" başlığı altındaki önsözünden öğrendiğimize göre; Es'ad Feyzi birinci sınıfda hocası İbrahim Lutfi'nin dersteki takrirlerini zabtetmiş. Bir gün dağınık evrakını gözden geçirirken bunları okumuş ve hoşuna gitmiş. Başkalarının da faydalanması gerektiğini düşünmüş. Bu konudaki Fransızca kitaplara müracaat ederek bazı izahat ilave etmek suretiyle bu kitabı meydana getirmiş. "Mazhar-ı hüsn ü kabul olursa şerefi bana aid değildir hocamıza râcidir" diyerek de hocasının hakkını vermiştir. İlm-i Ma'âdin adını taşıyan birinci bölümü 80 sayfadır. İlm ül-Arz adındaki ikinci bölüm ise 223 sayfa olup, dünyanın küre biçimindeki görünüşünü veren bir de levha bulunmaktadır. Her iki bölüm de resimlidir. İç kapağının alt kısmında İbrahim Lutfi Beyefendi'nin ders takrirlerinin esas alınarak yazıldığı belirtilmiştir. Bunun altında Es'ad Feyzi'nin adı görülmektedir. Önsözün sol alt köşesinde ise 1311 tarihi yazılıdır. Taşbasma olan bu kitabın basıldığı yer belli değildir. Sonunda yer alan ve yine "Bir İki Söz" başlığını taşıyan sonsöz diyebileceğimiz yazıda Es'ad Feyzi kitabın basımında emeği geçenlere teşekkür etmektedir; "Kalemim şu defteri ikmâle muvaffak olduğundan kemâl-i serbestî ile hareket ediyor. Hele tebyîz hususunda biraderimiz Cemil Efendi'nin gösterdiği gayret-i fedakârâne beni nihâyet derecede himmetdâr bırakmışdır. Hususât-ı sâirede ibrâz-ı mu'âvenet eden Mehmed Efendi karındaşımıza da alenen beyân-ı teşekkür eder ve tersîm-i eşkâl hususunda hizmetleri sebkat eyleyen rufekâ-yı zül-ihtirâmımıza (hürmet sahibi arkadaşlarımıza) hissiyât-ı müteşekkirânemi arz ile hatm-i kelâm eylerim."

Ben
Es'ad Feyzi

Özege de *İlm ül-Arz vel-Ma'âdin*'in 1311 baskısını görmüştür[15]. Kitabın kapağındaki açıklamaya dayanarak İbrahim Lutfi'yi yazar, Es'ad Feyzi'yi de bastıran olarak vermiştir. 1316 baskısını da yine kapağına göre değerlendirdiğinden bu kez yazar olarak Es'ad Feyzi'yi göstermiştir.

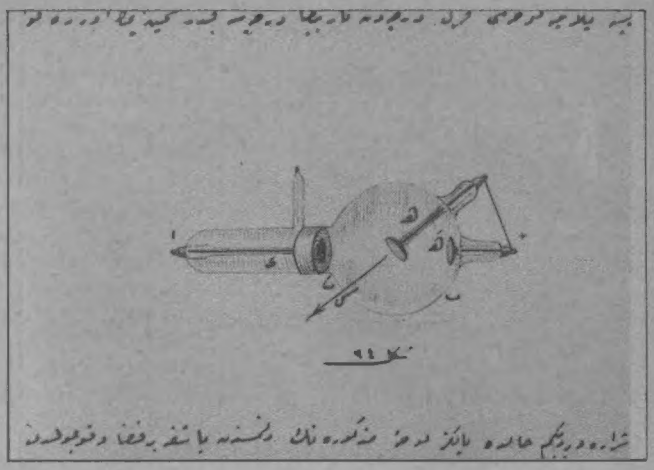

Röntgen ışını elde etmek için kullanılan croox tüpü

Oysa önsözünde Es'ad Feyzi bu kitabın da İbrahim Lutfi Paşa'nın takrirlerinden muktebes olduğunu ve fenne yeni başlayanların istifade edebileceği tarzda düzenlendiğini belirtmektedir. Mahmud Bey Matbaası'nda basılan eser 272 sayfa olup, resimlidir. 1311 baskısındaki levha ufak tefek eklemelerle aynen verilmiştir. Bunlardan da anlaşılıyor ki, 1311'de basılan kitap yeniden düzenlenip, gözden geçirilerek 1316 senesinde ikinci kez basılmıştır.

Es'ad Feyzi'nin kısacık ömrüne sığdırdığı büyük işlerden biri de *Röntgen Şu'â'âtı ve Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrâhiyesi* adını taşıyan kitabıdır. Bu eserin varlığını ilk kez *İkdam* ve *Nevsâl-i Âfiyet*'ten öğreniyoruz[16]. Rıf'at Osman da yayınlanacağını bildirmektedir. "Es'ad Feyzi, *Röntgen Şu'â'ının Tatbikât-ı Tıbbiye ve Cerrâhisi*'ne dair ayrıca mükemmel bir eser de yazdı ki, bu eser-i mühimin yakınlarda talebesi olup kendisine hürmet-i mahsusası derkâr olan bir meslekdaşımız tarafından tab' ve neşr edileceğini istibşâr ettik"[17]. Fakat ne yazık ki bu önemli eser basılamadan kalmıştır. Rıf'at Osman, Rıza Tahsin[18], Bursalı Tahir ve Süheyl Ünver'in sadece adını verdiği bu eser hakkında başka bir bilgi bulamadık.

1314/1898 tarihini taşıyan kitap 176 sayfadır. Tek nüsha olup cildi kırmızı deri, cilt kapaklarının ortaları yeşil ipektir. Kapakların deri köşelerinde altın yaldızla yapılmış gül motifleri bulunmaktadır. İlk sayfasında rahmetli hocam Prof.Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun elyazısıyla şu not görülmektedir: "orijinal ve müellif nüshasıdır, cilt Yıldız Kütüphanesi işidir".

Cemil Paşa kitaba yazdığı şu takdim yazısında bunun yurdumuzda röntgen üzerine yazılmış ilk eser olduğunu belirtmektedir.

Üstâd-ı ekremimiz Operatör Sa'âdetlu Cemil Paşa Hazretlerinin eser-i âcizânem hakkında lutfen ihsan buyurdukları takrîz-i üstâdâneleridir.

Röntgen şu'â'âtının esas ve suret-i tatbikatına dair yazdığınız kitabı mütalaa etdim. Okudukça memnun oldum. Nasıl memnun olmayayım ki mevzu-ı bahsiniz olan madde hakkında şimdiye kadar icra edilen birçok tecrübeler, bunun âlem-i tabâbet ve hususiyle (fenn-i cerrâhî)'ye edeceği hizmetin ehemmiyetini, kendisinden beklenilen faidenin kesretini pek vazılı suretde ta'yin eyledi.

Daha kat'i netâyic husûle getirmekde olması sebebiyle bugün tabâbetin diğer şu'belerinden müterakki olan (fenn-i cerrahi)'de yakın zamanlara kadar -zulümât-ı şübehât içinde kalan sâir şu'abât-ı ulûm gibi- güzergâh ve müntehâ-yı meşkûk, karanlık yollarda kendine bir rehber-i necât arardı.

Vaktâ ki Almanya erbâb-ı dânişinden (Profesör Röntgen)'in bu keşfi saha-i terakkide neyyir-i rahşân gibi pertev-endâz oldu. Bu sâyede erkân-ı muhtereme-i beşerriyeti uğradığı arızalardan tahîîse, o biçârelerin enîn-i muztaribânelerini hande-i meserrete tahvîle çalışan doktorların, operatörlerin o ra'şedar elleri şimdi itminân ile daha cesaretli hareket etmeye başladı, a'mâk-ı bedende bir ihtifâgâh-ı muzlim bulabilen bir cism-i ecnebî-i dakâyıkbîn-i erbâb-ı fenden kendini saklayamaz oldu.

Biz de bu usûl-i müfîdin ehemmiyet-i fevkalâdesini takdir ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Seririyât-ı Hariciye)'sinde sâye-i terakkivâye-i hazret-i şehinşâh-ı a'zamîde mukaddema ufak bir dâr-üt-tecrübe vücûda getirmişdik. Filhakika pek çok semerât-ı nâfi'a da iktitâf etdik. Hatta tecârüb-i vâkı'amıza istinâden diyebiliriz ki hâl-i hazırda mevcud ve ileride tesis edilecek hastahanelerde bu nev'i ameliyathânelere kat'iyyen ihtiyâc vardır. Bu sebeple sa'yınızın böyle mühim bir hususa inhisârını mahsûl-i ikdâmınızın mükemmeliyetini şâyân-ı takdîr görmemek bir kadirşinasın elinden gelemez. Bâhusus mülkümüzde bu mes'ele hakkında ilk olmak şerefini eseriniz ihrâz ediyor. Velhâsıl kütüphane-i millîmize yâdigâr-ı irfânınız olan bu kitap hakkında takdirden başka söyleyecek bir sözüm yoktur. Himmetinizden dolayı sizi lâyık-ı tebrîk görerek eserinizi müntesibîn-i fünûnun mütala'adan müstağni olamayacaklarını

El ve ayak gibi etrafın radyografisi alınacak ise hasta bir iskemle üzerinde istirahatnişîn olarak hususi bir masa üzerine konulan plaklı mahmul şasi üzerine mezkûr uzvını vaz' eder.

beyân ve daha bunun gibi birçok ciddi eserler neşrine muvaffakiyyetle Tabâbet-i Osmâniye'mize hüsn-i hizmetinizi temenni ederim.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne
Seririyât-ı Hâriciye Muallimi
Operatör Ferik
Cemil

Önsözünde ise Es'ad Feyzi iki seneden beri röntgen üzerinde yaptığı tecrübeleri esas alıp düşüncelerini de ekleyerek bu kitapçığı meydana getirdiğini belirtmektedir.

Elektrik hakkında bilgilerle başlayan eser röntgen çekiminde kullanılan tüplerin tanıtılması ve çekimin nasıl yapılıp banyo edileceğinin öğretilmesi ile devam eder. Verilen bilgilerin çizimlerle açıklığa kavuşturulduğu kitapta Zeyl(ek) başlığı altında ışınların tıp ve cerrahi alanlarındaki çeşitli uygulamaları verilir. Bu bölümde Es'ad Feyzi radyografi ve radyoskopi usulünün ilk defa Yunan Savaşı'nda Osmanlı hekimleri tarafından askerî tababette uygulanıp olumlu sonuçlar alındığına, fakat bir istatistik tutulmadığından önemini kaybettiğine işaret etmektedir[19].

Eser İngiliz hekimlerinden Sir William Crooker'dan alınan röntgen ışınlarının titreme derecesi bölümü ile biter. Sonunda esas boyutları ile verilmiş 12 röntgen filminin fotoğrafları vardır. Dördüncü filmin sağ alt kenarında "Es'ad Feyzi 1314" yazısı görülmektedir.

Kitapta bulunan aletler ile röntgen filmlerinin elle yapılan çizimleri ayrıca göğüs ve ayakların radyoskopi ile muayenesini gösteren resimler de Es'ad Feyzi tarafından yapılmış olmalıdır.

Dr. Nuran YILDIRIM

1 Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*, c.3, İstanbul, 1342/1924, s.233.
2 Âkil Muhtar Özden: "Doktor Es'ad Fevzi Merhum Bizde x Reyyonu Üzerine İlk Araştırma", *Ölümünün 45'inci Yıldönümünde ilk Röntgencimiz*, İstanbul, 1946.
3 Âkil Muhtar Özden: "a.g.m.", İstanbul 1946.
4 Şevki: "X Şu'â'ının Kâşifi Röntgen'in Vefatı", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, c.5, s.1 (1923), s.98-101; Yusuf Kemal Tengirşek: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967, s.52.
5 A.Süheyl Ünver: "Türklerde Radyolojinin Başlangıcına Dair", *Klinik Radyoloji*, No.1 (1940), s.9; A.Süheyl Ünver: "İlk Röntgencilerimizden Dr.Esad Feyzi Hakkında 1874--1901", *Klinik Radyoloji*, c.3, s.3-4 (1942), s.54.
6 Doktor Rıf'at: "Röntgen Şu'â'ının Fevâid ve Mezâhiri", *İkdam*, c.12, No.4086, 10 Teşrinievvel 1321/1905, s.3.
7 Yusuf Kemal Tengirşek: *a.g.e.*, s.52.
8 "Merhum Es'ad Feyzi Bey (*İkdam*'dan), *Nevsâl-i Âfiyet* (Yayınlayan: Besim Ömer), c.3, İstanbul, 1320/1902, s.720.
9 A.Süheyl Ünver: "a.g.m.", *Klinik Radyoloji*, c.3, s.3-4 (1942), s.54.
10 Tevfik Sağlam: *Nasıl Okudum?* İstanbul, 1959, s.56-57.
11 Bursalı Mehmet Tahir: *a.g.e.*, s.208.
12 Bursalı Mehmed Tahir: *a.g.e.*, s.233.
13 "a.g.m.", *Nevsâl-i Âfiyet*, c.3, İstanbul, 1320/1902, s.721.
14 Es'ad Feyzi: "Röntgen şu'â'âtının sûret-i istihsâli, havâssı, mâhiyyeti, tatbikât-ı tıbbiyesi", *Nevsâl-i Âfiyet* (Yayınlayan: Besim Ömer) c.1, İstanbul, 1315/1899, s.223-234.
15 Seyfettin Özege: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c.3, İstanbul, 1975, s.714.
16 "a.g.m.", *Nevsâl-i Âfiyet*, c.3, İstanbul, 1320/1902, s.721.
17 Doktor Rıf'at: "a.g.m.", *İkdam*, c.12, No:4086, 10 Teşrinievvel 1321/1905, s.3.
18 Rıza Tahsin: *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul, 1328/1912, İkinci kitap, s.139.

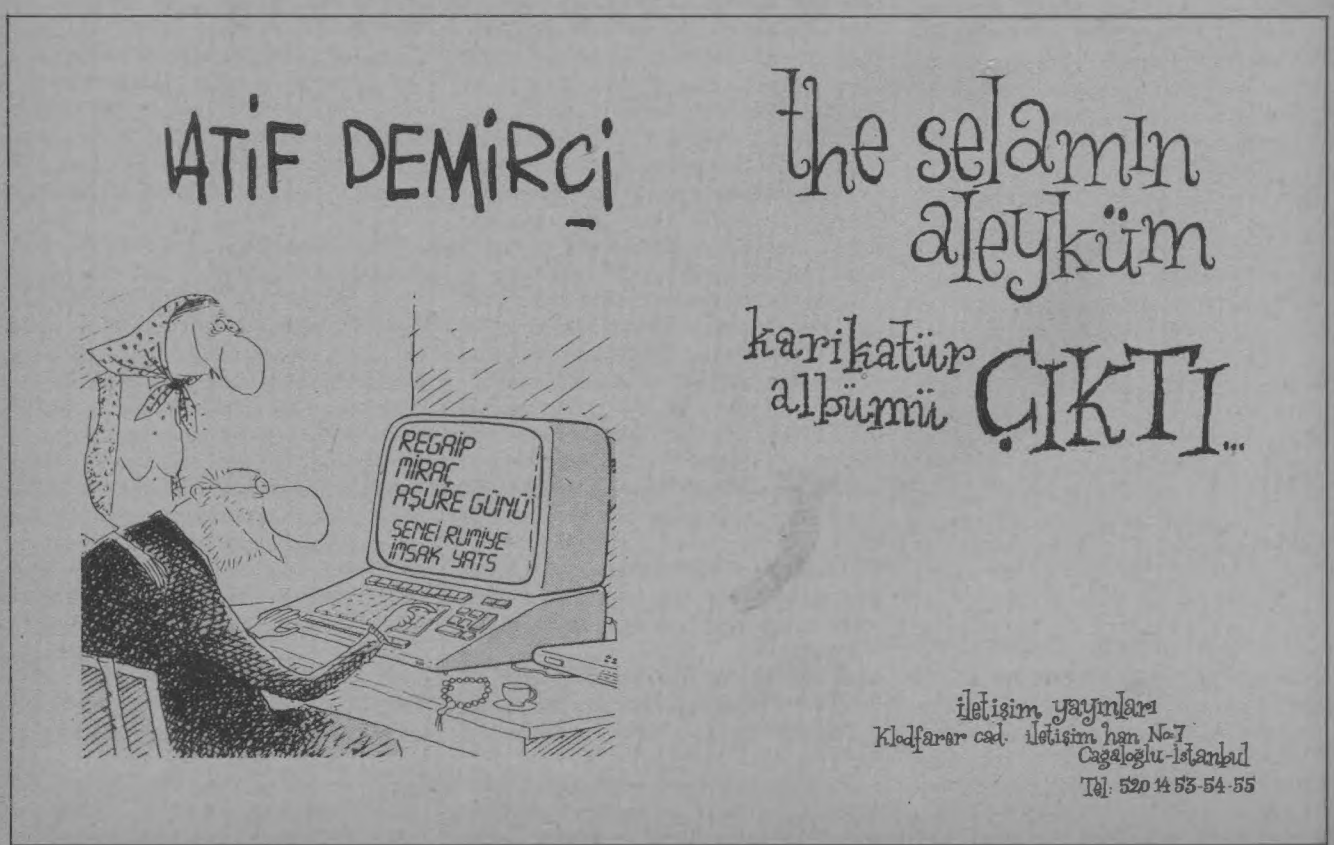

II. Mahmud'un Tuğrası - Türk İslâm Eserleri Müzesi
(Sayın Suha Umur'dan alınmıştır).